

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Νοέμβριος 2003 • τεύχος 116 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2003
τεύχος 116 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πόπη Πολέμη, Περιοδικών συνηγορία	5
Άγγελος Έλεφάντης, Κλίνετε επί δεξιά!	7
Μαρίνα Κόντη, Τό σχήμα των έφημερίδων καί οι πωλήσεις	12
Άγγελος Έλεφάντης, "Απαξ άριστερός, έσσαί άριστερός;	14
Τό όλοήμερο Σχολείο έγκαταλείπεται;.....	15

Άγγελος Έλεφάντης, De te fabula narratur	16
Νίκος Θεοδοκάς, «Άξιολόγηση και διασφάλιση ποιότητας»	19
Βάσω Κιντή, Η σημασία της λεγόμενης μεταμοντέρνας κριτικής	33
Χρήστος Λούκος, Η ταξινόμηση των αρχείων καί ή ιστορική τους αξιοποίηση	41
Έριχ Φρόμ (μετάφραση: Γιώργος Σιμόπουλος), «Η φύση της βίας»	45

Άρης Μπερλής, Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου (1947-2003)	52
Στρατής Μπουράζος, Φίλιππος Ηλιού: «Ίδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στόν 20ό αιώνα»	55
Παντελής Μπουκάλας, Γιάννης Η. Χάρης: «Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη»	60
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	64

Έξώφυλλο: Πάω Γκωγκέν (1848-1903), *Μαντλαίν Μπερ-
νάρ*, 1888, λάδι 72x58.

Περιοδικῶν συνηγορία

Θέλοντας νά γράψω λίγα λόγια μέ ἀφορμή δύο ἐπετειούς πού γιορτάσαμε πρόσφατα, τά εἰκοσάχρονα τῶν Ἱστορικῶν καί τά τριαντάχρονα τοῦ Μνήμονα, δύο περιοδικῶν πού μᾶς συντρόφεψαν ὅλα αὐτά τά χρόνια, ἔχοντας μόλις «φυλλομετρήσει» τό πανηγυρικό 800ό τεῦχος τοῦ 30χρονου Ἐπί και προορίζοντας τοῦτο τό κείμενο γιά τόν Πολίτη, πού κι ἄς μήν εἶναι φέτος στοργυλά τά γενέθλιά του, μᾶς συντροφεύει, μέ τή σειρά του, κοντά 27 χρόνια, κατέληξε ὁ λόγος νά γίνει μιά θερμή συνηγορία ὑπέρ τῶν περιοδικῶν. Συνηγορία πού ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς κοινότητος τῶν ἱστορικῶν, γιά περιοδικά πού χωρίς νά ἐντάσσονται σέ ἐπίσημους θεσμούς ἔγιναν θεσμοί ἀπό μόνα τους, καλλιεργώντας, μέ τόν τρόπο του τό καθένα, τήν ἱστορική παιδεία, συμβάλλοντας ὡς ἐκ τούτου ἀποφασιστικά καί καίρια στήν αὐτογνωσία καί, ἐν τέλει, τήν πολιτική ἐγρήγορηση.

Νά θυμίσω ὅτι τό γεγονός πώς μοιάζουν νά ἔγιναν θεσμοί, δεῖγμα τῆς ἀνταπόκρισής τους σέ πραγματικά αἰτούμενα τῶν καιρῶν, δεῖγμα ἐπίσης τῆς δεκτικότητος τοῦ κοινοῦ, δεῖγμα ἐπομένως τῆς ἐπιτυχίας τους, ἔχει ὡς λογικό ἐπακόλουθο τήν ἀπατηλή ἐντύπωση ὅτι θά ὑπάρχουν ἐσαεὶ σάν τό Ἐπί καί τό Ἄριστοτέλειο, τήν Ἐπί, τό Ἐθνικό Θέατρο καί τήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη. Θά ὑπάρχουν γιά νά ἀπολαμβάνουμε τίς χαρές τους ἢ νά γκρινιάζουμε γιά τίς ὑστερήσεις τους, καί πάντως νά ὀρίζουν τό χῶρο μας, νά σφραγίζουν τή σκέψη μας, νά τροφοδοτοῦν τίς συζητήσεις μας. Ἐμεῖς ἄλλοτε θά τά ἀγοράζουμε κι ἄλλοτε ὄχι, ἄλλοτε θά τά διαβάζουμε κι ἄλλοτε ὄχι, ἄλλοτε θά γράφουμε κάτι νόστιμο ἢ περισπούδαστο κι ἄλλοτε ὄχι. Αὐτά ὅμως, ἀπό κάποια παράξενα καλή διάθεση τῆς μοίρας, ἀπό κάποια ἀδήριτη λογική τῆς κοινωνίας θά συνεχίζουν πλησίον τῆς διαδρομῆς τους. Θά ὑποδέχονται φιλόφρονα τούς καλοθελητές πού ἀπό ἐσωτερική παρόρμηση ἢ ἀπό ἀνάγκη βιοτική, γιά τέρψη, γιά ἐκτόνωση, γιά ἐπικοινωνία ἢ γιά πολιτική παρέμβαση, θά καταθέτουν τόν πνευματικό ὀβολό τους.

Ὅσο κι ἂν ἡ ψευδαίσθηση αὐτή εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐπιτυχίας, ἀξίζει, ὅπως κι ὅλες τίς ψευδαισθήσεις νά τήν ὑποσκάπτουμε γιά νά μή μείνουμε ἐνεοί τήν κρίσιμη ὥρα. Νά μή χάνουμε δηλαδή ἀπό τά μάτια καί νά θυμίζουμε σέ κάθε εὐκαιρία πώς οἱ «θεσμοί» αὐτοί κι ὅσοι ἄλλοι ἀνάλογοι —λίγοι ὁμολογουμένως— ὑπάρχουν, εἶναι προϊόντα τοῦ τόπου τους καί τοῦ καιροῦ τους, ἐν προκειμένῳ τῆς εὐρύχωρης ἐλληνικῆς Ἄριστερᾶς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἄριστερά πού ἔφερε τά τραύματα καί τή σοφία τῆς προῖ-

στορίας της, πού μπολιάστηκε μέ ρεύματα εὐρωπαϊκά καί διεθνή, καί μό-
ρεσε σέ στιγμή εὐθετότερη νά δώσει ὄριμους καρπούς πού μᾶς ἔθρεψαν καί
συνεχίζουν νά μᾶς θρέφουν ὅλους.

Δέν εἶμαι ἐγώ πού θά μιλήσω γιά τό τέλος τῆς Ἀριστερᾶς, αὐτῆς τῆς
Ἀριστερᾶς. Τά πράγματα, ὡστόσο, μιλοῦν ἀπό μόνα τους γιά τούς κλυδω-
νισμούς καί τήν κρίση, τίς ἀσυνέχειες καί τήν ἀνάγκη «ἐπαγρύπνησης» πού
θά ἔλεγαν καί οἱ παλαιοί κομμουνιστές. Τά μέτωπα πολλά καί τά καθήκο-
ντα οὐκ ὀλίγα. Περιορίζομαι στό θέμα μου.

Τά περιοδικά αὐτά, κι ὅσα θά μπορούσε κανεῖς νά συναριθμήσει μέσα στό
ἴδιο πνευματικό κλίμα —ὄλα πολύτιμα—, συνιστοῦν ἀναμφισβήτητη κληρονο-
μιά (τήν ἔχουν ξεφτιλίσει τῆ λέξη, ἀλλά περί αὐτοῦ πρόκειται). Ἡ ἐμπράγ-
ματη κληρονομιά, ἀκόμη κι ἂν μείνει χρόνια στά ἀζήτητα, σπανίως θά πάει
χαμένη. Ὅλο καί θά βρεθεῖ κάποιος νά τή διεκδικήσει ἤ, ἔστω, νά τήν κα-
ταπατήσει καί νά τήν καρπωθεῖ. Στήν κληρονομιά ὅμως γιά τήν ὁποία κά-
νω λόγο ἐδῶ, ἡ συνέχεια τοῦ νήματος δέν εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἐξασφαλισμένη.
Ἀπαιτεῖ καί προϋποθέτει τή στήριξη καί τή μέθεξη, τή συναίσθηση τῆς ἀπό
κοινοῦ εὐθύνης καί τῆς συνενοχῆς· ἀπαιτεῖ καί προϋποθέτει τήν ἀνθρώπινη
ζεστασιά πού ἐμψυχώνει, τήν ἀνθρώπινη ἀσπίδα πού ὅλα τά κακά σκορπᾶ.

Γιατί, ὅμως —πέρα ἀπό τίς ἐπετεῖους— αὐτή ἡ ἀνάγκη τῆς συνηγορίας
ὑπέρ τῶν περιοδικῶν, αὐτό τό προσκλητήριο πρὸς ὁμοτέχνους καί μή, πρὸς
ὁμηλικούς καί μή; Σέ μιά ἐποχή ὅπου τήν ἡγεμονία τοῦ Τύπου ἀμφισβη-
τοῦν τά ἠλεκτρονικά μέσα, ἐνῶ τό Διαδίκτυο ἱκανοποιεῖ μέ νέους τρόπους
τό αἰτούμενο τῆς ἐνημέρωσης καί τῆς ἐπικοινωνίας, τί ἔχουν νά προσφέρουν
περιοδικά προβληματισμοῦ καί ἱστορικῆς παιδείας;

Ἀκούγεται αὐτονόητο, ἀλλά καλό εἶναι νά λέγονται καί νά ξαναλέγονται
τά πράγματα μέ τό ὄνομά τους: πρόκειται γιά σταυροδρόμια πραγματικοῦ
—κι ὄχι εἰκονικοῦ— διαλόγου, δοκιμαστήρια ἐλεγξιμῶν ὑποθέσεων καί ιδεῶν,
πού ἐπιτρέπουν μεγαλύτερη ἄνεση χρόνου γιά σκέψη καί περίσκεψη στή θέ-
ση τῆς ποσότητας καί τῆς ταχύτητας· διαθέτουν ἐν ὀλίγοις μεγαλύτερη
εὐρυχωρία γιά τήν καλλιέργεια τοῦ στοχασμοῦ, πού εἶναι δύναμη καί εἶναι
ἐλευθερία. Ἰδιότητες πού τίς μοιράζονται ἐν μέρει μέ τό ἔντυπο βιβλίο, μό-
νο πού αὐτά ἔχουν πρόσθετο πλεονέκτημα τήν περιοδικότητα. Φίλοι παλιοί
πού ἔρχονται στό ραντεβού σέ τακτά διαστήματα γιά νά σέ ξυπνοῦν καί νά
σοῦ θυμίζουν ὅτι δέν εἶσαι μόνος στή γωνιά σου. Κι ἀπό κοντά ἡ σύμφυτη
μαζί τους πολυφωνία. Εἶναι κοινό μυστικό σέ ὅσους ἔχουν δουλέψει στά με-
τόπισθεν τῶν περιοδικῶν —τό ἔχω ζήσει κάμποσα χρόνια τώρα μέ τά Ἱστο-
ρικά, τό ξαναζῶ πῶ πρόσφατα μέ τό Ἀρχαιοτάξιο: γκρινιαίξεις, γκρινιαίξεις

ὅτι τοῦτο τό κείμενο εἶναι λειψό καί τό ἄλλο χάνει, τό τεῦχος πού ἐπίκει-
ται φτωχό καί τά παρόμοια· ὅταν ὅμως τό δεῖς μπροστά σου ὡς ἀναγνώ-
στης, χάρη ἀκριβῶς στήν πολυθεματικότητα καί τήν πολυφωνία, κάτι θά
βρεθεῖ κάθε φορά νά σέ κεντρίσει, κάποια περιέργεια θά ικανοποιηθεῖ, κάπου
τό μάτι σου θά σταματήσει γιά νά σκεφτεῖς, νά χαμογελάσεις ἤ νά μάθεις.
Ἀκόμη καί σύ πού γκρίνιαζες ἀπό τήν κουζίνα τό ξεφυλλίζεις καί τό χαι-
ρεσαι, ἔτσι πού τό ἓνα κείμενο μπαίνει μέσα στό ἄλλο καί μοιάζουν νά γρά-
φτηκαν γιά νά ἀλληλοσυμπληρωθοῦν.

Γιά αὐτά, λοιπόν, τά μετερίζια —κάποτε γελούσαμε μέ τή λέξη, ἀλλά δέν
παύει γι' αὐτό νά εἶναι χρήσιμη— ὅπου οἱ ἄνθρωποι καί οἱ ιδέες συναντιοῦνται
καί τά συνάφια συγκροτοῦνται, ὄχι γιά νά περιχαρακωθοῦν ἀλλά γιά νά δο-
κιμάσουν τά νέα ἐργαλεῖα τους, νά διαλεχθοῦν καί νά προαγάγουν τήν τέ-
χνη τους καί τό στοχασμό, ἤ ἔγνοια καί ἡ «ἐπαγρύπνηση» κρίνεται ἐκ τῶν
ᾧν οὐκ ἄνευ. Καί αὐτό τό ἄνευ ἀξίζει νά τό ἀναλογιστεῖ κανεῖς γιά νά συ-
νειδητοποιήσει καί τίς εὐθύνες πού λέγαμε καί τή συνενοχή.

Σημείωμα ἐπετειακό καί εὐφρόσυνο γιά τήν κατακτημένη πορεία, δέν ται-
ριάζει, ὡστόσο, νά κλείσει δύσθυμα. Στό κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ὅλα τοῦτα
πού δικαίως συνεορτάζουμε, ἂν τά ξεφλουδίσεις, θά συναντήσεις ἀπό πίσω τή
γνώση καί τό μεράκι, τήν ἐπιμονή καί τό πείσμα λίγων, ἐλάχιστων ἀνθρώ-
πων. Κι εἶναι ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τή διαπίστωση πού μπορεῖς νά ἀντλήσεις
τό ἀπαιτούμενο κέφι καί τήν «αἰσιοδοξία τῆς βούλησης».

Πόπη Πολέμη

Κλίνατε ἐπί δεξιά!

Ἄπιτσιρικᾶς τῆς ὑπεργιγαντιαίων διαστάσεων διαφημιστικῆς ὑπεργιγα-
ντοαφίσας, φουσκώνοντας τά ἀνύπαρκτα ἀκόμη, λόγω ἡλικίας, μπρατσάκια
του καί ἀτενίζοντας κάπου μακριά, στό μέλλον προφανῶς, ἀναφωνεῖ «ἡ δι-
κή μου Ἑλλάδα εἶναι δυνατότερη». Μιά πρόγευση αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τοῦ
πιτσιρικᾶ μᾶς δίνουν τά ὑπόλοιπα τῆς γιγαντοαφίσας: ἓνα ἀπέραντο γιατί μέ
σκαλωσιές, σίδερα, ἀνασκαμμένα χώματα καί ἀναχώματα. Εἶναι ἡ Ἑλλάδα
τοῦ 2004, ἡ Ἑλλάδα τῶν Ὀλυμπιακῶν, δημιουργική, δυναμική, χαρούμενη,

αἰσιόδοξη. Ὁ δημόσιος λόγος τοῦ πιτσιρικᾶ, —πιό δημόσιος καί πιό κραυγαλέος δέν μποροῦσε νά γίνει— δέν εἶναι βέβαια ὁ λόγος κάποιου συγκεκριμένου παιδιοῦ, ἀλλά τὰ φουσκωμένα λόγια πού τοῦ ἔβαλαν στό στόμα οἱ κατασκευαστές κοινῆς γνώμης, οἱ ἱμπρεσάριοι τοῦ «Πολιτισμοῦ τῶν Πολιτισμῶν» γιά νά πείσουν πόσο μέγα καί θαυμάσιο εἶναι τό ἔργο-θαῦμα πού ἐπιτελοῦν οἱ ἐργολάβοι ἀνασκάβοντας τή γῆ τῆς Ἀττικῆς, τσιμεντάροντας τούς αἰγιαλούς της, φυτεύοντας γήπεδα, γυμναστήρια καί συναφεῖς ἐγκαταστάσεις, νά διατρανώσουν πόσο τό Ἔργο ξεπερνᾶ τά ὅρια τοῦ ὑλικοῦ, γίνεται Ἰδέα, μεγάλη Ἰδέα, συμπύκνωση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού θά καταυγάσει τόν κόσμο. Σέ μιά παρόμοια ὑπεργιγαντοαφίσα, κι αὐτή μέ ντεκόρ ἕνα τεράστιο γιαντὶ, μιά πιτσιρικῶν σκύβει στ' αὐτὴ τῆς φιλενάδας της καί τῆς ψιχαλίζει ὅτι «ἡ δική μας Ἑλλάδα εἶναι πιό ἐνήμερη».

Ἔργα ἀπὸ τῆ μιά, Ἐπικοινωνία ἀπὸ τὴν ἄλλη, πρωτουργοὶ τοῦ μέλλοντος τὰ πιτσιρικά, ἀπὸ πίσω οἱ ἐργολάβοι, τό ὅλον μιά Μεγάλῃ Ἰδέα. Ἕνας θριαμβευτικὸς Πολιτισμὸς. The culture of the culture.

Αὐτά, σέ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀπεικασματα τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ σάλαγου. Μποροῦν νά προστεθοῦν κι ἄλλα, ἀπ' τόν πολιτικὸ λόγο, τόν κόσμον καί τόν διάκοσμον τῆς κουλτούρας, τὰ ΜΜΕ, κι ἄλλα, λιγότερο βροντόλαλα πάντοτε ὅμως εὐγλωττα, ὅπως τὰ μοντέρνα λούκ τῶν ἀνθρώπων, ἡ μόδα, τὰ ντιζάιν, ἡ ἐκπαιδευτικὴ στρατηγικὴ τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν νέων, οἱ διαφημιζόμενες προσδοκίαι ἀπασχόλησης κ.λπ., κ.λπ., γιά νά μᾶς δώσουν μιά πληρέστερη εἰκόνα τοῦ δημοσίου λόγου καί τοῦ λόγου περὶ τοῦ δημοσίου βίου τῶν Νεοελλήνων.

Μιά πρόσφατη, ὅμως, ἔρευνα τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν —μέ εὐθύνη τῶν ἐρευνητῶν Γιάννη Βούλγαρη καί Τάκη Καφετζῆ— δίνει μιά διαφορετικὴ εἰκόνα τοῦ νεοελληνικοῦ φαίνεσθαι. Μιά εἰκόνα ὄχι ἀναγκαστικὰ ἀντίθετη ἀπὸ τὴ διαφημιστικὴ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, μέ ἄλλη ἐστίαση. Διαπιστώνει, λοιπόν, ἡ ἐν λόγω ἔρευνα ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι συντηρητικοί, ἀπολιτικοποιημένοι, θρησκευόμενοι, μισαλλόδοξοι, μοιάζει σὰ νά ἐπιστρέφουν σέ ἀναχρονιστικὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς —ἀν ποτέ τὰ εἶχαν πραγματικὰ ἐγκαταλείψει—, σέ νοοτροπίες καί ἀξίες κάποιου παρωχημένου παρελθόντος, ἀπορριπτικοί σέ μορφές ὀρθολογικῆς καί ἐπιρρεπεῖς σέ ἀνορθολογισμούς μᾶς ξεπερασμένης παραδοσιολατρίας. Τό ὅλο φαινόμενο, ὅπως ὑπογράμμισαν ἄλλωστε καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐρευνητές ἀλλὰ καί κάποιιοι ἀναλυτὲς-σχολιαστὲς συνιστᾶ μιά πολιτισμικὴ παλινδρόμηση καί ἐν πάσῃ περιπτώσει μιά πολιτισμικὴ κρίση, παρὰ τὴν ἔνταξιν τῆς χώρας στήν

εὐρωζώνη καί τήν προσαρμογή της στά τεχνολογικά καί ἐπικοινωνιακά πρότυπα πού ἐπιβάλλει ἡ παγκοσμιοποίηση. Ἡ παλινδρόμηση μπορεῖ νά συνοψίζεται στό τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» ὡς πρὸς τό φαίνεσθαί της, ὅμως, δέν στολίζεται μέ κοτσιδάκια, χαμηλοβλεποῦσες, καρδάρες καί ξυνόγαλα ἀλλά μέ τίς πιό γκλαμουράτες ὄψεις, «ἐφάμιλλες τῶν εὐρωπαϊκῶν» —πού ἔλεγαν παλιότερα—, ἐφάμιλλες τῶν ἀμερικανικῶν πού θά λέγαμε, πιό σωστά, σήμερα.

Ἐπισημάνθηκε ἐπίσης, πολύ σωστά (βλ. Κων. Τσουκαλά, *Τό Βῆμα*, 16 Νοεμ. 2003, «Ἡ λογική τοῦ ἀνορθολογισμοῦ») ὅτι τό ἐκπληκτικότερο εἶναι «ἡ ἀπίστευτη ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν στίς στάσεις καί στίς νοοτροπίες. Μέσα σέ δεκαοκτώ μόλις χρόνια τό ποσοστό τῶν τακτικά ἐκκλησιαζομένων φαίνεται νά ὑπερδιπλασιάζεται (ἀπό 12% σέ 26,2%) ἐνῶ τό ποσοστό τῶν πρακτικά ἀθρήσκων περιορίζεται θεαματικά (ἀπό 16,1% σέ 4%). Ταυτοχρόνως τό ἐνδιαφέρον γιά τήν πολιτική συρρικνώνεται ἀπό τό 57,8% στό 31,4% τοῦ πληθυσμοῦ». Συναφῆ συμπεράσματα μπορεῖ νά βγάλει κανεῖς ἀπό τή μεγάλη πτώση, σέ λιγότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια, τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων, τόν ἀποσυνδικαλισμό, τή μεγάλη μείωση τῶν νέων πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν πολιτική, τήν κατακόρυφη πτώση τῶν μελῶν τῶν κομματικῶν νεολαιῶν, τήν ἐμφάνιση ἰσχυρῶν ξενοφοβικῶν ἕως καί ρατσιστικῶν συμπεριφορῶν.

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Ἄν πράγματι ὑπάρχει πολιτισμική παλινδρόμηση ἢ πολιτισμική κρίση —καί βέβαια ὑπάρχει ὑπό τήν ἔννοια ὅτι οἱ ἄνθρωποι στρέφονται εἴτε πρὸς τό πουθενά εἴτε σαλαγίζονται ταχύτατα πρὸς ἀδιέξοδους δρόμους— πρέπει νά ὀρίσουμε κάπως πιό συγκεκριμένα τί ὀρίζει τήν κρίση, ποιά τά στοιχεῖα της, τί εἶναι ἡ παλινδρόμηση.

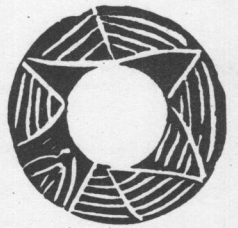
Κατ' ἀρχήν, νά διευκρινίσω ὅτι κατά τή γνώμη μου ἡ πολιτισμική κρίση δέν εἶναι κάτι τό ἀντικειμενικό —ὅπως π.χ. μιά ἐπιδημία ἢ ἕνας σεισμός. Τό μοντέλο τοῦ ἀπολιτικοῦ, τοῦ θρησκευόμενου, τοῦ ἀτομικοκεντρικοῦ ἀνθρώπου εἶναι σύμπτωμα κρίσης καί παλινδρόμησης στά μάτια τοῦ μή θρησκευόμενου, τοῦ μή ἀτομιστῆ, τοῦ πολιτικοποιημένου ἀνθρώπου. Ἐκεῖνος πού προσβλέπει τή σωτηρία ἀπ' τήν ἐκκλησιά καί τή συμμετοχή του στίς θρησκευτικές τελετουργίες, ἐκεῖνος πού θεωρεῖ ὅτι ἡ πολιτική ἐν γένει εἶναι βρόμικο πράγμα, ὅτι οἱ ἐφημερίδες λένε μόνο ψέματα, ἐκεῖνος πού θεωρεῖ ὅτι μόνο ὁ ἑαυτός του καί ἡ ἀξιοσύνη του μετρᾶνε, ὅσο περισσότερο ταυτίζεται μέ τίς ἀνάλογες συμπεριφορές δέν θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται σέ κρίση. Ἀντίθετα, τά ἀντίστοιχα ἀξιακά συστήματα τόν βολεύουν, τόν παρηγοροῦν, τόν ἐπανα-

παύουν. Ἔτσι αἰσθάνεται πλήρης (καί πληρωμένος) δέν ζεῖ τήν ἀπολιτικό-τητα ἢ τή θρησκοληψία ὡς στέρηση ἀλλά ὡς πλήρωση καί αὐθεντικότητα.

Ὁ περί πολιτισμικῆς κρίσης λόγος στήν πραγματικότητα εἶναι κριτική μιᾶς ἀντίπαλης πολιτισμικῆς ἀγωγῆς καί συμπεριφορᾶς. Δέν ἔχουμε, καί γιά πάντα, ἀποδεχθεῖ οἱ ἄνθρωποι ὅτι ἡ αὐτοπρόσωπη πολιτική δράση καί συμμετοχή εἶναι ἀδιαπραγμάτευτη ἀξία γιά ὅλους ἀνεξαιρέτως τούς πολίτες, ὅπως ὀρίζοταν π.χ. στήν ἀρχαία Ἀθήνα, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ἔθεωρεῖτο ζῶον πολιτικόν (Ἀριστοτέλης) ἀλλά καί ἂν δέν συμμετεῖχε στά κοινά ἦταν «ἄτιμος». Καί ξέρουμε ὅτι σήμερα οἱ ἀντιπολιτικές ἰδεολογίες κάνουν θραύση, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἰδεολογίες τῆς αὐτοβελτίωσης, τῆς αὐτοπραγμάτωσης καί τῆς ἐσωτερικῆς-προσωπικῆς τελείωσης εἶν' αὐτές πού συγκινοῦν περισσότερο. Αὐτές ὅμως οἱ ἰδεολογίες, πού θά μπορούσαν νά συνοψισθοῦν μέ τόν ὄρο ἀτομικισμός, εἶναι πιό δραστικές ἢ καί ἀπολύτως δραστικές ὅταν ἔρχονται νά ἐπιδράσουν σέ ἄτομα, συλλογικά σώματα ἢ καί ὀλόκληρες τάξεις πού, ἄς πούμε, στόν ἀμέσως πρότερο βίο τους ἀσπάζονταν ἰδεολογίες ὑποπολιτικές, παραπολιτικές, ψευδοπολιτικές. Μπορεῖ νά εἶχαν μιάν ἐπιφάνεια φαινομενικά δυναμική —«ἐδῶ καί τώρα»—, ἀκραῖα ρηξικέλευθη καί ριζοσπαστική —«στίς 18 σοσιαλισμός»—, λαϊκότητα —«νόμος εἶναι τό δίκιο τοῦ ἐργάτη», μπορεῖ νά θέριζαν ρητορικά τά ντόπια καί τά ξένα μονοπώλια, νά ἀντικαθιστοῦσαν ἀπό τή μιᾶ μέρα στήν ἄλλη τήν Ἑλλάδα τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν μέ τήν Ἑλλάδα τῶν Ἑλλήνων Ἐπιδοματούχων, τήν Ἑλλάδα τῶν προνομιοῦχων μέ τήν Ἑλλάδα τῶν μή προνομιοῦχων, ὡστόσο ὅταν ὅλα τοῦτα ἀποδείχθηκαν λόγια, εὐκόλα λόγια, ἐκεῖνα τά τόσο θελκτικά «ὀράματα» ἀντικαταστάθηκαν μέ ἄλλα λόγια ἐξίσου εὐκόλα ἀλλά καί ἐξίσου κενά περιεχομένου. Ἐκεῖ γιά παράδειγμα πού ὁ περιβόητος «ἐκσυγχρονισμός» κάπου πήγαινε νά πάρει μιᾶ συγκεκριμένη μορφή γινότανε ἰδιωτικοποίηση, βάλλοντας ἐναντίον τοῦ δημόσιου ἀγαθοῦ. Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε ἡ ἰδιωτικοποίηση τόσο περισσότερο οἱ ἄνθρωποι ἐπανερχονταν στό ἀρχέτυπο τοῦ ἀτόμου —ἐγώ, στίς συνάδουσες ἀτομικιστικές συμπεριφορές καί ἀξίες. Ἔτσι τά τελευταῖα χρόνια, τό ρωμείο ἐπιδόθηκε στό τόσο γνώριμό του καί τόσο προσφιλές ἄθλημα, τόν ἀτομοκεντρισμό, μέ ἀξιώσεις πρωταθλητισμοῦ γιά τόν καθένα. Ἡ καθημερινότητα κι ὁ ὀλυμπισμός ἦρθαν κι ἔδεσαν: ἡ πιό μεγάλη ἰδεοποίηση πού εἶχε αὐτή ἡ στροφή ἦταν ὁ δῆθεν ἐθελοντισμός. «Ἡ ἀδυναμία, ὅπως πάντα, βρῆκε καταφύγιο στά θαύματα» (Μάρξ).

Ἰπῆρχαν ὡστόσο καί τά ὑλικά «ρεάλια» τῆς ὄλης ὑπόθεσης, διακυβεύματα ὑλικότατα καί σημαντικότερα: τά προγράμματα ἀπό τήν Ε.Ε., ὁ τουρισμός, ἡ οἰκοδομή, ἀλλά καί γενικότερα μιᾶ οἰκονομία πού δέν εἶναι τόσο

εὐρωστη ὅσο τήν προπαγανδίζουν οἱ ἰθύνοντες, ἀλλά ὡστόσο δέν εἶναι καί ἀλβανικοῦ ἐπιπέδου. Ἀλλά τά λεφτά δέν μοιράζονται ποτέ κατ' ἰσομοίριαν. Ἐκεῖνοι πού κέρδισαν εἶναι τά ἐκτεταμένα μεσοστρώματα: ἄλλοι γιατί ἤδη συνδέονταν μέ τόν κρατικό μηχανισμό κι ἄλλοι γιατί πιστεύουν ὅτι μέ μιάν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ θά βρεθοῦν σέ καλύτερη θέση. Κι ἐκεῖνοι πού τήν πλήρωσαν ἦταν τά στρώματα μέ τό μεγάλο μέν ἀριθμό ἀλλά πολύ μικρότερο πολιτικό βάρος, ὅπως κι αὐτά ἦταν ἐνθυλακωμένα στά ἰδεολογήματα τοῦ λαϊκισμοῦ: ἀγρότες, συνταξιούχοι, ἐργάτες, ὁ φτωχόκοσμος τῶν πόλεων.

Πάλι στήν πολιτική τό γύρισα. Ὅμως παρόλο πού ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας μας ἀπεχθάνεται τήν πολιτική, στό πεδίο τῆς πολιτικῆς σύγκρουσης κρίνονται τά πάντα, μέ πρῶτο χαμένο τήν ἴδια τήν πολιτική συμμετοχή. Ὅλη αὐτή ἡ μεταστροφή, γιά τήν ὁποία μιλά ἡ ἔρευνα τοῦ ΕΚΚΕ, εἶναι μιὰ στροφή πρὸς τά δεξιά. Δέν εἶναι μιὰ ἀναβάθμιση καί ἐνεργοποίηση τοῦ πολιτικοῦ ρόλου τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἀντίθετα μιὰ περαιτέρω ὑποβάθμιση στό πιστεύοντας κι ἐλπίζοντας. Πιστεύοντας σέ νέους σωτῆρες ἀφοῦ σιχᾶθηκαν τούς προηγούμενους καί ἐλπίζοντας ὅτι στή νέα διανομὴ τῆς τράπουλας, πού θά φέρεي ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, θά πιάσουν τήν καλή. Ἦτοι ὁ γενικευμένος τζόγος. Ἡ αὔξηση τῶν ἀνισοτήτων, ἡ ἐντεινόμενη ἀνεργία, ἡ συρρίκνωση τοῦ δημόσιου τομέα, ἡ ἀνασφάλεια ἐπειδὴ συντελέστηκαν μέ σημαία τήν ἰδιωτικοποίηση, τήν προσωπικὴ αὐτοβελτίωση, τήν ἀφερεγγυότητα τοῦ δημόσιου καί τοῦ κρατικοῦ, μέ ὁδηγὸ μιὰ τεχνικιστικὴ ἀντίληψη τῆς διαχείρισης ὑπονόμισαν κατ' ἀρχὴν τούς ἴδιους τούς ἐμπνευστές τους. Τό ΠΑΣΟΚ, τό «πρότερον» λαϊκιστικὸ καί τό σημερινὸ ἐκσυγχρονιστικὸ, φεύγοντας κατὰ πῶς φαίνεται ἀπὸ τήν ἐξουσία ὄχι μόνο ἀφήνει μιὰ Ἑλλάδα σέ κοινωνικὴ καί πολιτισμικὴ κρίση, ἀλλά ἔχοντας συνάμα ὑπονομεύσει τίς πολιτισμικές, τίς πολιτικές καί τίς ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις μιᾶς προβλεπτῆς ἀνάκαμψης. Ἀπὸ ποῦ νά φουσήξει κάποιος ἀέρας σ' αὐτὴ τὴ φλύαρη καί κομπάζουσα κοινωνία τῶν διαφημιστικῶν ἱμπρεσαρίων;

Τόν πιτσιρικά καί τὴ διαφήμιση πού ἔλεγα στήν ἀρχή, τόν ἔβαλαν νά κοιτάει τό ρόδινο μέλλον. Σ' αὐτό τό διαφημιζόμενο μέλλον δέν θ' ἀναγνωρίσει τόν ἑαυτό του.

* Δημοσιεύτηκε στὰ Ἐνθέματα τῆς Αὐγῆς (30.11.2003).

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Τό σχῆμα τῶν ἑφημερίδων καί οἱ πωλήσεις

Ἡ ιστορική ἑφημερίδα *Times* τοῦ Λονδίνου ἄλλαξε τό σχῆμα της, λέει ἡ εἶδηση, ἀκολουθώντας τήν πορεία τῆς ἐπίσης γνωστῆς *Independent*. Κυκλοφορεῖ πλέον καί σέ μικρό σχῆμα (ταμπλόιντ). Βασικό κριτήριό —μεταξύ ἄλλων— γι' αὐτή τήν ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἀνθρώπων πού ταξιδεύουν καθημερινά.

Σέ μιά προσπάθεια, λοιπόν, νά αὐξήσουν τήν κυκλοφορία τους, οἱ παραπάνω ἑφημερίδες ἄλλαξαν τό σχῆμα τους. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτή θά φέροι περισσότερους ἀναγνώστες; Φαίνεται ἔτσι ἔκριναν οἱ ἐκδότες, προσθέτοντας ὅτι σημασία δέν ἔχει, βέβαια, μόνο ἡ ἀλλαγὴ σχήματος ἀλλά καί ἡ διατήρηση «τῶν ἀξιῶν καί τοῦ περιεχομένου», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐκδότης Ρόμπερτ Τόμσον, πού ἔκαναν τούς *Times* ιστορική ἑφημερίδα. Τά κριτήρια ἀπλά ἕως ἀπλοϊκά: ἔρευνα πού διεξήγαγε ἡ ἑφημερίδα *Independent* ἔδειξε ὅτι αὐτοί πού μετακινουῦνται καθημερινά καθὼς καί οἱ γυναῖκες προτιμοῦν τίς ἑφημερίδες μικροῦ σχήματος γιατί εἶναι λιγότερο ὀγκώδεις καί συνεπῶς εὐκολότερο νά τίς διαβάσει κανεὶς στή δημόσια μετακίνησή του. Ἐδῶ, πρῶτον, μποροῦν οἱ γυναίκες ὀργανώσεις νά διαμαρτυρηθοῦν καί δεύτερον νά προστεθεῖ ὅτι εἶναι καί λιγότερο ἐπικίνδυνο τό μικρό σχῆμα μιᾶς καί δέν κινδυνεύει τό μάτι τοῦ διπλανοῦ σου καθὼς ξεφυλλίζεις τή μεγάλου μεγέθους ἑφημερίδα σου.

Ἡ κυκλοφορία τῶν ἑφημερίδων στή Βρετανία, παρά τή συνήθεια τῶν Βρετανῶν νά διαβάζουν καθημερινά, περνᾷ κρίση. Δέν ὑπάρχει, ἀναφέρεται σέ ἄρθρο τοῦ *Guardian* (10/11/03), ἀφοσιωμένο κοινό σήμερα. Ὁ ἀναγνώστης παραδέρνει ἀνάμεσα στήν ἑφημερίδα πού προσφέρει δωρεάν CD, μέχρι τήν ἐξασφάλιση ἀποκλειστικῶν στιγμῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί τήν προσφορά τοῦ *Βιβλίου τῆς Ζούγκλας* τοῦ Κίπλινγκ. Αὐτό εἶναι ἀρκετό, ἀναφέρεται, νά κάνει ἕναν ἐκδότη νά παραιτηθεῖ (ἢ ἀλλιῶς, προσθέτω, νά κάνει τά νεῦρα ἑνός ἐκδότη τσατάλια).

Ὅλη αὐτή ἡ προσπάθεια γιά ἀλλαγὴ ἀπευθύνεται κυρίως στόν ἀναγνώστη πού εἶναι σέ βιάση. Τόν ἀναγνώστη πού προφανῶς δέν ἔχει χρόνο νά διαβάσει τήν ἑφημερίδα του σελίδα τῆ σελίδα. Ὅταν πρέπει νά σταματήσει τήν ἀνάγνωση τό πολύ σέ μισή ὥρα (ἐπειδὴ τόσο κρατάει τό καθημερινό ταξίδι στή δουλειά), τότε δέν διαβάζει μέ τά παραδοσιακά κριτήρια. Ἀπλῶς ξεφυλλίζει· χαζεύει κάτι μέχρι νά φτάσει στόν προορισμό του.

Γιά νά πολεμήσουν τήν κρίση οἱ ἐκδότες τῶν μεγάλων ἐγγλέζικων ἐφημερίδων (καί στήν Ἑλλάδα τό ἴδιο συνέβη) εἶχαν προσπαθήσει διάφορα: παραγεμίσματα, ξένο τύπο, περικοπή τιμῆς, αὐξηση τιμῆς μέ δῶρο, εἰσαγωγικά σημειώματα ἐκδοτῶν «τζογαδόρικα». Παρόλα αὐτά οἱ πωλήσεις ἔπεφταν. Ἡ ἀπάντηση ἦρθε, ἀναφέρεται πάλι σέ ἄρθρο τοῦ *Guardian* (22/9/03), ἀπό τήν ἐφημερίδα *Μετρό*. Οἱ ἄνθρωποι πού μετακινούνταν καθημερινά μέ μέσα μαζικῆς μετακίνησης προτιμοῦσαν τό μικρό σχῆμα γιατί ἦταν εὐκολότερο στήν ἀνάγνωση, ἄρα ἡ ἐφημερίδα ἦταν φιλική στόν ἀναγνώστη (reader-friendly), ὅπως ἓνα πετυχημένο πρόγραμμα στόν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή εἶναι φιλικό στόν χρήστη.

Κοινῶς, ἔχει σημασία τό σχῆμα στό ἄν κάποιος διαβάσει ἢ ὄχι ἐφημερίδα; Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων, τῆς Ἑλλάδος συμπεριλαμβανομένης, πέφτει δραματικά. Ὅλα αὐτά ὅμως, τουλάχιστον γιά τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, φαίνεται νά δηλώνουν πολιτισμική κρίση ἢ πολιτισμική παλινδρόμηση. Ὁ Α. Ἐλεφάντης σέ ἄρθρο του στά «Ἐνθέματα» τῆς *Αὐγῆς*, 30/11/2003, ἐπισημαίνει ὅτι συναφῆ συμπεράσματα πού ἀφοροῦν τελικά τήν ἀποπολιτικοποίηση τῶν ἀνθρώπων μπορεῖ νά βγάλει κανεῖς καί ἀπό τή «μεγάλη πτώση, σέ λιγότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια, τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων». Κάτι πού πάει μαζί καί μέ ἄλλα σημαντικά ζητήματα.

Ἔτσι μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολο —δέν ξέρω στήν Ἀγγλία ἀλλά φαντάζομαι ὅτι κι ἐκεῖ κάτι ἀντίστοιχο θά συμβαίνει— νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι μιά ἐφημερίδα κερδίζει ἀναγνώστες στό βάθος τοῦ χρόνου χρησιμοποιώντας διάφορα κόλπα: ἀλλαγὴ σχήματος, προσθήκη φωτογραφιῶν, μετασχηματισμό τοῦ χαρτιοῦ σέ ἰλουστρασιόν καί προσφορά εὐπεπτων μαζί καί σοβαρῶν ἄρθρων. Ἄφοῦ οἱ στάσεις καί οἱ νοοτροπίες ἄλλαξαν, ἀφοῦ ὁ πολιτικός ρόλος τῶν ἀνθρώπων ὑποβαθμίστηκε, ἀφοῦ οἱ πολιτικές, ἰδεολογικές, πολιτισμικές προϋποθέσεις ἀνάκαμψης δέν εἶναι ὁρατές, τότε ὅ,τι καί νά παρουσιάσει μιά ἐφημερίδα, ὅσες προσφορές κι ἄν κάνει στούς ἀναγνώστες της, ὅσα CD κι ἄν χαρίσει, ὅσα περιοδικά λάιφ-στάιλ κι ἄν ἐνσωματώσει στίς κυριακάτικες ἐκδόσεις, ὅσες φωτογραφίες ωραίων ὑπάρξεων κι ἄν συμπεριλάβει κι ὅσες ἐγκυκλοπαίδειες, λογοτεχνικά βιβλία κ.λπ. κι ἄν διαθέσει, ἡ οὐσία θά εἶναι μία. Ἐπί τῶν πωλήσεων δυστυχῶς θά παραμένει μεῖον. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ εἶναι χλιαρό καί ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν «πιστοί ἀναγνώστες μιᾶς ἐφημερίδας» σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι κάπου στό δρόμο ἔχασαν κι αὐτό τό κριτήριο πού τούς ξεχώριζε. Δηλαδή τό πολιτικό καί τό πολιτισμικό.

Μαρίνα Κόντη

Ἄπαξ ἄριστερός, ἔσαι ἄριστερός;

Ἄπό τότε πού βγήκε ἐκεῖνο «τό τί Παπάγος τί Πλαστήρας» πέρασε μισός αἰώνας. Κι ἐπειδή ἐκείνη ἡ χονδροειδής, γιά τά πολιτικά πράγματα τῆς ἐποχῆς, ἕξομοίωση δύο σαφῶς διακριτῶν πολιτικῶν ρευμάτων θεωρήθηκε ὡς ἀπόδειξη ἀριστερισμοῦ, ἔξτρεμισμοῦ, τυχοδιωκτισμοῦ ἀλλά καί ἔνδειξη πλήρους πολιτικῆς ἀκατανοησίας, τό ἀκριβῶς ἀντίθετο σύνθημα ἐκλαμβάνεται ἔκτοτε, ὡς ἡ ἐνδεδειγμένη καί σῶφρων πολιτική συμπεριφορά. Ἐννοεῖται γιά τούς ἀριστερούς πού καλοῦνται νά ἐπιλέξουν τό μικρότερο κακό. Μάλιστα ἀφοῦ ὀριστεῖ τό «μεγάλο κακό» οἱ ὑπόλοιπες ἐπιλογές δέν κατατάσσονται στήν κλίμακα τοῦ μικρότερου κακοῦ ἀλλά εὐθέως στήν παράταξη τοῦ καλοῦ, μέσα στήν ὁποία οἱ ἀριστεροί πρέπει νά ἐπιλέξουν τόν ἰσχυρότερο γιά νά μήν ἔλθουν τά χειρότερα. Ἐδρασε ἀρκετές φορές αὐτός ὁ ἐκβιασμός ἐπί ἀριστερῶν συνειδήσεων, καί ὄχι μόνον ὅταν παραφύλαγε ὁ χαφίης κι ὁ χωροφύλακας.

Τό σύνδρομο αὐτό —ἄς τό ὀνομάσουμε «τοῦ νά μήν ξανάρθει ἡ δεξιά»— πού ὑποχρεώνει ἀριστερούς ἀνθρώπους νά ἀλλοτριώνονται, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική του ἀστοχία ἔχει καί μιά ἄλλη, ἴσως πιά ἀλλοτριωτική, συνέπεια. Ξεκινᾶ ἀπό τό δόγμα ὅτι ὁ ἄπαξ ἀριστερός παραμένει ἔσαι ἄριστερός. Ἄν μιά φορά ἤ καί περισσότερες ὁ ἀριστερός ψηφίζει ἐνάντια στίς ἰδέες του καί τή συνείδησή του, ἐνάντια στήν παράταξή του καί τούς συντρόφους του θεωρεῖ παρά ταῦτα ὅτι ἡ καρδούλα του χτυπᾶ ἀριστερά, ἡ ἀριστεροσύνη του δέν ἀλλοιώνεται, εἶναι διαχρονική αὐτή. «Ἀπλῶς» ἡ ἀριστεροσύνη καλεῖται νά διεξαγάγει ἀσκήσεις τακτικῆς.

Τώρα πού μοιάζει ὅτι στίς ἐπερχόμενες ἐκλογές τό ΠΑΣΟΚ θά δεῖ τήν πλάτη τῆς Νέας Δημοκρατίας τό σύνδρομο ἐπιστρατεύεται καί πάλι γιά νά σωθεῖ τό ἀριστερό ΠΑΣΟΚ ἀπό τήν ἐπέλαση τῆς νεοδημοκρατικῆς ἀντιδραστικότητας. Δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἄν τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ καί οἱ ἐπικοινωνιακοί του ἱμπρεσάριοι ἐπικαλοῦνται τό «τί Παπάγος τί Πλαστήρας» γιά νά συλλήσουν ψήφους ἀπό τήν Ἄριστερά. Τή δουλειά τους κάνουν, ἄν τούς βγεῖ. Ἐνδιαφέρει ὁ «συνετός» ἀριστερός πού παίρνει παραμάσχαλα τήν ἱστορία γιά νά μήν μοιάσει μέ τόν Ζαχαριάδη τοῦ 1952, γιά νά αὐτοπαρηγορηθεῖ. Γιατί κι αὐτός πού ἀλληθωρίζει τώρα κατά ΠΑΣΟΚ μεριά ἀριστερός θέλει νά εἶναι καί ἐπικαλεῖται τό ἄπαξ ἀριστερός ἔσαι ἄριστερός. Ἄλλά ἀλλάζουμε οἱ ἄνθρωποι...

Ἄν ἔρθει ἡ ΝΔ δέν φταίει ἡ Ἄριστερά, ἀλλά τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ πού,

ἐφαρμόζοντας μιά ἀντικοινωνική πολιτική, ἔσπρωξε τόν κόσμο στίς ἀγκάλες τῆς ΝΔ. Ἄλλωστε ἡ ἐκλογική συμπεριφορά τῆς ἐπιλογῆς τοῦ μικρότερου κακοῦ συμβάλλει κι αὐτή στή γιγάντωση ἐνός δικομματισμοῦ ἀμερικανοῦ τύπου. Μόνο στήν Ἑλλάδα, ἀπ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές χῶρες ἔχουμε 2 κόμματα πού νέμονται, σχεδόν, τά 90% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. Τί πιά δεξιό πράγμα ἀπ' αὐτό;

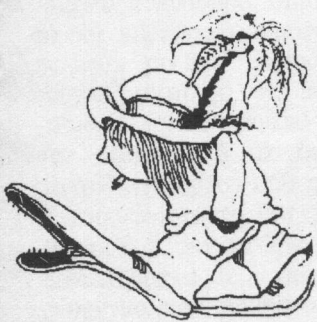
Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Τό ὁλόήμερο Σχολεῖο ἐγκαταλείπεται;

Πρό ἡμερῶν στή Βουλή, στή συζήτηση ἐπερώτησης βουλευτῶν τοῦ Συνασπισμοῦ γιά τήν παιδεία, μεταξύ ἄλλων, ἀναφέρθηκε ὅτι περίπου 37% τῶν γονέων πού ἐνέγραψαν τά παιδιά τους σέ ὁλόήμερα δημοτικά σχολεῖα στό λεκανοπέδιο μετάνοισαν καί ὅτι μέσα σέ 2 μῆνες τά ἀπέσυραν.

Στό βαθμό πού τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι πραγματικό, ἡ κατάσταση γιά τόν θεσμό τοῦ ὁλόήμερου Σχολείου εἶναι ἀνησυχητική. Καί εἶναι ἀνησυχητική διότι οἱ γονεῖς πού «ἀπέσυραν» τά παιδιά τους ἀπό τό ὁλόήμερο διαπίστωσαν ὅτι ναι μέν χάρη σ' αὐτόν τόν νέο θεσμό παρέχεται φύλαξη τῶν μικρῶν παιδιῶν τήν ὥρα πού ἀκόμη οἱ γονεῖς τους δουλεύουν, ἀλλά αὐτές οἱ ἐπιπλέον ὥρες λειτουργίας τοῦ σχολείου δέν ἔχουν καμιά παιδαγωγική διάσταση. Ἀπλῶς τά παιδιά δέν μένουν στό δρόμο. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι δέν ὑπῆρξε οὔτε ἡ ἀπαιτούμενη αὔξηση τοῦ προσωπικοῦ οὔτε ἐκπόνηση ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων κατάλληλων γιά μικρά παιδιά, πέραν τοῦ κανονικοῦ προγράμματος.

Ἔτσι ἓνα ὀρθότατο αἶτημα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου καί τῶν γονιῶν, ἰδιαίτερα τῶν μονάδων, τό Ὅλοήμερο Σχολεῖο, πού βρῆκε μιά ἀρχή ἐφαρμογῆς κινδυνεύει νά καταστεῖ ἀφερέγγυο λόγω τῆς ἀκατάλληλης παιδαγωγικῆς του ἀξίας, ἔτσι ὅπως ἐφαρμόζεται. Τά μικρά παιδιά δέν εἶναι πρόβληματα γιά ποίμανση, εἶναι δύσκολο καί σύνθετο, παιδαγωγικά, ἔργο νά κρατηθοῦν 3 ὥρες ἐπιπλέον στό Σχολεῖο. Πλήττουν, κουράζονται, «θέλουν τή μάνα τους».

DE TE FABULA NARRATUR

του "Αγγελου Έλεφάντη

De te fabula narratur. Έτοῦτο τό ρωμαϊκό ρητό, πού υποτίθεται περιποιεῖ στοχαστικότητα διά τῆς ἀρχαιογνωσίας σέ ὄσους τό χρησιμοποιοῦν—τό εἶχε χρησιμοποιήσει καί ὁ Μάρξ ὡς κατακλειδα σέ ἕνα ἀπό τά λαμπρά του δοκίμια—, μέσα στή σαφήνειά του εἶναι παντελῶς ἀσαφέστατο. Δέν μᾶς λέει οὔτε ποιὰ εἶναι αὐτή ἡ fabula (ὁ μῦθος) οὔτε ποιός εἶναι αὐτός ὁ τε, περί οὗ ὁ μῦθος. Οφείλει ἐπομένως ὁ ἐκάστοτε χρήστης τῆς ρήσης νά ξεκαθαρίσει καί τό μῦθο καί σέ ποιόν ταιριάζει ὁ μῦθος.

Νά ξεκαθαρίσω, λοιπόν, προεισαγωγικά, ὅτι γιά τήν Ἀριστερά θέλω νά μιλήσω, αὐτή εἶναι ἡ προσφιλέστε: ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά. Ὡστόσο, στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει σήμερα κάποια συγκεκριμένη πολιτική ὄντοτητα πού ὀρίζεται ὡς ἀνανεωτική. Κι ἐκεῖνοι οἱ ἀριστεροί πολιτικοί φορεῖς πού στό ὄνομά τους περιλαμβάνουν τό σχετικό ἐπίθετο (π.χ. ἡ ΑΚΟΑ) φροντίζουν πάραυτα νά τό συνοδεύσουν καί μέ ἄλλα ἐπίθετα, θεωρώντας, προφανῶς, ὅτι μόνο του τό «ἀνανεωτική» Ἀριστερά εἶναι πολύ λίγο ἢ ὅτι εἶναι κάπως ἀσαφές γιά νά ἀποδώσει τόν πολιτικό καί τόν ιδεολογικό χαρακτήρα τῆς ὀργάνωσης. Κι ἀρχίζει ἔτσι ὁ χορός τῶν ἐπιθέτων.

Γιά τήν ἱστορία, ἡ «ἀνανέωση» ἦταν τό κύριο συνοδευτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἐνός ἐκ τῶν δύο κομμάτων πού προέκλυαν μετά τή διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968: τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Μέσα στήν τότε συγκυρία ἀνανέωση ἐσήμαινε τή διάθεση τῶν ἀνανεωτικῶν κομμουνιστῶν νά ἀνανεώσουν τήν ἡγεσία τοῦ κόμματος μέσα ἀπό δημοκρατικές διαδικασίες πού θά ἐξέφραζαν τή βούληση τῶν κομματικῶν μελῶν κι ὄχι ξένων κέντρων ἐξουσίας, ἄρα τήν ἀπεξάρτηση τοῦ κινήματος ἀπό τήν ΕΣΣΔ, ἐσήμαινε τήν ἀνάγκη ἀνανέωσης δομῶν καί λειτουργιῶν, τή χάραξη μιᾶς νέας στρατηγικῆς καί τακτικῆς γιά τόν ἐλληνικό κομμουνισμό, τήν ἀποτίναξη τοῦ δογματικοῦ ληθάργου τοῦ σταλινισμοῦ, ἐσήμαινε τήν προσαρμογή τοῦ κόμματος στίς νέες πραγματικότητες τῆς Εὐρώπης καί τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας πού δέν ἦταν πλέον οὔτε ἐκεῖνες τοῦ μεσοπολέμου οὔτε τῆς αἰματηρῆς δεκαετίας τοῦ 1940-50. Ἀνανέωση ἐσήμαινε πολλά, τά πάντα, ἕνα νέο κοσμοεἰδωλλο Ἀριστερᾶς, νά βγεῖ τό μέσα ἔξω. Καί γιά νά συμπυκνώσω σέ μιά φράση μιά πολύ ὀδυνηρή καί σκολιά διαδικασία, κατά τήν ὁποία ἔγιναν πολλά καί

εἰπώθηκαν πολύ περισσότερα, ἀνανέωση ἦταν ἡ ριζική ἀπομάκρυνση ἀπό τό μοντέλο τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί τόν τύπο τοῦ σταλινικοῦ κόμματος. Καί ἦταν σημαντικά τά αἰτήματα αὐτά: προσιωνίζονταν μίαν ἄλλη Ἀριστερά, τόσο πού ὁ καθένας πού ἐθήτευε στίς γραμμές τῆς ἤξερε πολύ καλά τί ἤθελε, σέ τί σκόπευε καί κυρίως τί ἀπερρίπτε ριζικά καί κατηγορηματικά.

Ἄν ἡ ἀφετηρία ἦταν ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968 καί ἂν ἡ κύρια δύναμη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, κομμουνιστικῆς καί μή, ἦταν τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, ὡστόσο, ὅλοι ὅσοι συγκρότησαν τόν Συνασπισμό ἀλλά καί ὅλοι ὅσοι, ἐκτός Συνασπισμοῦ, εἴτε ἀνεξάρτητοι εἴτε ἐνταγμένοι σέ ἄλλες ἀριστερές ὀργανώσεις, ὅλοι, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἦταν «προϊόντα» ἀπορρίψεων τοῦ Ὑπαρκτοῦ καί τοῦ σταλινικοῦ τύπου κόμματος. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ξεκίνησαν. Ὑπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση καί θέβαια ἡ συγκυρία τῆς ἀπόρριψης καί τά διαφορετικά διώματα χρωματίζουν μέ διαφορετικά χρώματα τό κάθε στῶμα ἀγωνιστῶν πού ἀπομακρύνονταν ἀπό τήν ἀρχική μήτρα. Ὡστόσο σέ κάθε περίπτωση ὑπῆξε καί ὑπάρχει σαφῆς καί ριζική ρήξη ὅλων τῶν ἀνανεωτικῶν τάσεων πρὸς τό ΚΚΕ. Κανείς δέν θέλει νά εἶναι ἀριστερός ὅπως τόν προσημαίνει καί τόν ιδεοποιεῖ τό ΚΚΕ, διότι κανείς δέν θέλει νά ταυτισεῖ μέ τόν Ὑπαρκτό, εἴτε πρόκειται γιά τούς παλαιούς τῆς ἱστορικῆς ἀνανέωσης εἴτε γιά πολύ νεότερους πού δέν εἶχαν κἀν γεννηθεῖ τό 1968.

Ὅλα αὐτά ὅμως εἶναι σχετικά παλιές ἱστορίες, πολλά ἀπό τά συμβάντα καί τίς καταστάσεις αὐτῆς τῆς 35ετοῦς πορείας τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς ἔχουν ὀριστικά ξεπεραστεῖ. Δέν ἔχει καμιά σημασία ἡ ἀναμόχλευσή τους καί μόνον ὡς ἱστορία ὀφείλουμε νά τά προσεγγίζουμε καί νά τά ἀναλύουμε. Ἐνα ἀπ' αὐτά τά σημεῖα, τό κυριότερο ἴσως, πού ἔχει ὀριστικά ξεπεραστεῖ εἶναι τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει πιά ἡ Σοβιετική Ἐνωση, τό ΚΚΣΕ, γενικά τό στρατόπεδο τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί ὅλα ὅσα ἐστήριζαν. Κανείς δέν μπορεῖ νά πάρει τό μέρος τοῦ μπρεζνιερισμοῦ ἢ τῆς περεστρόικα καί κανέναν ἡ περεστρόικα ἢ ὁ μπρεζνιεφισμός δέν μπορεῖ νά ἐμπνεύσει ἢ νά στηρίξει. Μηδέ τοῦ ΚΚΕ ἐξαιρουμένου. Ὁ ἱστορικός κομμουνισμός, τῶν πρώτων του δεκαετιῶν μετά τήν Ὀκτωβριανή

Έπανάσταση, αλλά και της σταλινικής και μετασταλινικής περιόδου του, είναι όριστικά παρελθόν. Έξ ου τό θέμα περί του οποίου θέλω κυρίως νά μιλήσω τώρα: τήν fabula και τούς περί ής ό λόγος, τούς Έλληνες άριστερούς τής ανανέωσης, τούς πρώιμους και τούς όψιμους.

Τό ζήτημα άθρώνεται γύρω από ένα παράδοξο: έλεγα παραπάνω ότι οι Έλληνες άριστεροί τής ανανέωσης, είναι «προϊόντα» ριζικής άπορρίψευς του Έπαρκτου: του σοβιετικού καθεστώτος τής ΕΣΣΔ, του κόμματός της, του ΚΚΣΕ, τής κοινωνικής τους πρακτικής, τής πολιτικής Έπερδύναμης πού άσκησαν επί χρόνια, τής μαρξόφωνης ιδεολογίας μέ τήν όποία χειραγωγοΰσαν τίς μάξες, τής καταπιεστικής και άντιδημοκρατικής πολιτικής τους. Καί ιδού τό παράδοξο: πώς μπορεί ή τοτινή άπόρριψη, πριν 35 ή 15 χρόνια, ή άπόρριψη ενός «πράγματος» πού δέν ύπάρχει πιά, πού κανείς δέν τό επικαλείται, πού κανέναν δέν έμπνέει, πού κανένα δέν άπειλεί, πού κανέναν δέν προσδιορίζει, πού κανείς δέν τό νοσταλγει – ίσως στον Περισσό νά ύπάρχουν νοσταλγοί– νά άποτελει σήμερα ιδεολογική άναφορά ενός άριστερού μορφώματος, ενός άριστερού κινήματος, ενός άριστερού συγκροτητικού λόγου και πολυ περισσότερο ενός λόγου ένοποιητικού άριστερών τάσεων, κομμάτων, κινήσεων και άνθρώπων, πού έχουν διαφοροποιηθεί στό παρελθόν έξ αιτίας τών διαφορετικών τους στάσεων άπέναντι στον Έπαρκτό ή, έστω, έξ αιτίας τών διαφορετικών μορφών άπόρριψής του; Νά τό πω βάνουσα: είναι τό εύκολότερο τών πραγμάτων νά σκοτώνει κανείς σήμερα τόν Στάλιν και τόν σταλινισμό και ιδίως άνούσιο. Είναι σά νά έξορκίζει κανείς έναν μυθικό μπαμπούλα.

Άν λοιπόν, ή φερώνυμη ανανεωτική άριστερά όρθώνει τό ανανεωτικό της άνάστημα για νά ξεπεραστούν τά άνομήματα και τά άποτήματα του Έπαρκτου, άν τοΰτο συνιστά σήμερα τόν ιδεολογικό πυρήνα τής Άριστεράς, τήν ιδεολογία της, τότε τό πράγμα δέν πάει μακριά. Τρώμε από τά έτοιμα, πού ήδη κοντεύουν νά σωθούν, χάνουμε όχι μόνο τή μάχη τής ύπαρξης αλλά και τή μάχη τής άναπαγωγής. Για νά μπορούμε νά παράγουμε πρέπει νά ξέρουμε νά άναπαράγουμε, έλεγε ό Μάρξ (έλεύθερη άπόδοση).

Ξέρω, βέβαια, ότι ή ανανεωτική Άριστερά ενώ ήλθε στον κόσμο μαχόμενη κατά του Έπαρκτου και του σταλινισμού – πού ήταν εν μέρει στοιχείο τής ιστορίας και του έλληνικού κομμουνισμού– στην πορεία έμπλουτίστηκε και μέ άλλες ιδέες πού έρχόταν από νέες πραγματικότητες. Για παράδειγμα ό σεβασμός της προς νέα κοινωνικά κινήματα, ή οικολογική της ευαισθησία, ή βαθύτατη πεποίθησή της ότι ό σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός ή δέν θά ύπάρξει, ό άντιεθνικισμός και ό άντιρατσισμός της. Δέν ύποτιμώ καθόλου τά στοιχεία αυτά του νέου ιδεολογικού της προφίλ.

Στό σημείο αυτό έρχεται ένα δεύτερο παράδοξο, ιδιαίτερα δυσεξήγητο. Τί προσπάθησε νά κάνει ή ανανέωση, ή αρχική και όλες οι έπιγενόμενες και έμπλουτισμένες κι από νεότερες έπεξεργασίες και συνειδητοποιήσεις; Μέ δύο λόγια: άπορρίπτοντας τά άπορρίπτα τής παράδοσής της τής ίδιας, αυτά άκριβώς πού ή κατάρρευση του Έπαρκτου άπέρριψε μέ τόν πλέον όριστικό και άναντίλεκτο τρόπο, θέλησε νά πείσει ότι αυτή είναι ή Άριστερά του μέλλοντος, αυτή είναι τό νέο άριστερό κίνημα, τό κίνημα νέας ιστορικής προοπτικής. Δέν έπαισε. Ούτε όταν ήταν μόνο του τό ΚΚΕ έσωτ. όταν έκλογικά έκινείτο άνάμεσα στό 1,κάτι% και τό 2% ούτε άργότερα ως Συνασπισμός, μέ τά σκαμπανεύσματά του, τότε έξω από τή Βουλή, τότε στό 5% και τότε νά γλιτώνει τήν κοινοβουλευτική ύπερορία στό παρα τρίχα. Δέν έπαισε ότι είναι τό κόμμα τής νέας ιστορικής προοπτικής, ότι είναι ή Άριστερά. Τό ΚΚΕ, άγκυρωμένο στην σοβιετοφιλία παλιότερα και μονίμως προσβλέποντας στό παρελθόν – πού κι αυτό τό έρμηνεύει έτσι πού νά τό φέρει στα μέτρα του–, βρίσκεται σε καλύτερη θέση, αυτό είναι πού πείθει περισσότερο ότι είναι ή Άριστερά στον τόπο μας. Όσο για τόν Συνασπισμό, παρά τή συνεργασία του, πού αναγγέλλεται για τίς έρχόμενες εκλογές μέ άλλες άριστερές κινήσεις, όπωσδήποτε θετική – καλό πράγμα είναι νά συνεργάζονται οι άριστεροί– βρίσκεται σε όριακό σημείο. Κανείς δέν μπορεί νά δεβαιώσει ότι ο ΣΥΝ διαθέτει μία άκρόαση δάθους, αρκετά πάνω από τό 3%, ώστε νά βρίσκεται στό άπυρόδλητο. Δέν θέλω νά προσθέσω ούτε τήν αισιοδοξία μου ούτε τήν άπαισιοδοξία μου. Άν όμως ό ΣΥΝ δέν ξεπεράσει τό όριο του 3% τί θά σημαίνει κάτι τέτοιο; Νά άπαντήσω μέ τά λόγια του εύρωβουλευτή του ΣΥΝ Άλέκου Άλαβάνου (σε μία συνέντευξή του στο «Κ» τής Καθημερινής 30-11-2003):

«Θά είναι μεγάλο πλήγμα και μία άρνητική εξέλιξη για όλους νά μίν έχει ή Ελλάδα μία κοινοβουλευτική Άριστερά ανανεωτική. Δέν θά ήθελα ή δική μου γενιά νά δει τήν Άριστερά νά γίνεται μία δύναμη περιθωριακή πού ύπάρχει μόνο στους διανοούμενους χωρίς μία δική της δυναμική πολιτική παρουσία. [...] Για μένα τό πιο κρίσιμο σημείο είναι άν κοινοβουλευτικά θά ύπάρχει ή Άριστερά μέ τίς νέες προσεγγίσεις πού εκφράζει ό Συνασπισμός ή άν θά γίνει μία έξωκοινοβουλευτική δύναμη. Στην πραγματικότητα άν ή Ελλάδα θά άμερικανοποιηθεί ή θά μείνει εύρωπαϊκή χώρα. Μέ τήν έννοια ότι τό εύρωπαϊκό μοντέλο περιλαμβάνει τήν αυτόνομη πολιτική ύπαρξη τής Άριστεράς ενώ στό άμερικανικό μοντέλο ή Άριστερά παραμένει έξωκοινοβουλευτική, διασπαρμένη σε πανεπιστήμια και φοιτητικές έστίες, σε διανοούμενους σαν τόν Τσόμσκι, τήν Μπαξ ή σε αυτόνομους πολιτικούς μέσα και έξω από τό δημοκρατικό κόμμα».

Άς τήν άκούσουμε αυτή τήν κουβέντα: «νά μίν άμε-

οικανοποιηθεί η Ελλάδα, να μείνει ευρωπαϊκή χώρα». Γιατί πράγματι, η Ελλάδα είναι μία ευρωπαϊκή χώρα και από την άποψη του πολιτικού της συστήματος και των πολιτικών της δυνάμεων. Μικρή ήταν η Άριστερά στο μεσοπόλεμο, δυναμική όμως που δυναμίτισε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και της πολιτιστικής ζωής του τόπου. Κανείς δεν αδιαφόρησε γι' αυτήν και γι' αυτό ορθώθηκε ένας τεράστιος μηχανισμός διώξεων για να περιθωριοποιηθεί. Τεράστια έγινε η Άριστερά στην αντιφασιστική Αντίσταση στην Κατοχή και τόσο ισχυρή ώστε χρειάστηκε ένας ολόκληρος Εμφύλιος για να εξοντωθεί. Και δεν εξοντώθηκε παρά την τραγική ήττα ούτε, στη συνέχεια, η λευκή τρομοκρατία 20 χρόνων δεν εξόντωσε την Άριστερά. Κράτησε και άνθισε ξανά με την ΕΔΑ. «Ποτέ δεν ήταν γλάστρα», όπως λέει πάλι ο Άλαβάνος, «όχι θυγατρική του ενός ή του άλλου κόμματος (...) με τους άριστερους έξω από τον προθάλαμο για να πάρουν ένα ύφυπουργείο ή να γίνουν κάπου νομάρχες».

Βεβαίως οι τάσεις άφομοίωσης του ΣΥΝ στο ΠΑΣΟΚ, οι κεντροαριστερές τάσεις, δεν είναι εύκαταφρόνητες (και δεν αναφέρομαι στη σχεδόν φαιδρή περίπτωση της ΑΕΚΑ). Εκείνο που δρᾷ περισσότερο είναι το σύνδρομο του «νά μην ξανάρθει ή δεξιά», μία δεξιά ταυτισμένη με την παλαιά δεξιά της λευκής τρομοκρατίας.

Η προβολή της Άριστεράς με τη μορφή του ΚΚΕ στο μεσοπόλεμο, κι έκτοτε συνεχώς σε όλες τις φάσεις της νεοελληνικής ιστορίας, δεν ήταν μόνον ότι απ' αυτή την παράταξη προήλθαν ισχυρές ριζοσπαστικές-μεταρρυθμιστικές ιδέες, προσπάθειες κι αγώνες. Πιο πολύ η ιστορικότητα της Άριστεράς, η αναντικατάστατη λειτουργία της μέσα στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία συνιστούσε μία διαφορετική προοπτική για τό ρωμέικο, διαφορετική από εκείνη που χάραζαν οι δυνάμεις, ακόμη και οι πιο προοδευτικές, του ελληνικού άστισμού. Ήταν η προοπτική του σοσιαλισμού. Αυτός ήταν που χάραξε τη βαθιά διαχωριστική γραμμή και όριοθετούσε με σαφήνεια τις παρατάξεις. Αυτός ήταν που διαμόρφωνε συνεχώς τους νέους πολιτικούς, τους άριστερους.

Δέν θέλω να προεξοφλήσω τίποτε, κανείς δεν μπορεί να προεξοφλήσει τό μέλλον. Άλλά αν, σε τούτη τη μάχη που έρχεται η Άριστερά βρεθεί εκτός Κοινοβουλίου, κάτι για τό όποιο οι προβλέψεις δίστανται, τότε θά δοῦμε να επικρατεί, για καιρό ακόμη, τό ΚΚΕ ως κύρια δύναμη της Άριστεράς, θά δοῦμε την πολιτική κυριαρχία ενός άκραία δογματικού άναχρονισμού, που συχνά συνταντίζεται με μορφές λαϊκισμού και κοινωνικού συντηρητισμού, άχρηστεύει δηλαδή λαϊκές έγκλησεις και ριζοσπαστικές άνάγκες. Και θά είναι πολύ δύσκολο μετά ταῦτα να έρθουν ήμέρες άνάκαμψης. Έπιπλέον, για καιρό ακόμη, στο πεδίο των λαϊκών δυνάμεων τό ΠΑΣΟΚ θά συνεχίζει, άπερίσπαστο, να κρδαίνει και να επιβάλλει την «έκσυγχρονιστική» του

ρητορεία, τόν άπροκάλυπτο νεοφιλελεύθερο μεταμοντερνισμό.

Αυτή, λοιπόν, η πιθανή προοπτική της περιθωριοποίησης της Άριστεράς στην όποια έντασσόμαστε είναι ή fabula που μᾶς μιλάει.

Σέ μᾶς μιλάει, στους άριστερους της άνανέωσης: να διασώσουμε μᾶ παράταξη, να διασώσουμε τό μέλλον κι ό,τι αυτό, από τή σκοπιά του σοσιαλισμού κουβιλάει μέσα του. Άν έχουμε κάτι να άνανεώσουμε, έμεις οι παλαιοί και οι νεότατοι της άνανεωτικής Άριστεράς είναι ή μεγάλη Ύπόθεση και ή μεγάλη Ύπόσχεση.

ΜΙΣΣΕΛ ΠΑΣΤΟΥΡΩ Το ρούχο του διαβόλου

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑ ΡΙΓΕΣ
ΚΑΙ ΡΙΓΕ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

ΜΙΣΣΕΛ ΠΑΣΤΟΥΡΩ

Το ρούχο του διαβόλου

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑ ΡΙΓΕΣ ΚΑΙ ΡΙΓΕ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

Μετάφραση / Επιστημονική επιμέλεια ΑΝΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

ΕΡΕΣΙΤΕ
Μελάνι

Μετάφραση / Επιστημονική επιμέλεια
ΑΝΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

Τι κοινό μπορεί να έχουν ο άγιος Ιωσήφ και ο Οβελίξ, η πόρνη του Μεσαίωνα και ο διατητής του μπέηζμπολ, οι καρμηλίτες και οι λουόμενοι της Μπελ Επόκ, οι γελωτοποιοί της Αναγέννησης και οι κατάδικοι στα κόμικς, όσοι κοιμούνται με πιτζάμες και οι Αβράκωτοι της Γαλλικής Επανάστασης;

Κεντρική διάθεση: ΑΠΟΛΛΩΝ, τηλ.: 210 5157.200

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

«ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ»

Άπό τό ακαδημαϊκό πανεπιστήμιο στήν παραγωγή υπηρεσιών εκπαίδευσης

τοῦ Νίκου Θεοδοκᾶ

Στά κείμενα τῶν Βρυξελλῶν γιά τήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἡ λέξη «ποιότητα» ἀπαντᾶται ἐξαιρετικά πυκνά. Πουθενά, ὡστόσο, στά ἐπίσημα ντοκουμέντα δέν θά βροῦμε κάποιον ὄρισμό αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Δέν πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιά παράλειψη. Οἱ συντάκτες τῶν ἐπιχειρησιακῶν σχεδίων συγκρότησης τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χώρου Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης¹ γνωρίζουν καλά ὅτι τό περιεχόμενο τῆς «ποιότητας» προοιῶνται διαφορετικά στήν ἐκάστοτε συγκυρία:

Ἡ «ποιότητα» σέ μία εὐρωπαϊκή προοπτική δέν μπορεῖ νά κηρύσσεται διά νόμου ἢ ἀπό τίς ἀρχές. Ὑπάρχει μόνον εἴν ἀναγνωρίζεται ἢ ὑπαρξή τῆς ἀπό τοῦς ἄλλους (χρηστές, ἐργοδότες, ἄλλα ἰδρύματα, ἄλλες χῶρες).²

Ἀπό αὐτόν τόν ταυτολογικό ὄρισμό, συνάγουμε τό ἀσφαλές συμπέρασμα ὅτι «ποιότητα» εἶναι αὐτό πού ἀποφασίζει κάθε στιγμή ἢ ἀγορά. Σέ πλήρη ἀντιστοιχία πρὸς τό μοντέλο αὐτό, στό ἑλληνικό Σχέδιο Νόμου προβλέπεται ὅτι:

τό ἀντικείμενο [...] τῶν διαδικασιῶν διασφάλισης καί ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης [εἶναι] ἀντικείμενο συνεχοῦς ἐρευνητικῆς μελέτης καί ἀνάλυσης, πού ὑπόκειται σέ διαρκή ἐπανεξέταση ἢ καί ἀναθεώρηση μέ βάση τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας πού πραγματοποιεῖται στόν τομέα αὐτό στήν Ἑλλάδα καί διεθνῶς.³

Ὁδηγούμεστε, λοιπόν, νά συναγάγουμε τήν ταύτιση τῆς ἔννοιας «ποιότητα» μέ ἐκεῖνο πού, κάθε στιγμή, ὑπαγορεύουν οἱ ὅροι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν κεφαλαίων. Καθ' ὅτι, στά μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ δέν ὑπάρχουν σταθερά κριτήρια, ἀξίες καί ἀρχές. Ἔτσι, ἡ «ποιότητα» τῶν ἐκπαιδευτικῶν υπηρεσιῶν δέν τεκμαίρεται παρά ἀπό τήν ἐγνωσμένη ζήτησή τους. Ἴδού τό μεῖζον κριτήριο γιά τήν «ἀξιολόγηση», τήν ὁποία οἱ Ὑπουργοί Παιδείας

τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ὄρισαν στό τελευταῖο τους κοινό Ἀνακοινωθέν ὡς τήν «καρδιά τῆς ὀργάνωσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης». Ἀπὸκειται καί γιά τήν καρδιά τοῦ νεοφιλελεύθερου ἐγχειρήματος: Χαρακτηριστικά τῆς «ποιότητας» εἶναι ὅσα «ἀναγνωρίζουν» κάθε στιγμή οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Πέραν τῶν ἀνώνυμων βιομηχανιῶν καί τῶν ἐπιχειρήσεων, κάποιον ἀπό αὐτούς τοῦς «ἐνδιαφερομένους» μνημονεύονται μέ τό ὄνομά τους στά κείμενα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς: Ὁργανισμός Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καί Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ), Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Ὁργανισμός Ἐμπορίου (ΠΟΕ) κ.λπ. Ἐντέλει, διά τῆς τεθλασμένης, ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἡ «ἀξιολόγηση τῆς ποιότητας» τῶν ΑΕΙ βασίζεται στήν ἀπουσία σταθερῶν κριτηρίων, ἀρχῶν, ἀξιών καί ἐγγυήσεων. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἡ νεοφιλελεύθερη ἐκδοχή τῆς «ἀποτε-

1. Στίς ἐπίσημες μεταφράσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κειμένων στήν ἑλληνική γλώσσα, ὁ ἀγγλικός ὄρος «higher education» ἀποδίδεται ὡς «ἀνώτατη ἐκπαίδευση». Νά σημειωθεῖ ὅτι, στά εὐρωπαϊκά κείμενα, ὁ ὄρος «higher education» ἀναφέρεται στόν πανεπιστημιακό καί τόν μὴ-πανεπιστημιακό τομέα τῆς μεταλυκειακῆς ἐκπαίδευσης, πού προσφέρεται τόσο ἀπό δημόσια ἰδρύματα ὅσο καί ἀπό ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις.

2. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ: Ἀποδοτικές ἐπενδύσεις στήν ἐκπαίδευση καί τήν κατάρτιση: ἐπιτακτική ἀνάγκη γιά τήν Εὐρώπη, Βρυξέλλες, 10.01.2003 COM (2002) 779.

3. ΥΠΕΠΘ, ΣΧΕΔΙΟ ΝΟΜΟΥ: «Ἐθνικό σύστημα διασφάλισης καί ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, Ἴνστιτούτο Διαβίου Ἐκπαίδευσης, Διεθνές Ἑλληνικό Πανεπιστήμιο καί ἄλλες διατάξεις», Ἀθήνα 2003.

4. Ἀνακοινωθέν τῆς Συνόδου Ὑπουργῶν Παιδείας τῆς Ε.Ε., Βερολίνο, Σεπτέμβριος 2003.

λεσματικότητας» άναιρεί τις δημοκρατικές κατακτήσεις της Εύρώπης.

Στό Σχέδιο Νόμου του ΥΠΕΠΘ προβλέπεται ότι, για την αξιολόγηση της σχέσης του πτυχίου με την αύριανή άπασχόληση,

τό Έθνικό Συμβούλιο Διασφάλισης και Άξιολόγησης της Ποιότητας (ΕΣΔΑΠ) άναπτύσσει σχέσεις συνεργασίας με τούς αντίστοιχους φορείς τών άλλων χωρών, όπως επίσης και με διεθνείς οργανισμούς και έρευνητικά κέντρα πού δραστηριοποιούνται στον τομέα της αξιολόγησης της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης και συμμετέχει στα συναφή δίκτυα πού λειτουργούν στην Εύρώπη και διεθνώς.⁵

Γνωρίζουμε ότι ό ΟΟΣΑ, με τό πρόγραμμα «Project on Quality Management, Quality Assessment and the Decision-Making Process» (1994-1998), έχει ήδη οργανώσει και πραγματοποιήσει «άξιολογήσεις» εύρωπαϊκών αλλά και ελληνικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.⁶ Σύμφωνα με τόν ΟΟΣΑ, ή διεθνοποίηση της εκπαίδευσης και του έμπορίου τών εκπαιδευτικών υπηρεσιών επιβάλλει νά έγγραφεί «τό πνεύμα της επιχείρησης» στα ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης. Η αντιμετώπιση του ανταγωνισμού για την προσέλκυση πελατών στις υπηρεσίες εκπαίδευσης πού προσφέρουν τά πανεπιστήμια,

θά μporούσε νά αναγκάσει τά ιδρύματα νά άνα-

θεωρήσουν, μεταξύ άλλων, τά προγράμματα σπουδών και τις μορφές της επιχορήγησής τους και νά λαμβάνουν ύπ' όψη τις γνώσεις οι όποιες άποκτήθηκαν εκτός του στενά νοούμενου εκπαιδευτικού συστήματος. [...] Η άνάπτυξη της άγοράς της εκπαίδευσης και της κατάρτισης είναι συνδεδεμένη με τις διαπραγματεύσεις πού διεξάγονται για τό έμπόριο τών υπηρεσιών υπό την αιγίδα του ΠΟΕ.⁷

Όπως θά δοΰμε άμέσως μετά, οι εκτιμήσεις αυτές του ΟΟΣΑ άναπαράγονται σχεδόν κατά λέξη στις άνακοινώσεις της Έπιτροπής Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Η πανεπιστημιακή παιδεία γίνεται τυποποιημένο έμπόρευμα

Άς έπιστρέψουμε στις έπισημάνσεις της Κομισιόν: τά πανεπιστήμια λογίζονται πλέον ώσαν νά ήσαν επιχει-

5. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

6. OECD/IMHE Quality Assessment - Athens.

7. ΟΟΣΑ: Higher Education Management: http://www.oecd.org/document/53/0,2340,en_2649_34525_266859_7_1_1_1_37455,00.html.

ρήσεις, ή ποιότητα και ή αποτελεσματικότητα των οποίων κρίνεται με βάση την «απόδοση» των επενδύσεων:

Εκτιμάται ότι οι επενδύσεις στην εκπαίδευση και την κατάρτιση παράγουν ποσοστά απόδοσης για τους ιδιώτες (ιδιωτική απόδοση) και για την κοινωνία (κοινωνική απόδοση), συγκρίσιμα με αυτά των επενδύσεων σε φυσικό κεφάλαιο.⁸ Τό αυξανόμενο μερίδιο των υπηρεσιών στην οικονομία, ο ρυθμός της τεχνολογικής αλλαγής, ή αυξανόμενη αναλογία γνώσεων/πληροφορίας στην αξία της παραγωγής, καθώς και ή κλίμακα της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης ενισχύουν τά επιχειρήματα υπέρ τέτοιων επενδύσεων.⁹

Στά επίσημα ευρωπαϊκά κείμενα, καθίσταται απολύτως σαφής ή «αναγκαιότητα» υιοθέτησης των κριτηρίων αποδοτικότητας των επενδύσεων, ως ποιοτικού όρου αποτίμησης της «συμβολής των πανεπιστημίων στην κοινωνία». Τό επιχειρήμα αναπτύσσεται σταδιακά:

Η αύξηση της ποιότητας της εργασίας συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης, της παραγωγικότητας και της κοινωνικής συνοχής. Δύο σημαντικές διαστάσεις της ποιότητας της εργασίας είναι ή κατάρτιση (πού φαίνεται να έχει θετικό αντίκτυπο ιδιαίτερα στην παραγωγικότητα) και ή κινητικότητα (πού απαιτεί την άρση των φραγμών μέσα στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας).¹⁰

Αυτό το είδος ή αντίληψη για την παραγωγικότητα της εργασίας, σε συνδυασμό με την «απασχολησιμότητα» και την επιδιωκόμενη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, υπαγορεύει και τά κριτήρια «άξιολόγησης της ποιότητας» των «υπηρεσιών εκπαίδευσης» που προσφέρουν τά πανεπιστήμια. Δέν χρειάζεται κάποιος να διερωτηθεί προθέσεις. Άρκει να διαβάσει κατά λέξη στά κείμενα της Κομισιόν:

Δέν θά είναι αποδοτικές όλες οι επενδύσεις στην εξασφάλιση της ποιότητας. Αυτό θά συμβεί μόνον εάν δοθεί προτεραιότητα στή μεταρρύθμιση του διδακτικού περιεχομένου, που λαμβάνει υπόψη τίς ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας, και εάν αναγνωριστεί ή ανάγκη για μηχανισμούς εξασφάλισης της ποιότητας που θά ανατεθούν σε όργανα που υπερβαίνουν τά εθνικά σύνορα.¹¹

Ένα από τά αντικείμενα και τίς στοχεύσεις της «άξιολόγησης της ποιότητας» είναι, λοιπόν, ή «μεταρρύθμιση του διδακτικού περιεχομένου» προς την κατεύθυνση των «ανάγκων της οικονομίας». Τοῦτο τό τελευταίο υφάινεται πάνω στον καλλιεργούμενο μύθο ότι κύρια αίτια της ανεργίας είναι ή αναντιστοιχία του περιεχομένου των σπουδών προς τίς δεξιότητες που απαιτεί ή αγορά εργασίας από τους πτυχιούχους. Και ότι, συνεπώς, ή «φιλελευθεροποίηση» των προγραμμάτων σπουδών και ή «απελευθέρωσή» τους από τό «μονοπώλιο των πανεπιστημίων», τίς άγκυλώσεις και την ασυτηρότητα της «παραδοσιακής» επιστημονικής μά-

θησης, δημιουργούν νέες προϋποθέσεις απόκτησης επαγγελματικών εφοδίων που έχουν ζήτηση από την αγορά εργασίας. Μία διάσταση της «άξιολόγησης» αποσκοπεύει, λοιπόν, στή διόρθωση «τόσο του περιεχομένου όσο και της οργάνωσης και της μεθόδου διδασκαλίας του κάθε γνωστικού αντικειμένου». ¹² Όπως προβλέπεται στο έλληνικό Σχέδιο Νόμου,

από άποψη αντικειμένου, οι διαδικασίες αξιολόγησης της ποιότητας είναι δυνατό να άφορούν [...] έπιμέρους προγράμματα σπουδών. Ειδικά, προκειμένου για τά προγράμματα σπουδών, οι διαδικασίες αξιολόγησης είναι δυνατό είτε να αναφέρονται σε ένα μεμονωμένο Ίδρυμα είτε να αναπτύσσονται παράλληλα μεταξύ όμοειδών προγραμμάτων σπουδών περισσότερων του ενός Ίδρυμάτων.¹³

Άξιολόγηση ποιότητας μέσω ποσοτικών δεικτών

Η «άξιολόγηση» των ΑΕΙ θά περιορίζεται σε τυποποιημένους ποσοτικούς δείκτες. Αυτή είναι ή έλληνική και ή διεθνής έμπειρία. Και δέν προβλέπεται να γίνει άλλως. Πώς θά αξιολογηθεί ή «ποιότητα» των δημοσιεύσεων ή των διατριβών, ή ακαδημαϊκή έγκυρότητα των επιστημονικών κρίσεων, οι παιδαγωγικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις των μαθήσεων, οι όποιες συναρθρώνουν ένα πρόγραμμα προπτυχιακών ή μεταπτυχιακών σπουδών; Άκόμα κι αν μία έπιτροπή «άξιολόγησης» θεωρηθεί ότι μπορεί να υποκαταστήσει μία όλόκληρη επιστημονική κοινότητα, ή ουσιαστική αποτίμηση του συνόλου του διδακτικού και έρευνητικού έργου των πανεπιστημίων και των πανεπιστημιακών απαιτεί χρόνο και πόρους που την καθιστούν ανέφικτη ή, έστω, άσύμφορη. Τό μόνο που μπορεί, λοιπόν, να αξιολογηθεί, είναι ό,τι μπορεί να τυποποιηθεί σε όμογενοποιημένους ποσοτικούς δείκτες. Έν τέλει, μία παρόμοια «άξιολόγηση» καταλήγει στην άποπώχευση κι όχι στον έμπλουτισμό των επιστημών.

Ήδη, όμως, μιλώντας για έπιστήμες βρισκόμαστε πέραν του όριζοντα της επιχειρούμενης «άξιολόγησης». Διότι, εν προκειμένω, κριτήριο αποτίμησης των προγραμμάτων σπουδών δέν είναι ή επιστημονική τους έπάρχεια αλλά ή «αναγνώριση» από την αγορά των επαγγελματικών δεξιοτήτων με τίς όποιες εφοδιάζουν τους πτυχιούχους. Όπως προβλέπεται στο Σχέδιο Νό-

8. Ψαχαρόπουλος & Πατρινός, *Returns to investment in education: a further update*, Παγκόσμια Τράπεζα 2002

9. ΕΕΚ, COM (2002) 779

10. Ό.π.

11. Ό.π.

12. ΨΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

13. Στο ίδιο.

μου, τὰ ΑΕΙ θά «ἀξιολογοῦνται», μέ κριτήριο τήν ἀπορρόφηση τῶν πτυχιούχων τους ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας, τή γνώμη τῶν ἐπιχειρήσεων γιά τίς δεξιότητές τους εἴτε, ἄς ποῦμε, τήν ἀναλογία διδασκόντων πρὸς διδασκομένους, τήν ἐπάρκεια τῶν ὑποδομῶν ἢ τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν.¹⁴ Τά πρῶτα πού ἀφοροῦν στήν ἀγορά, τὰ μαθαίνουμε πάντοτε ἐξ ἀποτελέσματος. Συνήθως μέ ὀδυνηρό τρόπο. Τά δεύτερα δέν χρειάζονται «ἀξιολόγηση». Ἀρκεῖ ἡ ἀποτύπωση τῶν δεδομένων. Μία καρέκλα στους πέντε φοιτητές πού βρίσκονται τήν ἴδια ὥρα στό πανεπιστήμιο. Ἐνα τετραγωνικό μέτρο στους δέκα ἐγγεγραμμένους φοιτητές πού θά ἐπρεπε νά βρίσκονται τήν ἴδια ὥρα στό πανεπιστήμιο. Καθένας διοικητικός ὑπάλληλος Τμήματος, ἀναλογεῖ σέ τριακόσιους καί βάλε φοιτητές κατά μέσον ὄρο. Παραδόσεις μαθημάτων κορομοῦ μέ διακόσιους καί τετρακόσιους φοιτητές μέ ἕναν διδάσκοντα καί σέ μίαν αἴθουσα πού χωράει δέν χωράει ἑκατόν πενήντα καθιστούς καί ὄρθιους. Κι ἀκόμα, ἡ Πολιτεία, μή λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τίς εἰσηγήσεις τῶν ἰδρυμάτων, πολλαπλασιάζει τόν ἀριθμό τῶν εισακτέων ἀνά Τμήμα ἐλαττώνοντας σχετικά τόν ρυθμό προκήρυξης νέων θέσεων ΔΕΠ, τήν πλήρωση ὀργανικῶν θέσεων διοικητικῶν ὑπάλλληλων ἢ τή χρηματοδότηση τῶν ὑποδομῶν. Μόνο κατά τήν τελευταία δεκαετία τό ποσοστό τῶν δημοσίων πόρων ἀνά φοιτητή ἔχει μειωθεῖ κατά 45% περίπου.

Τά πανεπιστήμια καί οἱ «πελάτες» τους

Προσφάτως, ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση Πανεπιστημίων (Ε.Υ.Α.) ἐπίσημανε τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν οἱ διοικήσεις καί τὰ προγράμματα σπουδῶν τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων «περισσότερο εὐέλικτη φυσιογνωμία», ἡ ὁποία νά μπορεῖ νά προσαρμοζοῦται σέ ἀνάγκες γιά «προϊόντα μάθησης», πού θά ἀνταποκρίνονται στό ἐκάστοτε «προφίλ προσόντων» πού ζητοῦν οἱ ἐπιχειρήσεις. Η Ε.Υ.Α., ἀποδεχόμενη τή θέση ὅτι ἡ «οἰκονομία τῆς γνώσης» μετατρέπει τήν ἐκπαίδευση σέ πεδίο ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων, κατέληξε νά υἱοθετήσῃ τήν ἄποψη ὅτι τό νέο μαζικό πανεπιστήμιο πού δημιουργεῖται ἀπαιτεῖ τή διαμόρφωση νέων, λιγότερο δαπανηρῶν προγραμμάτων παροχῆς «ἐκπαιδευτικῶν ὑπηρεσιῶν» καί νέων μοντέλων διαχείρισης τῶν Πανεπιστημίων.¹⁵

Παράλληλα, φαίνεται νά κερδίζει ἔδαφος ἡ ἄποψη ὅτι εἰσιτήριο γιά τήν ἀγορά ἐργασίας δέν θά εἶναι ὁ τίτλος τοῦ πτυχίου ἀλλά τό σύνολο τῶν ἐξατομικευμένων ἐπαγγελματικῶν δεξιοτήτων πού θά τεκμαίρεται ὅτι ἀπέκτησαν οἱ πτυχιούχοι κατά τή φοίτησή τους.

14. Σ/Ν, ἄρθρο.

15. Ε.Υ.Α., Σύνοδος Γκράτζ, Μάιος 2003.

Κατά τη λογική αυτή, όσο πιο «άνοικτά» και «ευέλικτα» είναι τα προγράμματα σπουδών, τόσο μεγαλύτερο περιθώριο «ελευθερίας» έχουν οι φοιτητές για να συμπληρώσουν, με άτομική τους ευθύνη, το αυριανό τους ντοσιέ που θα πιστοποιεί την επαγγελματική τους κατάρτιση. Έξατομικεύεται έτσι το περιεχόμενο των τίτλων σπουδών και, φυσικά, υπονομεύεται κάθε συλλογική διεκδίκηση επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων. Τό πτυχίο υποτάσσεται στην ιδεολογία της αγοράς. Η αυστηρότητα της επιστήμης σχετικοποιείται καθώς οι τίτλοι σπουδών προσαρμόζονται στην «ελευθερία των συμβαλλομένων μερών». Ο κάθε φοιτητής ξεχωριστά είναι υπεύθυνος για την κατάρτιση του προγράμματος απόκτησης των επαγγελματικών του δεξιοτήτων. «Έλευθερία» και «ευελιξία» αποκαλείται αυτή η διάλυση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται στο Σχέδιο Νόμου με ύφος μαθητικής έκθεσης ιδεών:

Οι διαδικασίες αξιολόγησης της ποιότητας παρέχουν στους νέους και τις νέες που σπουδάζουν σήμερα ή που θα σπουδάζουν αύριο στα ελληνικά Ίδρυματα ανώτατης εκπαίδευσης τις αναγκαίες εγγυήσεις για το επίπεδο των σπουδών τους και για το αντίκρουσμά τους σε Ευρωπαϊκό αλλά και διεθνές επίπεδο, όπως επίσης και για τα έφοδια που τους παρέχονται ώστε να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις ενός ιδιαίτερα απαιτητικού μέλλοντος μετά την αποφοίτησή τους.¹⁶

Ποιός ορίζει αυτές τις προκλήσεις; Αναμφισβήτητα οι λεγόμενες «ανάγκες της αγοράς» κι όχι οι επιστημονικές προϋποθέσεις ενός πτυχίου. Καθώς οι σχέσεις εργασίας μεταβάλλονται ραγδαία, παγιώνεται στο σύστημα της ανώτατης εκπαίδευσης μία λογική «προσαρμογής και ευελιξίας» που, με τη σειρά της, επιτάσσει μία διαφορετική, περισσότερο «δημοουργική» διάρθρωση των σπουδών. Η έννοια του προγράμματος σπουδών αυτονομείται από τις επιστήμες και συντίθεται από «ένότητες» μαθήσεων οι οποίες υποστηρίζουν τη ζήτηση δεξιοτήτων από την αγορά εργασίας. Είναι άπολύτως ένδεικτικό το γεγονός ότι στο σχέδιο νόμου περί «διαβίου εκπαίδευσης» δεν υπάρχει πουθενά η έννοια «πρόγραμμα σπουδών».

«Συγκρισιμότητα» και τυποποίηση σπουδών και πτυχίων

Πρόσχημα για τη λεγόμενη «αξιολόγηση» εμφανίζεται, πρώτα απ' όλα, η ανάγκη «συγκρισιμότητας» και «αντιστοιχίας» των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και τίτλων σπουδών της ανώτατης εκπαίδευσης. Στην κατεύθυνση αυτή, οι αποφάσεις της Λισσαβόνας θέτουν ένα νέο πλαίσιο δομής και λειτουργίας των ιδρυμάτων που προβλέπει τα εξής: 1) Αποσύνδεση των τίτλων σπουδών που απονέμουν τα πανεπιστήμια από τα «παραδοσιακά» προγράμματα σπουδών, τα οποία, μέ επιστημονική και παιδαγωγική ευθύνη της πανεπιστη-

μακής κοινότητας, πιστοποιούν την απόκτηση των βασικών μαθήσεων μίας επιστήμης. 2) Σταδιακή εξασφάλιση της ονομαστικής αναγνώρισης και της τυπικής ισοτιμίας των μαθημάτων μετα-λυκειακού επιπέδου, που προσφέρονται από «πιστοποιημένους» δημόσιους ή ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς φορείς. 3) Επιτάχυνση και διεύρυνση της συνεργασίας των Ίδρυμάτων Ανώτατης Εκπαίδευσης με την αγορά και τους εργοδότες. 4) Ανάπτυξη ιδιωτικών και δημοσίων δικτύων «διά βίου εκπαίδευσης», άμεσα συνδεδεμένων με τους μηχανισμούς διαχείρισης του εργατικού δυναμικού.

Στό Βερολίνο, οι Υπουργοί αποφάσισαν μέτρα που ευνουούν και επιταχύνουν την «κινητικότητα φοιτητών και διδασκόντων». Τούτη η ωραία έκφραση υποκρύπτει συγκεκριμένες προβλέψεις για την αναθεώρηση των όρων άπονομής πανεπιστημιακών τίτλων σπουδών. Τό πανεπιστημιακό πτυχίο «άπελευθερώνεται» από τις «σκληρόνσεις των θεσμών» και συνοδεύεται από ένα Συμπληρωματικό Δίπλωμα, όπου πιστοποιούνται οι δεξιότητες που απέκτησαν οι φοιτητές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Στην επίσημη ελληνική μετάφραση του Συμπληρωματικού Διπλώματος διαβάσαμε ότι:

Οι τίτλοι [σπουδών] είναι δυνατόν να απονέμονται «υπεργολαβικά» από κάποιο ίδρυμα [ιδιωτικό-ανεξάρτητο, ιδιωτικό και αναγνωρισμένο από τό κράτος κλπ.] στο οποίο έχει δοθεί ή σχετική άδεια ή άλλη μορφή «διαπίστευσης» από ανώτερη αρμόδια αρχή, ή οποία θα μπορούσε να είναι τό κράτος, ένα πανεπιστήμιο ή ένα επαγγελματικό ίδρυμα.

Οι όροι αναγνώρισης από τά Ίδρυματα «πιστωτικών διδακτικών μονάδων» προσδιορίζονται κεντρικά σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, από «όργανα που υπερβαίνουν τά εθνικά σύνορα», τίς εθνικές νομοθεσίες και τίς εθνικές συνταγματικές ρήτρες. Παρόμοιοι μηχανισμοί θα διασφαλίσουν, υποτίθεται, την «αντικειμενική» αποτίμηση του έργου των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων ή «επαγγελματικών ιδρυμάτων», χωρίς «ακαδημαϊκές αγκυλώσεις» και μέ κριτήριο τόν βαθμό προσαρμογής των Ίδρυμάτων στις σύγχρονες ανάγκες της «ελεύθερης οικονομίας».¹⁷ Πρόκειται, όπως είπαμε, για μηχανισμούς «αξιολόγησης» και «πιστοποίησης» των προσφερόμενων «εκπαιδευτικών υπηρεσιών» μεταλυκειακού επιπέδου, που προσφέρονται στον ευρωπαϊκό χώρο από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς και συναπο-

16. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

17. Παρόμοια «όργανα που υπερβαίνουν τά εθνικά σύνορα» είναι τό ENQA (European Network for Quality Assurance in Higher Education), τό ECTS (European Credit Transfer System) και τά δίκτυα ENIC (European Network of National Information Centers on academic recognition and mobility) και τό NARIC (National Academic Recognition Information Center).

τελούν τον «Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης».

Στις δεσμεύσεις των Υπουργών προβλέπεται ότι τα εθνικά συστήματα και τα πανεπιστήμια θα υποστηρίξουν την «κινητικότητα», αναγνωρίζοντας και ενσωματώνοντας στους όρους άπονομής των πτυχίων το ήδη διαμορφωμένο σύστημα μεταφοράς «διδασκικών μονάδων» που προσφέρουν κάθε λογής δημόσιοι ή ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί οργανισμοί. Νά σημειωθεί εδώ, παρενθετικά, ότι αυτές οι διατυπώσεις φαίνεται να προκαταλαμβάνουν δυσμενώς και την πορεία των διαπραγματεύσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου στο πλαίσιο της Γενικής Συμφωνίας για το Εμπόριο των Υπηρεσιών (GATS).

Τρεις «κύκλοι σπουδών»: από τη φοίτηση στην κατάρτιση

Στη Σύνοδο του Βερολίνου συμπληρώθηκαν οι αποφάσεις της Μπολόνια για τη δημιουργία του «Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης». Σύμφωνα με το Κοινό Ανακοινωθέν των υπουργών, ο πρώτος και ο δεύτερος κύκλος σπουδών (τρία, ή και τέσσερα έτη σπουδών) θα θεμελιώνονται επί ενός επιστημονικά αδιαβάθμητου συστήματος αναγνώρισης διδασκικών μονάδων, οι οποίες, μέσω τυπικών και μόνο πιστοποιήσεων, θα οδηγούν σωρευτικά στην άπονομή πανεπιστημιακών τίτλων. Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες, με προσωπική τους ευθύνη (και ρίσκο) θα συλλέγουν ή και θα αγοράζουν «πιστωτικές διδακτικές μονάδες» από «πιστοποιημένους» ιδιωτικούς ή δημοσίους φορείς παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Μόλις συλλέξουν τον απαραίτητο αριθμό διδασκικών μονάδων, τότε θα τους απονέμεται ένας τίτλος σπουδών, ο οποίος θα συνοδεύεται από το Συμπληρωματικό Δίπλωμα, όπου θα καταγράφεται με λεπτομέρειες ή περιπέτεια της συλλογής επαγγελματικών δεξιοτήτων. Δημιουργείται, δηλαδή, μία δομή άπονομής και αναγνώρισης πανεπιστημιακών τίτλων σπουδών, που είναι απόλυτως ανεξέλεγκτη από την πανεπιστημιακή και την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα.

Χαρακτηριστικό της νέας, νεοφιλελεύθερης στρατηγικής για την ανώτατη εκπαίδευση είναι η αποδέσμευση του περιεχομένου των βασικών σπουδών (πρώτος κύκλος) από τις εσωτερικές πειθαρχίες των επιμέρους επιστημών και από τον ακαδημαϊκό έλεγχο των πανεπιστημιακών οργάνων. Το πτυχίο παύει και τυπικά να πιστοποιεί έναν κύκλο βασικών σπουδών σε μία επίσημη. Στην ίδια κατεύθυνση, τριετείς, τετραετείς ή και εκτενέστεροι κύκλοι βασικών σπουδών καταλήγουν να απονέμουν ισότιμα πτυχία. Οι λέξεις που περιγράφουν αυτήν την προοπτική έχουν όλες, καθώς είδαμε, προοδευτικές κι αντισυμβατικές σημασίες: «κινητικότητα», «ελευθερία», «ελαστικότητα», «προσαρμοστικότητα», «διά βίου εκπαίδευση», «δεξιότητες» κ.λπ. Πού

οδηγούν, όμως, τα σημαινόμενα; Σ' ένα σκληρό σύστημα πρόσκαιρης και ρηχής επαγγελματικής κατάρτισης, απόλυτα υποθηκωμένο στις εκάστοτε υπολογιζόμενες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Στή διάλυση, δηλαδή, και την εκποίηση του δημοσίου ευρωπαϊκού πανεπιστημίου.

Καταργώντας το επιστημονικό περιεχόμενο των βασικών σπουδών, μεταβάλλεται πλέον επίσημως και ο χαρακτήρας των μεταπτυχιακών σπουδών (δεύτερος κύκλος). Τα μεταπτυχιακά παύουν να είναι συνδεδεμένα με την έρευνα και μετατρέπονται σε εγκύκλιες συμπληρωματικές σπουδές επαγγελματικής εξειδίκευσης. Τέλος, το μέχρι σήμερα περιεχόμενο των ευρωπαϊκών μεταπτυχιακών σπουδών (διδασκαλία της έρευνας ή επιστημονική έμβάθυνση ή προωθημένη εξειδίκευση) στριμώχνεται σε δύο εξάμηνα διδακτορικών σπουδών, οι οποίες θα αποτελούν τον ψευδελίγραφο «Τρίτο Κύκλο» διδακτορικών σπουδών. Το 3-2-3 της Μπολόνια (τρία τουλάχιστον έτη προπτυχιακής κατάρτισης -2 έτη μεταπτυχιακής κατάρτισης- 3 έτη διδακτορικών σπουδών) ξαναέρχεται στο προσκήνιο με μεγαλύτερη ευελιξία.

Πανεπιστήμια πολλών ταχυτήτων και κέντρα πανεπιστημιακής άριστείας

Καλά, θα πει ο κάθε καλόπιστος πολίτης, είναι δυνατόν η Ευρώπη να έχει παραιτηθεί από την πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα; Ασφαλώς, δεν πρόκειται περί αυτού. Οι νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις, με τη μέριμνα της μείωσης του κοινωνικού κράτους και του κόστους της δημόσιας παιδείας εκδιάζουν τα μαζικά ή τα αντιπαραγωγικά πανεπιστήμια να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους στην προσφορά μαζικής κατάρτισης άπασχολήσιμων και, ταυτόχρονα, να αναζητήσουν τους αναγκαίους πόρους από την αγορά. Τα πανεπιστήμια για τη μάζα χάνουν την ακαδημαϊκή τους φυσιογνωμία και μετατρέπονται σε κέντρα μεταλυκειακής επαγγελματικής κατάρτισης, ενώ η διδασκαλία των επιστημών και η προωθημένη ή η βασική έρευνα ανατίθενται σταδιακά στα λεγόμενα «κέντρα άριστείας». Έδώ δεν χρειάζονται σχόλια. Η ανακοίνωση της Κομισιόν λέει τα πράγματα με τό όνομά τους:

Ο συνδυασμός της ανάγκης να προωθηθεί η άριστεία, των αποτελεσμάτων από την άβεβαιότητα των πόρων και των ανταγωνιστικών πιέσεων υποχρεώνει τα πανεπιστήμια και τα κράτη μέλη να κάνουν επιλογές. Πρέπει να προσδιοριστούν οι τομείς στους οποίους τα διάφορα πανεπιστήμια πέτυχαν ή μπορούν σε λογικό βαθμό να επιτύχουν την άριστεία, που κρίνεται απαραίτητη σε ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο, και να επικεντρώσουν κονδύλια στήριξης στην ακαδημαϊκή έρευνα. Μία τέτοια πολιτική δύναται να διασφαλίσει την κατάλληλη ποιότητα στους διάφορους τομείς σε εθνικό επίπεδο. Παράλληλα μπορεί να εξα-

σφαλίσει, την άριστεία σε ευρωπαϊκό επίπεδο δεδομένου ότι κανένα κράτος μέλος δεν είναι σε θέση να επιτύχει την άριστεία σε όλους τους τομείς.

[...] Η επιλογή των τομέων στους οποίους θα δοθεί προτεραιότητα πρέπει να βασίζεται σε μία αξιολόγηση που θα γίνει εντός του κάθε πανεπιστημιακού συστήματος. Για να είναι αντικειμενική ή επιλογή αυτή και να αντικατοπτρίζει την αντίληψη της επιστημονικής και της ακαδημαϊκής κοινότητας σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, πρέπει να επιτελεσθεί από ομάδες που να συμπεριλαμβάνουν στελέχη εκτός του υπό εξέταση εθνικού συστήματος. Η ακαδημαϊκή άριστεία που πρόκειται να αξιολογηθεί θα μπορούσε εξάλλου να περιλαμβάνει την άριστεία και άλλων πανεπιστημίων στα όποια τα εξεταζόμενα ιδρύματα συνδέονται στο πλαίσιο διακρατικών συνεργασιών. Η επιλογή των τομέων και των ιδρυμάτων πρέπει να επανεξετάζεται σε τακτά χρονικά διαστήματα έτσι ώστε να διατηρείται η άριστεία και για να δίνεται η δυνατότητα σε νέες ομάδες έρευνήτων να αποδεικνύουν τό δυναμικό άριστείας τους.

[...] Θα θεσπιστεί σύστημα στήριξης για τη δημιουργία νέων ομάδων με δυναμικό άριστείας, και θα δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη βασική έρευνα εντός των «δικτύων άριστείας» ή «των ολοκληρωμένων σχεδίων».¹⁸

[...] Η όλοένα και μεγαλύτερη έλλειψη κονδυλίων των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων υπονομεύει την ικανότητά τους να διατηρούν και να προσελκύουν τα μεγαλύτερα ταλέντα καθώς και να ενισχύουν την άριστεία των δραστηριοτήτων τους στην έρευνα και τη διδασκαλία.¹⁹ Καθώς είναι μάλλον άπιθανο τα πρόσθετη κρατικά κονδύλια να μπορέσουν μόνα τους να καλύψουν τις ελλείψεις που επιδεινώνονται, πρέπει να εξευρεθούν δυνατότητες για να αυξηθούν και να διαφοροποιηθούν οι πόροι των πανεπιστημίων. Η Επιτροπή θα εκπονήσει μελέτη σχετικά με τη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, για να αναλυθούν οι κύριες τάσεις στον τομέα αυτό και να προσδιοριστούν τα παραδείγματα όρθων πρακτικών.²⁰

Ξαναέρχεται στο προσκήνιο η λογική της «στοχοθετημένης χρηματοδότησης». Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα ιδρύματα και στα τμήματα για την επίτευξη των στόχων που συνοδεύονται από πόρους εκδιάζει το σύνολο των πανεπιστημίων να αποδεχθούν τους όρους του παιχνιδιού για να καταλάβουν μία θέση στην κλίμακα ανάμεσα στα κέντρα μεταλυνκειακής κατάρτισης και στα κέντρα άριστείας.

Η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη ενάντια στην ευρωπαϊκή παράδοση

Νά σταθούμε λίγο ακόμα σε ένα από τα βασικά αντικείμενα της «αξιολόγησης»: Τό περιεχόμενο και τη διάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών. Διαβάζουμε, λοιπόν, στο κείμενο της Κομμισιόν:

Τά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, καθώς παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα σχετικά απομονωμένα τόσο από την κοινωνία όσο και σε διεθνές επίπεδο, χάρη στην εξασφαλισμένη χρηματοδότησή τους και τό προστατευμένο καθεστώς τους [...], διάβηκαν τό δεύτερο μισό του 20ου αιώνα χωρίς να αμφισβητηθεί ουσιαστικά ο ρόλος τους ή η φύση της συμβολής τους στην κοινωνία. Οι μετατροπές που υφίστανται σήμερα, κι οι οποίες έγιναν πιό έντονες εδώ και δέκα χρόνια, εγείρουν τό έξης καιριο ερώτημα: τά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια υπό τή σημερινή μορφή και οργάνωσή τους μπορούν να ελπίζουν ότι θα διατηρήσουν στό μέλλον τή θέση τους στην κοινωνία και στον κόσμο;²¹

Η προτεραιότητα μετασχηματισμού τής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης σε μηχανισμό μαζικής κατάρτισης απασχολήσιμων προσβάλλει, κατ' αρχάς, τήν πανεπιστημιακή αυτότελεια και τά ίδια τά επιστημονικά αντικείμενα. Τά προγράμματα σπουδών σε συγκεκριμένες επιστήμες (πού αποτελούν ως σήμερα τή βάση του ακαδημαϊκού ευρωπαϊκού πανεπιστημίου) επιμένουν να «οργανώνονται και [...] να διαχωρίζονται με βάση τις αρχές του παραδοσιακού θεματικού πλαισίου».²² Τίθεται, λοιπόν, ζήτημα πλήρους «ανάδιοργάνωσης τής γνώσης» και αναθεώρησης αυτού του πεπαλαιωμένου ακαδημαϊκού «θεματικού πλαισίου». Ήδη, κατά τήν τελευταία δεκαετία, κατά τήν κρίσιμη, δηλαδή, περίοδο τής ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού στην Ε.Ε., οι προτεραιότητες των κυβερνήσεων αλλάζουν καθοριστικά τήν κατάσταση αυτή:

Η ανάδιοργάνωση τής γνώσης εκδηλώνεται [...] με τή σχετική εξαφάνιση των συνόρων μεταξύ τής βασικής και τής εφαρμοσμένης έρευνας.²³

18. Τά «δίκτυα άριστείας» αποτελούν ένα εργαλείο ολοκλήρωσης των ευρωπαϊκών ικανοτήτων έρευνας και έχει δημιουργηθεί για τήν προώθηση τής γνώσης. Τά «ολοκληρωμένα σχέδια» είναι ένα εργαλείο εκτέλεσης των έρευνών που προσανατολίζονται σε ένα συγκεκριμένο στόχο. Και τά δύο αποσκοπούν στη συγκέντρωση μιās κρίσιμης μάζας μέσων και χρησιμοποιούνται στους έπτά «πρωτεύοντες θεματικούς τομείς» στο πλαίσιο του έκτου προγράμματος πλαισίου.

19. Η Επιτροπή παρουσίασε στοιχεία για τήν προώθηση του προβληματισμού και τής συζήτησης σχετικά με τό θέμα τής χρηματοδότησης των πανεπιστημίων στις ανακοινώσεις της «Αποτελεσματικές επενδύσεις για τήν εκπαίδευση και τήν κατάρτιση: ανάγκη για τήν Ευρώπη» (COM(2002) 779 τής 10ης Ιανουαρίου 2003) και «Περιοσσότερη έρευνα για τήν Ευρώπη: στόχος 3% του ΑΕγχΠ» (COM(2002) 499 τής 11.9.2002).

20. COM(2003) 58

21. Στο ίδιο.

22. Στο ίδιο.

23. Στο ίδιο.

Αυτό τό τελευταίο δέν είναι ούτε απλή διαπίστωση ούτε διατύπωση νέας επιστημολογικής άρχης. Αύτή ή διατύπωση είναι διαταγή πού δέν επιδέχεται αντίρρησης. Άφου, λοιπόν, βασική καί εφαρμοσμένη έρευνα ταυτίζονται, καί οι έπιστήμες θά πρέπει νά ταυτίζονται μέ τις εφαρμογές τους. Κι έφ' όσον οι ζητούμενες από τήν άγορά εργασίας εφαρμογές περιορίζονται σέ τεχνικές δεξιότητες αίχμης, τό πανεπιστήμιο μεταλλάσσεται σέ μηχανισμό προσφοράς ποικίλων ύπηρεσιών κατάρτισης.

«Στοχοθετημένοι» δημόσιοι πόροι στά Α.Ε.Ι.

Στή Σύνοδο του Βερολίνου συμφωνήθηκε ή συνάρτηση τής χρηματοδότησης των Ίδρυμάτων μέ τήν πιστοποίηση τής συμβολής τους στην πρόοδο του προτάγματος τής Μπολόνια. Αύτή ή πολιτική πρόθεση εκβάλλει μέ συγκεκριμένο τρόπο στις διαδικασίες τής λεγόμενης «άξιολόγησης». Μέ δημόσια ευθύνη, ή χρηματοδότηση τής άνώτατης εκπαίδευσης άποσκοπεϊ στην αλλαγή των προτεραιοτήτων πού διέπουν τις πανεπιστημιακές λειτουργίες. Ό άπεγκλωβισμός από τή «στείρα ακαδημαϊκότητα» καί ή έναρμόνιση των προγραμμάτων σπουδών καί τής πανεπιστημιακής έρευνας προς τις ανάγκες τής βιομηχανίας άποτελεϊ αναγκαίο πρόταγμα έκσυγχρονισμού των Ίδρυμάτων.

Η διάδοση τής γνώσης στον βιομηχανικό ιστό

τής Ε.Ε. [...] θά διευκολυνόταν, εάν τά πανεπιστήμια έπεδίωκαν ενεργητικά τήν προώθηση αποτελεσματικών σχέσεων μεταξύ τής πανεπιστημιακής καί τής βιομηχανικής κοινότητας καί αξιοποιούσαν καλύτερα τά αποτελέσματα των γνώσεών τους στις σχέσεις τους μέ τις βιομηχανίες.²⁴

Άσφαλώς, τά πανεπιστήμια αντίστέκονται στις πιέσεις νά εκχωρήσουν τήν κατάρτιση των προγραμμάτων σπουδών στις βιομηχανίες. Έτσι, όμως, άρνούνται τον ρόλο πού τους επιφυλάσσει τό νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Για νά εκπληρωθεί ό ρόλος αυτός, όχι μόνον πρέπει νά επενδυθούν επαρκείς πόροι στά συστήματα εκπαίδευσης καί κατάρτισης των κρατών μελών, αλλά οι πόροι αυτοί πρέπει νά είναι στοχοθετημένοι καί ή διαχείρισή τους νά είναι ή άποδοτικότερη δυνατή. [...] Τά κριτήρια άποτίμησης των επιδόσεων των πανεπιστημίων θά μπορούσαν νά συνεκτιμοϋν τήν πρόκληση αύτή.²⁵

Νά μιά ακόμα ρητή διατύπωση μιάς ουσιώδους «στοχοθέτησης τής άξιολόγησης». Ό έκδιασμός των ιδρυμάτων μέσω τής κατευθυνόμενης χρηματοδότησης. Έκδιασμός πού παράγει κίολας τά άναμενόμενα αποτελέσματα, έχοντας όδηγήσει στην ίδρυση πληθώρας νέων

24. Στο ίδιο..

25. ΕΕΚ, COM (2002) 779

Τμημάτων χωρίς επιστημονικό αντικείμενο και στη μετάλλαξη «παραδοσιακών Τμημάτων» σε κέντρα «επαγγελματικής κατάρτισης».

Η οικονομική πίεση και η «στοχοθετημένη» χρηματοδότηση συρρικνώνουν τα γνωστά αντικείμενα και «άπελευθερώνουν» τους παρεχόμενους τίτλους σπουδών από τις «δυσκίνητες» και «άντιπαραγωγικές» δομές του παραδοσιακού ακαδημαϊκού πανεπιστημίου. Νά πώς ακριβώς είναι διατυπωμένος αυτός ο συλλογισμός στα κείμενα της Κομισιόν:

Η συγκέντρωση των έρευνητικών κονδυλίων σε μικρότερο αριθμό τομέων και ιδρυμάτων αναμένεται να οδηγήσει στην αύξημένη εξειδίκευση των πανεπιστημίων, στο πνεύμα της εξέλιξης που παρατηρούμε τη στιγμή αυτή προς τη δημιουργία ενός περισσότερο διαφοροποιημένου ευρωπαϊκού πανεπιστημιακού χώρου. Στο χώρο αυτό τα πανεπιστήμια τείνουν να εξειδικευτούν στις πτυχές που βρίσκονται στο επίκεντρο των ικανοτήτων τους όσον αφορά την έρευνα ή/και τη διδασκαλία.²⁶

Η στοχευμένη χρήση των κονδυλίων επιτάσσει «εξειδικεύσεις» των ιδρυμάτων και λειτουργεί στην κατεύθυνση της απουσίας των τίτλων σπουδών από συγκεκριμένες επιστήμες ή στη μετατροπή των πανεπιστημιακών τμημάτων σε μηχανισμούς ασπόνδυλης κατάρτισης. Τα πανεπιστήμια, λοιπόν, δέν «τείνουν» από μόνα τους «να εξειδικευθούν» σε πτυχές επιστημονι-

κών ή «διεπιστημονικών» πεδίων μίας χρήσης, αλλά εκδιάζονται από την πολιτεία και τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις προδιαγεγραμμένων στόχων να συρθούν προς τέτοιες κατευθύνσεις.

Η «έλευθερία» της αγοράς

Όσα προηγήθηκαν περιγράφουν το μοντέλο του «επιχειρηματικού πανεπιστημίου» που προκρίνεται ως ο μαζικός και οικονομικός για το δημόσιο μηχανισμός κατάρτισης «άπασχολήσιμων». Οι νέοι προσανατολισμοί υπηρετούν την «ανάγκη εξάλειψης των μη αποδοτικών δαπανών» του δημοσίου στην ανώτατη εκπαίδευση και τον προσανατολισμό των θεσμών και των προσώπων προς την αναζήτηση ιδιωτικών επενδύσεων. Τα πανεπιστήμια μπορούν, λοιπόν, να «χειραφετηθούν» από τις δουλείες που συνεπάγεται η «κρατική χρηματοδότηση». «Η έλευθερία χρηματοδότησης θα αλλάξει τη χρηματοδοτική κουλτούρα στα πανεπιστήμια», διαβάζουμε σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή, όπως τό έθεσε δημοσίως ο κ. Διον. Κλάδης, ειδικός Γραμματέας του ΥΠΕΠΘ, «πώς είναι δυνατόν να μιλάμε για αυτονομία του Πανεπιστημίου, την ίδια ώρα που αυτό είναι άσφικτικά εξαρτημένο από την κρατική χρηματοδότηση;»

26. ΕΕΚ, COM (2003) 58.

Ευελξία, λοιπόν, και «απελευθέρωση» από την κρατική χρηματοδότηση. Δεν αυτοσχεδιάζει, ασφαλώς, ο κ. Δ. Κλάδης. Μπορούμε να παραβάλουμε τις απόψεις του στο κείμενο της Κομισιόν:

Τά πανεπιστήμια μπορούν να αποκομίσουν εισοδήματα από την πώληση υπηρεσιών (συμπεριλαμβανομένων των έρευνητικών υπηρεσιών και των ευέλικτων δυνατοτήτων διά βίου μάθησης), ιδιαίτερα σε επιχειρήσεις και από την εκμετάλλευση των έρευνητικών αποτελεσμάτων. Όσοσο οι πηγές αυτές δεν συμβάλλουν σήμερα με ουσιαστικό τρόπο στη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων εν μέρει λόγω του ρυθμιστικού πλαισίου που δεν τους επιτρέπει να αξιοποιήσουν ουσιαστικά τις έρευνητικές τους δραστηριότητες ή δεν τά παροτρύνει να τό πράξουν π.χ. διότι τά δικαιώματα καταβάλλονται στο κράτος και όχι στο πανεπιστήμιο ή στους ίδιους έρευνητές.²⁷ [...] Ένας τρόπος για να αύξηθει ή απόδοση των επενδύσεων σε επίπεδο κρατών μελών είναι να έντοπιστούν και να εξαλειφθούν οι σημερινές μή αποδοτικές δαπάνες.²⁸

Η «αξιολόγηση» θά έπιστρατευτεί και σ' αυτόν τόν τομέα απελευθερώνοντας τό δημόσιο από μή ανταποδοτικές επενδύσεις στις «υπηρεσίες εκπαίδευσης». Έτσι,

οι αντίστοιχοι πόροι μπορούν να έξοικονομηθούν και να επανεπενδυθούν με αποτελεσματικότερο τρόπο άλλου. [...] Ειδικότερα, οι κυβερνήσεις και οι κοινωνικοί έταίροι πρέπει να διερευνήσουν τή δυνατότητα για τήν ανάπτυξη διάφορων εταιρικών σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, προκειμένου να κινητοποιήσουν επιπλέον ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους.²⁹ Οι εταιρικές σχέσεις θεωρούνται καθοριστικός παράγοντας για τήν υποκίνηση, τή διεύρυνση, τή καταλληλότητα και τήν ποιότητα τής εκπαίδευσης στην προοπτική τής διά βίου μάθησης. Οι εταιρικές σχέσεις που περιλαμβάνουν ιδιωτικούς χρηματοδότες μπορούν επίσης να προαγάγουν τήν υπευθυνότερη συμπεριφορά των σπουδαστών, των οικογενειών τους και του εκπαιδευτικού προσωπικού και, κατά συνέπεια, να ένισχύουν τήν αποδοτικότητα τής συνολικής δαπάνης.³⁰

Αυτή ή «υπευθυνότερη συμπεριφορά» αφορά, συγκεκριμένα, τήν προοπτική τής «συμβολής των φοιτητών, με τή μορφή δαπανών έγγραφης και διδάκτρων»,³¹ κάτι τό οποίο, στά καθ' ήμάς, ισχύει ήδη για τό Έλληνικό Άνοιχτό Πανεπιστήμιο και πολλά Π.Μ.Σ., ενώ προβλέπεται ρητά στο υπό κατάθεση Σχέδιο Νόμου για τά Ίνστιτούτα «Διαβίου» Εκπαίδευσης και τό Διεθνές Έλληνικό Πανεπιστήμιο. Κι ως προβλέπει ρητά τό Σύνταγμα (άρθρο 16 παρ. 4.) ότι «όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια».

Ή δημοκρατία είναι αντιπαραγωγική: από τά συλλογικά όργανα στο «μάνατζμεντ»

Οι σχεδιασμοί τής Ευρωπαϊκής Έπιτροπής ώθούν τό δημόσιο πανεπιστήμιο στην κατεύθυνση τής «έπιχειρηματικότητας». Άς παρακολουθήσουμε τόν συλλογισμό και τό συμπέρασμα: Καθώς τά ευρωπαϊκά δημόσια πανεπιστήμια

λειτουργούν με τή δοθήθεια σημαντικών δημόσιων και ιδιωτικών κονδυλίων και ότι οι γνώσεις που παράγουν και διαδίδουν έχουν ένα σημαντικό αντίκτυπο για τήν οικονομία και τήν κοινωνία, ή ευθύνη τους για τόν τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης των δραστηριοτήτων τους καθώς και του προϋπολογισμού τους έναντι των χορηγών τους και των πολιτών είναι ακόμα βαρύτερη. Τό γεγονός αυτό άσκει όλο και μεγαλύτερες πιέσεις για να συμπεριληφθούν στις δομές διοίκησης και διαχείρισης των πανεπιστημίων εκπρόσωποι που δεν προέρχονται από τόν ακαδημαϊκό κόσμο.³² [...] Η διοίκηση ενός σύγχρονου πανεπιστημίου είναι ένα πολύπλοκο θέμα, στο οποίο θά πρέπει να μπορούν να συμβάλλουν επαγγελματίες εκτός του άμιγώς ακαδημαϊκού χώρου.³³

Νά, λοιπόν, ένα ακόμα στοιχείο που θά αξιολογείται στις λειτουργίες των ΑΕΙ. Τό μάνατζμεντ. Ήδη, έχει αποδώσει καρπούς ή μαθητεία των πανεπιστημιακών διοικήσεων στις διαδικασίες έξοικονόμησης πόρων από έξωπανεπιστημιακούς φορείς και προγράμματα. Για τήν ώρα, ή ισχύουσα συνταγματική τάξη και ό Νόμοπλαίσιο για τήν όργάνωση και λειτουργία των ΑΕΙ δεν αφήνουν περιθώρια να εισχωρήσουν ευθέως στις δομές διοίκησης και διαχείρισης των ελληνικών πανεπιστημίων εκπρόσωποι έπιχειρηματικών συμφερόντων «που δεν προέρχονται από τόν ακαδημαϊκό κόσμο». Είναι, ώστόσο, γνωστό ότι τό κόμμα τής άξιωματικής αντιπολίτευσης έχει εξαγγείλει τήν άναθεώρηση του Συντάγματος που θά τό επιτρέψει. Η ίδια ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, με σειρά ήδη νομοθετημένων ρυθμίσεων

27. Ό.π. Έπισημαίνεται ότι αυτή ή έπιχειρηματική δραστηριότητα έχει άρχισει με τήν μορφή παροχής υπηρεσιών από εξειδικευμένες υπηρεσίες των ΑΕΙ (π.χ. τά Κέντρα Δι-κτύων). Σε ό,τι αφορά τόν τομέα των «μικτών επιχειρήσεων», πρόσφατα παραδείγματα αποτελούν ή συνεργασία τής ΕΔΕΤ ΑΕ (τής ΓεΓΕΤ) με τά ΑΕΙ ή οι «τεχνοβλαστοί» (spin-offs) των ΑΕΙ.

28. ΕΕΚ, COM (2002) 779

29. Χρηματοδότηση τής Εκπαίδευσης, Eurydice, 2002

30. ΕΕΚ, COM (2002) 779

31. ΕΕΚ, COM (2003) 58. Άς θυμηθούμε ότι ή λεγόμενη «δωρεάν Παιδεία» στην Ελλάδα στοιχίζει στα νοικοκυριά 1.770.000.000 ευρώ κατ' έτος.

32. Ό.π.

33. Ό.π.

άλλα και με τό υπό κατάθεση νομοσχέδιο περί «αξιολόγησης», προσβάλλει βάνανυσα τή συνταγματική ρήτρα περί ακαδημαϊκής και διοικητικής αυτότελειας τών ΑΕΙ. Ἐν ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ πλήρης ἀπορροῦθμιση τών θεσμών, τότε δέν θά μένει παρά και ἡ τυπική ἀναθεώρηση μιᾶς ρήτρας πού ἡ πρακτική θά ἔχει ἤδη καταστήσει νεκρό γράμμα.

«Ἀποδοτικότητα» και ἐπιδοματική δομή τοῦ πανεπιστημιακοῦ μισθολογίου

Οἱ πρόσφατες κινητοποιήσεις τών πανεπιστημιακῶν ἀνέδειξαν τό πρόβλημα τοῦ ἐπιδοματικοῦ χαρακτήρα τοῦ πανεπιστημιακοῦ μισθολογίου. Γιατί ἡ κυβέρνηση ἀρνείται κάθε συζήτηση ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ; Γιατί χρειάστηκαν ἐπτά ἐβδομάδες ἀπεργίας γιά νά ἀλλάξει ἡ σχέση ἀποδοχῶν και ἐπιδομάτων κατά λιγότερο ἀπό 2%; Ἡ ἀπάντηση δέν ἔχει νά κάνει μέ τίς οικονομικές δυνατότητες τῆς πολιτείας. Οἱ χαμηλοὶ μισθοὶ και ἡ ἐπιδοματική δομή τοῦ πανεπιστημιακοῦ μισθολογίου εἶναι στρατηγική ἐπιλογή τῆς κυβέρνησης. Οἱ ἀποδοχές τών πανεπιστημιακῶν πρέπει νά συνδεθοῦν μέ τήν ἀποδοτικότητα ἀλλά και μέ τή μέγιστη δυνατή συμμόρφωσή τους στίς πολιτικές ἐπιλογές γιά τή στρατηγική τῆς Μπόλνια. Ἡ Κομισιόν ἔχει προδιαγράψει τήν κατεύθυνση:

Τά πανεπιστήμια ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἀποτελεσματικό μηχανισμό λήψης ἀποφάσεων, μιᾶ ἀνεπτυγμένη διοικητική και οικονομική ικανότητα διαχείρισης, καθώς και τή δυνατότητα νά προσαρμόζονται τίς ἀμοιβές στήν ἀποδοτικότητα. Ἐπίσης, στό σύστημα θά πρέπει νά καθορίζεται σαφῶς μέ ποιόν τρόπο ὁ καθένας εἶναι ὑπόλογος στόν ἀνώτερό του.³⁴

Αὐτή ἡ ἔννοια τῆς «ἀποδοτικότητας» εἶναι ἀπολύτως ψευδεπίγραφη. Ἀποδοτικότητα δέν εἶναι, ἄς ποῦμε, ἡ ποιότητα τών διδακτορικών διατριβῶν ἀλλά ὁ ἀριθμός τους. Ἀποδοτικότητα δέν εἶναι ἡ συμβολή μιᾶς δημοσίευσης στήν ἐπιστήμη ἀλλά ἡ ποσότητα τών δημοσιεύσεων. Ἀποδοτικότητα εἶναι ἡ συμβολή στήν ἐμπέδωση τών νέων διαρθρωτικῶν παρεμβάσεων γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς ακαδημαϊκῆς φυσιογνωμίας τών ΑΕΙ κι ὄχι, ἐπί παραδείγματι, ἡ μεταπτυχιακή διδασκαλία ἢ τό προπτυχιακό σεμινάριο. Στό ἴδιο τό υπό κατάθεση πολυνομοσχέδιο προβλέπονται οικονομικά «κίνητρα» γιά ὅσους θά πλαισιώσουν τόν μηχανισμό τῆς «αξιολόγησης» ἢ θά ἀποφασίσουν νά ἐνταχθοῦν στίς λειτουργίες τών Ἰνστιτούτων «Διαβίου» Ἐκπαίδευσης ἢ στίς δραστηριότητες τοῦ Διεθνούς Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ δομή τοῦ πανεπιστημιακοῦ μισθολογίου εἶναι κατ' ἐξοχήν θεσμικό ζήτημα. Τί πάει νά πεῖ, ἐν προκειμένῳ, πανεπιστημιακός πλήρους και ἀποκλειστικῆς ἀπασχόλησης; Ἐν προσπαθήσουμε νά ἀπαντήσουμε σ' αὐ-

τό τό καθοριστικῆς σημασίας ἐρώτημα, θά ἀντικρίζουμε τόν στρατηγικῆς σημασίας λόγο ὁ ὁποῖος ὑπαγορεύει τήν ἐμμόνη τῆς κυβέρησης στήν καθήλωση τών ἀποδοχῶν τών πανεπιστημιακῶν και στή διατήρησή της, κατά τά ἄλλα παράλογης και ἀδικαιολόγητης, ἐπιδοματικῆς δομῆς τοῦ πανεπιστημιακοῦ μισθολογίου.³⁵ Οἰκονομική ἐπιβράβευση ὅσων ἀποδέχονται τή νέα κατάσταση, αὔξηση τών ἀποδοχῶν ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς συμμετοχῆς τους στοῦς σχεδιαζόμενους μηχανισμούς, ἐπιβράβευση τῆς παράλληλης ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης, διευκόλυνση τών «προγραμματάκιδων», μείωση τών ἀποδοχῶν ἐκείνων πού ἐπιμένουν νά ὑπηρετοῦν τίς «ξεπερασμένες» ἀρχές τοῦ ακαδημαϊκοῦ πανεπιστημίου. Ἐξω ἀπό τήν πόρτα περιμένει ἡ συσχέτιση τών ἐπιδομάτων μέ τήν ποσοτικά μετρήσιμη «ἀποδοτικότητα». Αὐτός εἶναι ὁ νεοφιλελεύθερος σχεδιασμός. Καί κάποιοι διατεταγμένοι κονδυλοφόροι τόν δοκιμάζουν ἤδη στόν δημόσιο λόγο.

Και μαζί μέ αὐτά, ἔχουμε δεδομένη τήν περιστολή τῆς δημόσιας χρηματοδότησης στό ἐλάχιστο ἀναγκαῖο τών ἀνελαστικῶν δαπανῶν. Ὅπως συμβουλεύει ἡ Κομισιόν, σέ κάθε περίπτωση, οἱ κυβερνήσεις

θά πρέπει νά κινητοποιήσουν ὑποστήριξη ἀπό μεγάλο φάσμα παραγόντων και νά παράσχουν θετικά κίνητρα γιά περισσότερες και βιώσιμες ἐπενδύσεις ἀπό ἐπιχειρήσεις και ἰδιῶτες και γιά εταιρικές σχέσεις δημοσίων και ἰδιωτικῶν φορέων στόν τομέα αὐτό. Οἱ ἐπιχειρήσεις θά μπορούσαν π.χ. νά κληθοῦν νά χρηματοδοτήσουν ἢ νά συγχρηματοδοτήσουν ἐξοπλισμούς, [...] ὑποτροφίες, δραστηριότητες γιά τήν ἀλλαγὴ τών διδακτικῶν προγραμμάτων, ἔδρες ἢ τμήματα πανεπιστημίων, ἐρευνητικές μονάδες, κύκλους κατάρτισης γιά τήν προσέλκυση σπουδαστῶν και μαθητευόμενων σέ περιοχές πού ἀντιμετωπίζουν ἔλλειψη εἰδικευμένων ἐργαζομένων κτλ.³⁶

Ἡ ἀποθέωση τῆς ἐξατομίκευσης

Τό Σ/Ν γιά τήν «αξιολόγηση» εἰσάγει μιᾶ σκληρή μέριμνα ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στά ἰδρύματα, γιά νά προσαρμοστοῦν στίς ἀτομικές προτιμήσεις τών φοιτητῶν-πελατῶν.

Οἱ διαδικασίες ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας δίνουν

34. Ὁ.π.

35. Σημειώνουμε ἕνα παράδειγμα γιά τήν ἀποσύνθεση τοῦ ακαδημαϊκοῦ ρόλου τοῦ πανεπιστημιακοῦ δασκάλου πού θά ἀπαιτῆσει ὁ νέος τρόπος μάθησης: Σχεδιαστής Μαθήματος (course designer), Διδάσκων (instructor), Προπαρασκευαστής Διδακτικῆς Ὑλης (course developer), Διορθωτής Ἐργασιῶν / Διαγωνισμάτων (marker), Βοηθός Ἐργαστηρίου / Σπουδαστηρίου (tutor) κλπ.

36. ΒΕΚ, COM (2002) 779

στά Ίδρύματα τή δυνατότητα νά αναδείξουν τό σύνολο του έργου τους [...] νά αναλύσουν τό βαθμό στόν όποιο έχουν επιτύχει τούς στόχους τους και έχουν υλοποιήσει τά όράματά τους, στό πλαίσιο τής υποχρέωσής τους νά ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τής Κοινωνίας γενικότερα και τών φοιτητών τους ειδικότερα. Οί διαδικασίες αξιολόγησης τής ποιότητας δίνουν μέ τόν τρόπο αυτό στά Ίδρύματα τή δυνατότητα νά παρέχουν στην έλληνική Κοινωνία έγκυρες και αξιόπιστες έγγυήσεις για τήν ποιότητα του έλληνικού συστήματος άνάτατης εκπαίδευσης και για τήν ύψηλή του θέση μέσα στό σύγχρονο Εύρωπαϊκό τοπίο τής άνώτατης εκπαίδευσης. [...] Τέλος, οι διαδικασίες αξιολόγησης τής ποιότητας [επιτρέπουν] τή δυνατότητα συγκριτικών αναλύσεων μεταξύ τών ίδιων τών Ίδρυμάτων αλλά και τή δυνατότητα άμοιβαίων αξιολογήσεων έμπειριών και καλών πρακτικών.

Στίς συνθήκες του «ελεύθερου ανταγωνισμού» καθένας διεκδικεί ό,τι τόν βολεύει. Κάθε Πρύτανης, άνεξάρτητα από τίς νομικά άνίσχυρες αποφάσεις τής άτυπης «Συνόδου τών Πρυτάνεων», διαπραγματεύεται προσωπικά τούς όρους άναπαραγωγής του πανεπιστημίου πού εκπροσωπεί ή τά συμφέροντα εκείνων πού άποτελούν τά πελατειακά δίκτυα διά τών όποιων έξασφάλισε τόν πρυτανικό θώκο. Ήδη, στην «Σύνοδο τών Πρυτάνεων» κανείς δέν δεσμεύεται από τίς αποφάσεις τών συλλογικών όργάνων. Γι' αυτό και ή «Σύνοδος» δέν εκφράζει παρά τά άτομα πού τήν άπαρτίζουν. Οί Πρυτάνεις, δηλαδή, δέν είναι ύπόλογοι στις Συγκλήτους για τό τί ψηφίζουν ή τί καταψηφίζουν στό πλαίσιο τών εργασιών τής «Συνόδου». Καθένας διαπραγματεύεται μέ τούς όμολόγους του ή άπ' ευθείας μέ τό ΥΠΕΠΘ τά αίτήματα του ίδρυματος ή τών ψηφοφόρων του.

Η ίδια αντίληψη του άτομικού συμφέροντος περνά και στόν χώρο τών φοιτητών. Τό Σ/Ν για τήν «αξιολόγηση» επενδύει στις άτομικές προτιμήσεις τών φοιτητών και βάζει στό περιθώριο τίς συλλογικές αποφάσεις:

Οί διαδικασίες αξιολόγησης τής ποιότητας παρέχουν στους νέους και τίς νέες πού σπουδάζουν σήμερα ή πού θά σπουδάζουν αύριο στά έλληνικά Ίδρύματα άνώτατης εκπαίδευσης τίς αναγκαίες έγγυήσεις για τό επίπεδο τών σπουδών τους και για τό αντίκριμά τους σέ Εύρωπαϊκό αλλά και διεθνές επίπεδο, όπως επίσης και για τά έφόδια πού τούς παρέχονται ώστε νά άντεπεξέλθουν στις προκλήσεις ενός ιδιαίτερα άπαιτητικού μέλλοντος μετά τήν άποφοίτησή τους.³⁷

Κανένα μέλλον δέν είναι, ούτε ήταν ποτέ, «άπαιτητικό». Έδω, «μέλλον» είναι οι άπαιτήσεις τών επιχειρήσεων και τών επενδυτών για τή διασφάλιση όρων κερδοφορίας και ανταγωνισμού. Δέν είναι, λοιπόν, ή πολιτεία εκείνη πού όρίζει τούς κανόνες τής γενικής ή

τής πανεπιστημιακής παιδείας αλλά οι διακυμάνσεις τής οικονομίας και τών συγκυριακών άπαιτήσεων τής αγοράς. Έτσι, οι φοιτητές (και οι οικογένειες πού χρηματοδοτούν τίς σπουδές τους), καλούνται νά καταστήσουν τήν άβεβαιότητα για τήν αύριανή τους επαγγελματική έξασφάλιση ως «κριτήριο αξιολόγησης» τών προγραμμάτων σπουδών. Σέ τελευταία άνάλυση, εκείνοι πού ύπαγορεύουν τά κριτήρια για τήν «αξιολόγηση» είναι οι διαμορφωτές τής κοινής γνώμης. Οί κυρίαρχες άπόψεις για τίς «άπαιτήσεις τής αγοράς» μπορούν νά δημιουργούν μία ζήτηση μαθήσεων πού, στην συγκυρία, θά φαίνεται ότι ανταποκρίνεται σέ άυτοεπιβεβαιούμενες προφητείες. Οί φοιτητές, ένας-ένας, θά «αξιολογούν» τά προγράμματα σπουδών κατά τήν προσωπική τους κρίση. Τά άτομα θά άποφασίζουν κατά μόνας, ως ιδιώτες. Θά εκδηλώνουν τίς άτομικές τους προτιμήσεις, άνεξάρτητα από όσα ψήφισαν οι εκπρόσωποί τους στις Γενικές Συνελεύσεις τών Τμημάτων. Η αγορά δέν άναγνωρίζει συλλογικά όργανα τών «καταναλωτών». Αυτό είναι τό πνεύμα τών νέων καιρών. Στην κατανάλωση τών «ύπηρεσιών εκπαίδευσης», κάθε χρήστης ψάχνει άτομικά για τό προσωπικό του καλό. Όπως, άτομικά, «παίζει» κανείς στό χρηματιστήριο. Οί φοιτητικοί σύλλογοι και οι συνελεύσεις συνιστούν άναχρονισμό. Η «νέα αντίληψη» περί δημοκρατίας είναι ότι, μέσω «έρωτηματολογίων», ό κάθε χρήστης-φοιτητής μπορεί, χωρίς νά δίνει λογαριασμό σέ κανέναν, νά επενδύει τίς προτιμήσεις του σ' ένα διαρκώς επαναλαμβανόμενο «δημοψήφισμα» περί του τί είναι μία έπιστήμη και περί του πώς άρθρώνεται ή διδασκαλία της σέ επί μέρους γνωστικά αντικείμενα. Ως άτομικός φοιτητής-καταναλωτής, όχι ως μέλος τής φοιτητικής συλλογικότητας.

Έκβιασμός τών ίδρυμάτων μέσω χρηματοδότησης

Οί διατυπώσεις του Σχεδίου Νόμου επιχειρούν νά διασκεδάσουν τίς άυτονόητες ένστάσεις, εμφανίζοντας τό μαύρο άσπρο. Έχοντας ήδη άποδεχθεί και δεσμευθεί για τό αντίθετο, στό Σχέδιο Νόμου για τήν «αξιολόγηση» διατυπώνεται τό έξής καθουχαστικό:

Οί διαδικασίες διασφάλισης και αξιολόγησης τής ποιότητας τών Ίδρυμάτων άνώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα δέν άποσκοπούν ούτε και συνδέονται μέ όποιοδήποτε τρόπο μέ λογικές ή πρακτικές βαθμολόγησης τών Ίδρυμάτων ή τών Τμημάτων ή τών προγραμμάτων σπουδών ή κατάταξης τους σέ σειρά επιτυχίας ή διαβάθμισής τους σέ επίπεδα, ούτε μέ λογικές ή πρακτικές πιστοποίησης προγραμμάτων και τίτλων σπουδών ή μέ

37. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

λογικές ή πρακτικές που συνδέονται με έπιβολές ποιων ή έπιβραβεύσεις.³⁸

Η ανάγνωση της Εισηγητικής έκθεσης του Σχεδίου Νόμου οδηγεί, ώστόσο, τόν περιεργο ανάγνωση να αναζητήσει τις δραστηριότητες, τις αρχές λειτουργίας και τις επιδιώξεις του Ευρωπαϊκού Δικτύου Διασφάλισης Ποιότητας (European Network for Quality Assurance - ENQA), μήπως κι ανακαλύψει κάτι περισσότερο σαφές για τα κριτήρια και τούς στόχους της «αξιολόγησης»:

Η ανάγκη συστηματοποίησης αλλά και συντονισμού των δραστηριοτήτων διασφάλισης και αξιολόγησης της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση στην Εύρώπη οδήγησαν τό Συμβούλιο των Υπουργών Παιδείας της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην έκδοση σχετικής Σύστασης (Recommendation) τό 1998 για τήν Ευρωπαϊκή συνεργασία για τή διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση. Μέ τή Σύσταση αυτή, τό Συμβούλιο Υπουργών καλούσε τά κράτη-μέλη να προχωρήσουν στην θεσμοθέτηση και στην ενίσχυση των εθνικών συστημάτων διασφάλισης ποιότητας, ενώ παράλληλα τόνιζε τήν αναγκαιότητα συντονισμού, συνεργασίας και ανταλλαγής έμπειριων και βέλτιστων πρακτικων (best practices) σε Ευρωπαϊκό επίπεδο όλων των έπιμέρους εθνικών πρωτοβουλιων. Αποτέλεσμα της Σύστασης του 1998 ήταν αφενός μέν ή έντατικοποίηση των συναφών εθνικών πρωτοβουλιων, αφετέρου δέ ή δημιουργία του Ευρωπαϊκού Δικτύου Διασφάλισης Ποιότητας (European Network for Quality Assurance - ENQA) στην ανώτατη εκπαίδευση, στό οποίο συμμετέχουν αφενός μέν όλοι οι φορείς διασφάλισης και αξιολόγησης ποιότητας που λειτουργούν σε εθνικό επίπεδο στίς διάφορες χώρες, όπως επίσης και τά Υπουργεία Παιδείας όλων των χωρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανεξάρτητα από τό εάν διαθέτουν ή όχι εθνικό φορέα. Μέ τήν έννοια αυτή, συμμετέχει στό Δίκτυο ENQA και τό ελληνικό Υπουργείο Παιδείας. Ήδη σήμερα, όλες σχεδόν οι Ευρωπαϊκές χώρες διαθέτουν εθνικό σύστημα διασφάλισης και αξιολόγησης της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης, ή δέ Ελλάδα έχει απομείνει μεταξύ των τελευταίων.³⁹

Αν, διαβάζοντας αυτά τά άκρως διαφωτιστικά, αποφασίσουμε να αναζητήσουμε και να έπισκεφθούμε τόν δικτυακό τόπο της ENQA (<http://www.enqa.net>), θ' ανακαλύψουμε «αξιολογήσεις» που βασίζονται σε αυστηρές κλίμακες βαθμολόγησης Ίδρυμάτων ή Τμημάτων ή προγραμμάτων σπουδων ή κατάταξης τους σε σειρά έπιτυχίας ή διαβάθμισης τους σε επίπεδα. Κι ακόμα, θά διαπιστώσουμε ότι βασική μέριμνα της ENQA είναι ή πιστοποίηση προγραμμάτων και τίτλων σπουδων. Δέν θά βρούμε, βέβαια, «λογικές ή πρακτι-

κές που συνδέονται με έπιβολές ποιων ή έπιβραβεύσεις». Αυτές τις τελευταίες θά τις συναντήσουμε στίς αποφάσεις της Κομισιόν ή στην έπίσημη Έκθεση του ΥΠΕΠΘ για τήν πορεία του προτάγματος της Μπολόνια στην χώρα μας:

Η ελληνική κυβέρνηση επιδιώκει να ξεκινήσει έναν διάλογο με τά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης άποσκοπώντας στην εγκαθίδρυση ενός συστήματος χρηματοδότησης «ανά στόχο», τό οποίο, συνακόλουθα, θά οδήγήσει στην διεύρυνση της αυτονομίας και των βαθμων έλευθερίας των ιδρυμάτων. Αυτό τό νέο σύστημα θά βασίζεται (όπως σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες) σε μία διαδικασία διαβουλεύσεων ανάμεσα στην κυβέρνηση και σε κάθε ίδρυμα, ή οποία θά καταλήγει σε μία τετραετή συμφωνία που θά περιλαμβάνει άμοιβαίες δεσμεύσεις. Η δέσμευση της κυβέρνησης θά άφορά κυρίως τούς πόρους, ενώ εκείνη των ιδρυμάτων τήν έπίτευξη των συμπεφωνημένων στόχων. Αυτή ή εξέλιξη, σε συνάρτηση με τήν εγκαθίδρυση ενός εθνικού συστήματος αξιολόγησης και άποτίμησης, άναμένεται, επίσης, να βελτιώσει τή συνολική ευθύνη των Ελληνικών ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης.⁴⁰

Έν προκειμένω, ή «τετραετής συμφωνία που [έπιεται από διαβούλευση με κάθε ΑΕΙ] θά περιλαμβάνει άμοιβαίες δεσμεύσεις» συνδέεται κατ' ανάγκη με τήν «κατάρτιση του Τετραετούς Έπιχειρησιακού Σχεδίου [αξιολόγησης] από τό Ε.Σ.Δ.Α.Π. [τό οποίο] γίνεται ύστερα από προηγούμενη διαβούλευση με τά Ίδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης». Νά, λοιπόν, που έρχεται ή ίδια ή κυβέρνηση να άποδείξει ακόμα μία φορά τήν άπόλυτη ανάξιοπλοτία της. Παρά τις ρητές διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου, ή «αξιολόγηση» προορίζεται να λειτουργεί ευθέως ως μηχανισμός έλέγχου του βαθμού άποδοχής και ύλοποίησης των κυβερνητικων σχεδιασμων εκ μέρους των ιδρυμάτων. Η μή συμμόρφωση θά σημαίνει κυρώσεις με τή μορφή της μή χρηματοδότησης. Μετά από αυτά, ό αναγνώστης του Σχεδίου Νόμου μπορεί πλέον να κατανοήσει έπιτέλους τί ακριβώς σημαίνουν οι διατυπώσεις που ακολουθούν:

Συστατικό στοιχείο τόσο των διαδικασιων [...] αξιολόγησης είναι ό έλεγχος τόσο της πορείας και του βαθμού ύλοποίησης των ύποδείξεων των τελικων εκθέσεων κατά περίπτωση, όσο και των ουσιαστικων έπιπτώσεων που είχε ή αρχική διαδικασία αξιολόγησης. Η αναγκαιότητα του έλέγχου αυτού συνεπάγεται τήν πραγματοποίηση με-

38. Ο.π.

39. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003, Εισηγητική Έκθεση

40. ΕΛΛΑΣ, Έθνική Έκθεση: Ύλοποίηση της διαδικασίας της Μπολόνια, «Ίδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης», (σσ. 7-8).

τά πάροδο δύο ή τριών έτών μίας συμπληρωματικής διαδικασίας παρακολούθησης των αποτελεσμάτων τής αρχικής διαδικασίας αξιολόγησης.⁴¹

Καθώς είδαμε, ό βαθμός ύλοποίησης των ύποδείξεων σχετικοποιεί και τήν ύποχρέωση του δημοσίου νά χρηματοδοτεί τις ύποδομές, τή λειτουργία και τις δραστηριότητες των ίδρυμάτων.

ΕΣΔΑΠ: Μιά «άνεξάρτητη αρχή» περιορισμένης εϋθύνης

Παραβάλλοντας τά άνωτέρω κείμενα καταλήγουμε, ξανά, στό συμπέρασμα ότι ή κυβέρνηση συνδέει άπολύτως τήν «αξιολόγηση» μέ τόν έλεγχο του βαθμού προώθησης τής «διαδικασίας τής Μπολόνια» αλλά και τή χρηματοδότηση των Ίδρυμάτων μέ τόν διαρκή έλεγχο του «βαθμού ύλοποίησης των ύποδείξεων» αυτής τής «αξιολόγησης». Ως προς αυτό τό τελευταίο σημείο (και προς άρση κάθε πιθανής παρεξήγησης γιά τά όρια τής άνεξαρτησίας του ΕΣΔΑΠ) στήν Εισηγητική Έκθεση του Σχεδίου Νόμου διευκρινίζονται τά έξης:

Ένα κρίσιμο έρώτημα σχετικά μέ τά όρια τής άνεξαρτησίας του Ε.Σ.Δ.Α.Π. είναι τό άναφερόμενο στή σχέση του μέ τό Ύπουργείο Έθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Ε.Π.Θ.). Σύμφωνα μέ τό προαναφερθέν πλαίσιο, δέν ύπάρχουν περιθώρια γιά ουσιαστική έποπτεία του Ε.Σ.Δ.Α.Π. από τό ΥΠ.Ε.Π.Θ. Αυτό είναι κάτι εϋλογο στό βαθμό που άναφερόμαστε στήν εκτέλεση, στό συντονισμό και τήν έποπτεία τής διαδικασίας τής αξιολόγησης, όπως επίσης και στή διαχείριση των αποτελεσμάτων της. [...] Έν τούτοις, ύπάρχει ένα ζήτημα επί του οποίου τό ΥΠ.Ε.Π.Θ. διατηρεί τήν έποπτεία. Πρόκειται γιά τό Τετραετές Έπιχειρησιακό Σχέδιο Αξιολόγησης Ποιότητας των Ίδρυμάτων άνώτατης εκπαίδευσης, τό όποιο καταρτίζεται από τό Ε.Σ.Δ.Α.Π. και έγκρίνεται μέ άπόφαση του Ύπουργού Έθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ή όποία δημοσιεύεται στήν Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως (άρθρο 8, παρ. 1 σχεδίου νόμου). Στο έν λόγω Τετραετές Έπιχειρησιακό Σχέδιο άποτυπώνεται τό σύνολο των δράσεων αξιολόγησης στή διάρκεια μίας τετραετίας συμπεριλαμβανομένων και των κριτηρίων αξιολόγησης γιά τή συγκεκριμένη τετραετία (άρθρο 9, παρ. 4 σχεδίου νόμου). Και έδώ πρέπει νά τονιστεί ότι είναι εϋλογο ή διατήρηση τής έποπτείας του Έπιχειρησιακού Σχεδίου από τό ΥΠ.Ε.Π.Θ., γιατί ό σχεδιασμός τής διαδικασίας τής αξιολόγησης πρέπει νά είναι έναρμολογημένος μέ τόν συνολικό έθνικό στρατηγικό σχεδιασμό τής άνώτατης εκπαίδευσης.

Δέν είναι, λοιπόν, οι συνταγματικές ρήτρες ή ή κείμενη νομοθεσία που όρίζουν «τό σύνολο των δράσεων αξιολόγησης στή διάρκεια μίας τετραετίας συμπεριλαμβανομένων

και των κριτηρίων αξιολόγησης» αλλά οι εκάστοτε κυβερνητικές προτεραιότητες. Στο Σχέδιο Νόμου παρέχεται μία παντελώς άόριστη νομοθετική έξουσιοδότηση προς τόν εκάστοτε Ύπουργό Παιδείας νά όρίζει τά κριτήρια τής αξιολόγησης και τό Έπιχειρησιακό Σχέδιο του ΕΣΔΑΠ. Μιά άόριστη έξουσιοδότηση προς τήν εκάστοτε κυβέρνηση νά εκδιάζει κατά τό δοκούν τις άποφάσεις των πανεπιστημιακών θεσμών, παραβιάζοντας τή θεμελιώδη ρήτρα περί «πλήρους αυτοδιοίκησής» τους, όπως αυτή διατυπώνεται στό άρθρο 16 παρ. 5 του Συντάγματος. Η λογική τής «αξιολόγησης» συμπυκνώνεται σε μία ύπόδειξη τεσσάρων λέξεων προς τά ΑΕΙ: Συμμορφωθείτε προς τάς ύποδείξεις.

Νά μήν κοροϊδευόμαστε. Τό Σχέδιο Νόμου προβλέπει, επί παραδείγματι, τήν ίδρυση «Ίνστιτούτων Διαβίου Έκπαίδευσης» σε όλα τά ΑΕΙ. Μέ τή διευκρίνιση ότι, όποιο ΑΕΙ δέν θέλει, μπορεί νά μήν τά ενεργοποιήσει. Πώς, όμως, και μέ ποιές συνέπειες θά «αξιολογηθεί» αυτή ή «μή ενεργοποίηση» των ΙΔΒΕ; Κι ακόμα, τό Σ/Ν ίδρύει τό περίφημο «Διεθνές Έλληνικό Πανεπιστήμιο». Και εμπλέκει σ' αυτό τό κατασκεύασμα πέντε Ίδρύματα που έδρεύουν στή Βόρειο Έλλάδα. Ύπάρχουν σχετικές άποφάσεις Συγκλήτων; Κι αν τά άρμόδια συλλογικά όργανα διοίκησης άρνηθούν νά συνεισφέρουν στή λειτουργία του νέου αυτού διαπανεπιστημιακού παντοπωλείου, ή άρνησή τους αυτή δέν θά έχει άρνητικές συνέπειες στήν «αξιολόγησή» τους; Τό ύποχρεωτικό τής «αξιολόγησης» ύποχρεώνει τά ιδρύματα νά άποδεχθούν και τις στοχεύσεις της.

Άς θυμηθούμε, στό σημείο αυτό, κάτι ακόμα. Οι εκκατοντάδες των Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) και οι πολλές δεκάδες των νέων Τμημάτων που ιδρύθηκαν μέ πόρους του πρώτου και του δεύτερου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης θά «αξιολογηθούν» βάσει των προδιαγραφών τής ίδρυσής τους. Ανάμεσα στα άλλα, δηλαδή, και μέ κριτήριο τόν βαθμό εκπλήρωσης των όρων τής εκτός δημοσίου προϋπολογισμού «οικονομικής τους βιωσιμότητας», που ύποχρεώθηκαν νά προβλέψουν γιά νά ανταποκριθούν στις αυστηρές προδιαγραφές τής έγκρισης και τής αρχικής τους χρηματοδότησης. Ήδη, δηλαδή, τό ΕΣΔΑΠ και οι υπεργολάβοι «αξιολογητές» διαθέτουν κάποια κριτήρια «αξιολόγησης», που βασίζονται σε δεδομένες «συμφωνίες» ίδρυσης των ΠΜΣ και των νέων Τμημάτων. Βιωσιμότητα, δίδακτρα, κίνητρα γιά τήν προσέλκυση πόρων από τόν ιδιωτικό τομέα. Ό,τι δέν χωρά ή ό,τι περιοσεύει θά άντιμεταπίσει τά σκοινιά ή τό πέλεκυ του Προκρούστη.

41. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Σ/Ν, 2003.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

(Μέ αφορμή τήν πρόσφατη έγχώρια διαμάχη για τήν ιστοριογραφία)¹

της Βάσως Κιντή

Είσαγωγή

Ο τίτλος τής όμιλίας μου θά μπορούσε νά θεωρηθεϊ ανακόλουθος μέ θέσεις τίς όποιες έχω υποστηρίξει σέ άλλα κείμενά μου.² Πράγματι, έχω έπανειλημμένως έπισημάνει στό παρελθόν προβλήματα πού συνδέονται γενικά μέ τόν μεταμοντερνισμό, όποτε εύλόγως ανακύπτει τό ερώτημα, ποιά θεωρώ ότι είναι ή σημασία του. Θά μπορούσα νά υπεκφύγω λέγοντας ότι ή λέξη «σημασία» στόν τίτλο δηλώνει τό τί σημαίνει, τί νόημα έχει, ή μεταμοντέρνα κριτική στήν ιστοριογραφία και νά περιοριστώ στήν εξήγηση του έγχειρήματος από μία περιγραφική σκοπιά. Ωστόσο, θά προχωρήσω πέραν αυτού και θά επιχειρήσω νά δείξω ότι ή μεταμοντέρνα κριτική υπήρξε και είναι σημαντική χωρίς νά υποτιμώ τά προβλήματα πού αυτό τό ρεύμα σκέψης έχει νά αντιμετώπισει. Έξακολουθώ νά έχω επιφυλάξεις για διάφορες όψεις του μεταμοντερνισμού –όπως σχηματικά θά όνομάσαμε ένα σύνολο θέσεων–, αλλά δέν θά ήθελα ή κριτική μου νά κατασκευάζει ένα εύκολο θύμα ούτε νά όχυρώνεται πίσω από άνεξέταστες βεβαιότητες.

Πιστεύω ότι οι πρόσφατες καταδικαστικές κρίσεις εναντίον του μεταμοντερνισμού στήν Ελλάδα (χρησιμοποιού τόν όρο μέ μία εύρύτητα, όπως θά εξηγήσω παρακάτω) στό πλαίσιο τής συζήτησης για τήν ιστοριογραφία είχε τέτοια στοιχεία. Θά αναφερθώ σέ αυτά, για νά υποστηρίξω στή συνέχεια ότι υπάρχουν σοβαροί φιλοσοφικοί λόγοι πού όδήγησαν στή μεταμοντέρνα κριτική –ή όποία δέν περιορίζεται βεβαίως στόν χώρο τής ιστοριογραφίας–, και θά ολοκληρώσω τήν παρέμβασή μου έπισημαίνοντας παρανοήσεις και προβλήματα πού αφορούν τόν μεταμοντερνισμό.

Ή πρόσφατη κριτική του μεταμοντερνισμού στην Ελλάδα

Ή αντίδραση στήν είσαγωγή και τήν καλλιέργεια των μεταμοντέρνων απόψεων στόν χώρο τής κοινότητας των Έλλήνων ιστορικών προήλθε τόσο από ιστορικούς όσο και από άλλους κοινωνικούς έπιστήμονες αλλά και φιλοσόφους. Οι ιστορικοί, όπως ό Β. Κρεμμυδάς, προέβαλαν περισσότερο τήν ίδια τήν πρακτική τους στήν όποία αναγνωρίζουν σαφείς διακρίσεις μεταξύ γεγονότων και λόγου περί γεγονότων, κειμένων και σχολίων, αρχείων και έρμηνειών, πραγματικότητας και άναπαράστασης, ύπονοώντας ότι όσοι ασχολούνται μέ τήν ιστοριογραφία παραμελούν τό καθεαυτό έργο τους πού είναι ή συγγραφή ιστορίας και όδηγούνται σέ λάθος δρόμους παρασυρόμενοι από άλλες έπιστήμες³ και από παράγοντες έξωτερικούς. «Άν, όμως, μείνουμε στό “έ-

1. Παρουσιάστηκε στή Σεμινάριο Έργασίας πού όργάνωσαν τό τμήμα ΜΙΘΕ του Πανεπιστημίου Άθηνών και τό τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Άνθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μέ θέμα: «Ιστορίας γραφές. Ιστορία τής Ιστοριογραφίας και Ιστορία των Έπιστημών: πεδία διαλόγου». (Βόλος, 31 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 2003)

2. «Σχετικισμός: Παρανοήσεις και Προβλήματα», Ισοπολιτεία, V, 2, 2001, «Ή Ύπόθεση Σόκαλ», Ο Πολίτης (δεκαπενθήμερος), 33, 1997, «Άπλά μαθήματα λογικής για τόν ύπουργό Τύπου», Ο Πολίτης (δεκαπενθήμερος), 18, 1996.

3. «Ή βασίλισσα των έπιστημών του 19ου αιώνα κατάντησε νά βγαίνει ραντεβού μέ όποιον κλάδο τής ζητήσει»

σωτερικό περιβάλλον” των ιστορικών, ή απάντηση σέ όλα αυτά τὰ ερωτήματα [περί ιστοριογραφίας] είναι κοινή και τετριμμένη»,⁴ γράφει ο Ν. Θεοτοκάς, ο οποίος επίσης υποστηρίζει ότι «οί καλές δουλειές [των μεταμοντέρνων ιστορικών] είναι απόλυτα ένταγμένες στις “συμβατικές” ιστοριογραφικές παραδόσεις».⁵ Επισημαίνει δέ στον Α. Λιάκο ότι «στίς εργασίες του –όπου [ο Άντωνης Λιάκος] δουλεύει ως ιστορικός και όχι ως έρασιτέχνης “φιλόσοφος”–... ή ματιά, τὰ έργα-λεία, ή πειθαρχία και οι έννοιες τής επιστήμης πού χρησιμοποιεί συγγενεύουν μ’ εκείνες των ιστορικών πού απαξιώνει...».⁶ Δηλαδή όσοι κάνουν ιστορία ξέρουν τί κάνουν και δέν διαφωτίζονται περαιτέρω από τὰ ιστοριολογικά. Δέν έχουν τόν χρόνο ούτε τήν πολυτέλεια νά ανακυκλώνουν θεωρητικές συζητήσεις. Τό επίχειρημα είναι εύρέως διαδεδομένο και μιά παραλλαγή του μορφέι νά συνοψιστεί στό γνωστό εύφυλόγημα: αυτοί πού μπορούν, κάνουν ιστορία κι αυτοί πού δέν μπορούν κάνουν φιλοσοφία τής ιστορίας. Δηλαδή, ο λόγος περί ιστοριογραφίας είναι ξένος γιά τούς ιστορικούς, έπεισακτος, συνιστά «άρνηση τής ιστορίας» κατά τόν Φ. Ηλιού (έκδηλωση γιά τὰ 10 χρόνια των Ιστορικών), και είναι παραπλανητικός αφού έστιάζει στό φαίνεσθαι εις βάρος του είναι κατά τόν Β. Κρεμμυδά (Αύγή 17/11/2002).

Παρά τήν επιφυλακτικότητα πού δείχνουν οι ιστορικοί απέναντι στή θεωρία και τὰ μετα-ιστορικά ερωτήματα, θεωρώ τή στάση τους θεμιτή, αν όχι τήν πιό ένδεδειγμένη. Οι ιστορικοί άνήκουν σέ μία εύρεία κοινότητα ή όποια συστήνεται από ένα φάσμα συγκεκριμένων πρακτικών. Δέν είναι αδιάφοροι πρós ό,τι συμβαίνει σέ άλλους χώρους, αλλά δέν μπορούν νά εγκαταλείψουν ό,τι τούς συγκροτεί, ό,τι συνιστά τόν δικό τους όρίζοντα. Όπως δέν αναμένουμε από τούς φυσικούς επιστήμονες νά ένστερνιστούν τὰ πορίσματα τής σύγχρονης φιλοσοφίας τής επιστήμης και τής νέας ιστορίας των επιστημών, διότι αυτό θά όδηγούσε σέ αλλοίωση ή και άναστολή τής επιστημονικής τους δραστηριότητας, έτσι δέν πρέπει νά μās ξενίζει ή στάση των ιστορικών σέ θέματα πού άπτονται τής φιλοσοφίας τής ιστορίας. Θά μπορούσε κανείς νά πει, έπιναλαμβάνοντας μιά χρησιμοποιούμενη έκφραση, ότι τὰ θεωρητικά περί ιστοριογραφίας ή περί επιστήμης θέματα είναι γιά τούς ιστορικούς και τούς επιστήμονες αντίστοιχα, ό,τι ή όρνιθολογία γιά τὰ πουλιά.

Όστόσο, ειδικά οι ιστορικοί έχουν περισσότερους λόγους από τούς φυσικούς επιστήμονες νά ενδιαφέρονται γιά τὰ ιστοριογραφικά θέματα, διότι ή ίδια ή πρακτική τής ιστορίας (ή θεματολογία, ο τρόπος αντιμετώπισης των γεγονότων και των πηγών) έχει μετασχηματιστεί σημαντικά λόγω και των θεωρητικών συζητήσεων πού άφορούν τήν ιστοριογραφία. Στόν χώρο τής ιστορίας, αντίθετα μέ ό,τι συμβαίνει στις φυσικές επιστήμες, τὰ μετα-ιστορικά θέματα τίθενται, κατά κανόνα, από τούς ίδιους τούς ιστορικούς οι όποιοι, γιά νά άσχοληθούν μέ αυτά δέν καλούνται νά αλλάξουν έπάγγελμα, όπως θά συνέβαινε αν ένας φυσικός έγρα-

φε έρασιτεχνικά γιά τή φιλοσοφία ή τήν ιστορία τής επιστήμης. Επιπλέον, όπως σημειώνει ή επικριτική γενικά γιά τόν μεταμοντερνισμό ιστορικός Μάρυ Φούλμπρουκ (Mary Fulbrook), «κάθε φορά πού γράφει κανείς ιστορία παίρνει θέση στά σοβαρά θεωρητικά ζητήματα, είτε τό καταλαβαίνει ο ιστορικός είτε όχι – και πολλοί ενεργοί ιστορικοί δέν τό καταλαβαίνουν».⁷

Αν οι ιστορικοί προέβαλαν, όπως είπαμε, τήν πρακτική τους ως απάντηση στους θεωρητικολογούντες μεταμοντέρνους ιστορικούς, οι κοινωνικοί επιστήμονες και οι φιλόσοφοι πού πήραν μέρος στήν εγγώρια διαμάχη επέμειναν περισσότερο στις άρνητικές όψεις και συνέπειες τής μεταμοντέρνας αντίληψης γιά τήν ιστοριογραφία. Ο τόνος ήταν συχνά καταφρονητικός,⁸ ενώ δέν έλειψαν οι καταγγελίες περί προϊόντων του άμερικανικού ίμπεριαλισμού.⁹ Στόν λόγο πού αναπτύχθηκε μπορεί νά διακρίνει κανείς πολλές άνακολουθίες,¹⁰

γράφει ο ιστορικός Carl Schorske στό βιβλίο του *Thinking with History*, Princeton University Press, 1999. Και ο Robert F. Berkhofer, Jr. (*Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995, σ. 1) σημειώνει: «Εάν ή Κλειώ, ή μούσα τής ιστορίας, είχε ακολουθήσει τὰ πνευματικά ρεύματα των πρόσφατων δεκαετιών στον άγγλόφωνο κόσμο, θά είχε ζαλιστεί από τις στροφές πού πήρε αυτό τό άμάλγαμα κοινωνικών, ήθικών και λογοτεχνικών σπουδών πού οι Γάλλοι άποκαλούν “άνθρωπιστικές επιστήμες”, πρώτα τή “γλωσσική στροφή” και μετά τήν “έρμηνευτική” και τή “ρητορική στροφή”». Βλέπε επίσης Κρεμμυδάς, Αύγή 17/11/2002: «“είσβολή” άλλων κοινωνικών επιστημών στό χώρο τής ιστοριογραφίας», αλλά και Θεοτοκάς, Ν. (2002), «Μεταμοντερνισμός και Ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης* 106, σ. 25.

4. Θεοτοκάς, Ν. (2003), «Ο εκλεκτικισμός ως θεωρία», *Ο Πολίτης* 108, σ. 24.

5. Θεοτοκάς 2002, σ. 28.

6. Θεοτοκάς 2003, σ. 23.

7. Fulbrook, M. (2002), *Historical Theory*, London: Routledge, σ. ix.

8. Χρησιμοποιήθηκαν εκφράσεις όπως «μεταμοντέρνο ξόανο», «ώμος κομπορρισμός», «στείρο κουβεντολόι τής παρέας», «ρετάλια παραπομπών», «φανταχτερή κουρελού», «κριτικός θόρυβος» (Ν. Θεοτοκάς 2002), «ή μεταμοντέρνα έκδοχή τής όργάνωσης τής ιστορικής συνείδησης τίθεται μέ τούς συμβατικούς όρους του σούπερ μάρκετ», «ο παιγνιότοπος μοιάζει, σύμφωνα μέ τις μεταμοντέρνες εκδοχές τής ιστοριογραφίας νά είναι όργανωμένος σέ μιά εύρύτερη παιδική χαρά» (Παπαμιχάη, Γ. (2003), «Μπαμπά, είναι μακριά ή Αμερική», *Ο Πολίτης* 108.

9. Παπαμιχάη, Γ. (2003).

10. Στό κείμενο του Ν. Θεοτοκά άναφέρεται ότι, κατά τούς μεταμοντέρνους, ο ιστορικός πρέπει «ν’ άφουγκραστεί “έλεύθερα” όσα τό τεκμήριο θά έμπιστευθεί στις έτοιμότητες πού διαθέτει», ενώ επίσης υποστηρίζεται ότι ή άλήθεια γιά τόν μεταμοντέρνο ιστορικό είναι τελικώς θέμα πίστης και προτίμησης.

αστήρικτους ισχυρισμούς¹¹ αλλά και απόρριψη θέσεων, οι οποίες σχηματοποιούνται και αποδίδονται στή συνέχεια εσφαλμένα στον μεταμοντερνισμό.¹² Δεν πρόκειται να ασχοληθώ διεξοδικά με τις επί μέρους ενστάσεις που διατυπώθηκαν και τα προβλήματα που αυτές έχουν. Θα σχολιάσω όρισμα από τα θέματα που αναδύθηκαν από την κριτική όχι τόσο για να δείξω τα σφάλματα και τις παρανοήσεις που την χαρακτήρισαν, αλλά για να εξηγήσω καλύτερα τους λόγους που διαμόρφωσαν τη μεταμοντέρνα σκέψη με τις θετικές και τις αρνητικές της πλευρές. Η βασική μου θέση είναι ότι οι λόγοι αυτοί δεν μπορεί να αγνοηθούν ή να παρακαμφθούν, πράγμα που σημαίνει ότι η σημασία του μεταμοντερνισμού εγκείται ακριβώς στο ότι μάς τους υπενθυμίζει εστω κι αν τό κάνει με τρόπους που μπορεί να θεωρηθούν σχηματικοί, παραπλανητικοί ή ακόμη και επικίνδυνοι. Υποστηρίζω δηλαδή ότι ο μεταμοντερνισμός, παρά τα προβλήματα που έχει, λειτουργεί θεραπευτικά λόγω κυρίως της κριτικής του διάστασης και, υπ' αυτήν την έννοια, δρα έποικοδομητικά αφού συμβάλλει σε μία αλλαγή όπτικής ή όποια, κατά τη γνώμη μου, συνιστά πρόοδο έναντι της προηγούμενης θεμελιοκρατίας.

Τί είναι ο μεταμοντερνισμός γενικά

Το πρώτο συνθετικό του όρου (μετα-) μεταφράζει τό πρόθεμα *post-* που δηλώνει χρονική ακολουθία και όχι έναν δεύτερης τάξης λόγο όποτε, τουλάχιστον έτυμολογικά, τό μεταμοντέρνο σημαίνει αυτό που ακολουθεί χρονικά τό μοντέρνο. Τί είναι όμως τό μοντέρνο; Ένα πρώτο ζήτημα που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι ό όρος «μοντέρνο» μπορεί να αναφέρεται είτε σε μία περίοδο χρονική, όποτε συνήθως χρησιμοποιούμε στα έλληνικά τόν όρο *νεωτερικότητα*, είτε σε ένα ρεύμα στό χώρο τών ιδεών ή τής τέχνης, όποτε χρησιμοποιούμε συχνότερα τόν όρο *μοντερνισμός*. Αντιστοίχως έχουμε τούς όρους *μετα-νεωτερικότητα* και *μεταμοντερνισμός*. Βεβαίως ό όρος *μοντέρνο* έχει και τήν τρέχουσα σημασία του διαρκώς νέου σε κάθε έποχή, όπως όταν λέμε *μοντέρνες μέθοδοι*, *μοντέρνα ρούχα*, *μοντέρνες ιδέες*.

Η αρχή και τό τέλος τής νεωτερικότητας ποικίλουν ανάλογα με τόν κλάδο ή και τόν συγγραφέα που τή μελετά. Η αρχή τής έχει συνδεθεί, όπως σημειώνει ό S. Toulmin,¹³ με τήν ανακάλυψη τής τυπογραφίας (1436), με τή Μεταρρύθμιση και τόν Λούθηρο (1520), με τήν Αναγέννηση, με τό τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου (1648), με τήν Αμερικανική και τή Γαλλική Έπανάσταση, με τόν Διαφωτισμό, με τήν ανάδυση τών έθνικών κρατών, τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τήν ανακάλυψη τής άτμομηχανής και τή βιομηχανική έπανάσταση, με τόν Νεύτωνα, τόν Γαλιλαίο, τόν Ντεκάρτ, τόν Κάντ, τόν Φρόντ, άκόμη και με τόν Πλάτωνα. Αναλόγως ποικίλλει και τό τέλος —έάν θεωρηθεί ότι έφθασε ποτέ—, όποτε και τό μεταμοντέρνο, που

έπεται χρονικά, αλλά και λογικά ως υπέρβαση του μοντέρνου, αποκτā κάθε φορά άλλο περιεχόμενο. Ο μεταμοντέρνος αρχιτέκτονας Robert Venturi π.χ. έχει ως στόχο τή δεκαετία του '70 τόν μοντερνισμό του 20ου αιώνα στήν τέχνη που προηγήθηκε χρονικά, και ό όποιος συνδέθηκε με άχρωμα, αύστηρά κτήρια, που δεν έφεραν χαρακτηριστικά διακριτικά στοιχεία. Ο Βεντούρι έφερε στον σχεδιασμό τό τοπικό χρώμα, τή διακόσμηση, τήν ιστορική αναφορά και τόνισε τή φαντασία έναντι τής λογικής. Στή φιλοσοφία ή νεωτερικότητα συνδέθηκε με τά μεγάλα, άφρημένα φιλοσοφικά συστήματα ενώ τό μεταμοντέρνο με τόν κατακερματισμό και τήν άμφισβήτησή τους. Ένα άλλο ζήτημα που επίσης περιπλέκει τά πράγματα είναι ότι φιλόσοφοι όπως ό Νίτσε ή ό Βιτγκενστάιν ή άκόμη και ό Κάντ μπορεί να θεωρηθούν πρόδρομοι του μεταμοντερνισμού αλλά και χαρακτηριστικά μοντέρνοι. Είναι λοιπόν δύσκολο να όριοθετηθεί τό μεταμοντέρνο συστηματικά με τρόπο που να καλύπτει όλες αυτές τές εκδοχές. Αλλά άκόμη και στο πλαίσιο μιάς μόνης εκδοχής είναι δύσκολο να όριστεί αύστηρά, πρώτον, έπειδή γενικά οι όρισμοί δεν είναι δυνατόν να συλλάβουν τήν πολυπλοκότητα και τήν ποικιλία τών πραγμάτων και δεύτερον, έπειδή ειδικά οι μεταμοντέρνοι άποφεύγουν συνειδητά να δεσμευθούν σε μιά συστηματικά όρισμένη πορεία.¹⁴ Υιοθετούν περισσότερο τή στρατηγική τών σκεπτικιστών, ένα είδος άναρτοπόλεμου, που άρκείται να αναδεικνύει τές ανεπάρκειες, τές αντιφάσεις και τά προβλήματα του έκάστοτε αντίπαλου χωρίς να δεσμεύεται σε ουσιαστικές θέσεις ό Κάντ τούς όνόμαζε νομάδες. Βεβαίως, υπάρχουν και μεταμοντέρνοι με συγκεκριμένη άτζέντα και πρόγραμμα, όπως στον χώρο τής πολιτικής θεωρίας ή τής ιστορίας, οι όποιοι αναλαμβάνουν και προωθούν συγκεκριμένους στόχους, π.χ., τή διασφάλιση τών δικαιωμάτων τών άφανών, τών άλλων, τών ξένων, ή τή μελέτη άντικειμένων και ύποκειμένων που ή έπίσημα άποδεκτή ιστορία άφηγε στή σιωπή και στο περιθώριο.

Όστόσο, παρά τές μεγάλες διαφορές από κλάδο σε

11. «Η θεωρία γίνεται παίγνιο χωρίς έσωτερικούς καταστατικούς κανόνες» (Θεοτοκάς 2002). Ο Σ. Δημητρίου ύποστήριξε ότι «Η καταφυγή στο πεδίο τής γλώσσας άποτελεί για τόν φιλοσοφικό μεταμοντερνισμό παράκαμψη του προβλήματος που άφορά τήν ανθρώπινη πράξη», όπως επίσης ότι ό διάλογος ως επιδίωξη «άφαιρεί τό δημόσιο χαρακτήρα τής γλώσσας» (Δημητρίου, Στ. (2003) «Ο φιλοσοφικός μεταμοντερνισμός και ή σχετικιστική άναίρεση του κριτικού φιλοσοφικού λόγου», Ο Πολίτης 108.

12. Βλέπε τά περί γλωσσικών παιγνίων στο κείμενο του Στ. Δημητρίου (2003).

13. Toulmin, S., (1990). *Cosmopolis*, Chicago: The University of Chicago Press, κεφ. 1

14. Ένα προς εξέταση βεβαίως ζήτημα είναι αν αυτή ή στάση συνιστά συστηματική πορεία.

κλάδο και από διανοητή σέ διανοητή, υπάρχουν ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά που θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε και να αποδώσουμε στή νεωτερικότητα, και συνεπώς στον μεταμοντερνισμό που όχι μόνο ακολουθεί χρονικά αλλά «ορίζεται» και λογικά από την κριτική σχέση που αναπτύσσει μαζί της. Γι' αυτό άλλωστε μιά έρμηγεία του μεταμοντερνισμού θα μπορούσε να τον δεί ως μιά ριζοσπαστικότερη εξέλιξη του μοντερνισμού και της νεωτερικότητας και τίποτε παρ'άνω.

Ποιά είναι τά χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας;

Ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων πρόσληψη τῆς νεωτερικότητας¹⁵ ἀναγνωρίζει δικαιολογημένα σέ αὐτή μεγάλη ἔμφαση στίς ἐπιστῆμες καί μάλιστα στίς φυσικές, οἱ ὁποῖες γεννήθηκαν καί συγκροτήθηκαν στή διάρκειά της. Τήν περίοδο αὐτή ἀναζητήθηκε ἡ ἐπιστημονική μέθοδος, ἡ ὁποία θά ὀδηγοῦσε σέ στέρεα ἀποτελέσματα ἰκανά νά ἀποκαθάρουν τόν νοῦ ἀπό ψευδεῖς καί ἀβάσιμες πεποιθήσεις ἐνῶ συγχρόνως θά ἀποτελοῦσε τό ἐργαλεῖο καί τό ὄχημα γιά τήν κατάκτηση νέας γνώσης. Αὐτή μέ τή σειρά της θά ἦταν τό ὄπλο τῆς ἀπελευθέρωσης καί τῆς χειραφέτησης ἀπό κάθε εἶδους δεσμά.

Ἡ συγκρότηση αὐτῆς τῆς μεθόδου, πού εἶχε σημασία τόσο γιά τή γνωσιολογία ὅσο καί γιά τήν κοινωνία καί τήν πολιτική, προϋπέθετε τή διάκριση μεταξύ γεγονότων καί ἀξιῶν, ἀνθρώπου-φύσης, νοῦ-σώματος, ἐνῶ στηρίχθηκε σέ διάφορες ἐκδοχές μιᾶς σωματιδιακῆς, ἀτομιστικῆς μεταφυσικῆς, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τήν ποσοτικοποίηση καί τή μαθηματικοποίηση τῶν δεδομένων. Ἡ ἰδέα –περιγραφική ἀλλά καί κανονιστική συγχρόνως–, ἦταν ὅτι οἱ ἐπιστήμονες, μέ τρόπο ἄμεσο καί ἀπροκατάληπτο, παρατηροῦν τή φύση, συγκεντρώνουν στοιχεῖα, τά ὁποῖα στή συνέχεια ἐπεξεργάζονται ὥστε νά διατυπώσουν νόμους καί θεωρίες τίς ὁποῖες ὑποβάλλουν σέ ἔλεγχο μέ αὐστηρότητα καί ἀμεροληψία. Δηλαδή τά ὑποκείμενα, τοποθετημένα ἀπέναντι στόν κόσμο, παράγουν ἕνα σύνολο προτάσεων –τίς ὑποθέσεις τους–, μέ στόχο νά ἀναπαραστήσουν μέ ἀκρίβεια τό πῶς ἔχουν τά πράγματα ὥστε νά τά γνωρίσουν. Ὁ ἔλεγχος αὐτῶν τῶν ὑποθέσεων καί θεωριῶν δέν εἶναι παρά ἡ ἀντιπαραβολή τῶν προτάσεων πού τίς ἀπαρτίζουν μέ τά ἐμπειρικά δεδομένα. Ὅμως τά ἐμπειρικά δεδομένα διατυπώνονται καί αὐτά σέ προτάσεις, ὅποτε ὁ ἐπιστημονικός ἔλεγχος πού ἐξασφαλίζει τήν ἐγκυρότητα τῆς γνώσης, καί ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τό πρότυπο μιᾶς καθολικῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἐξελίχθηκε νά εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν λογικῶν τυπικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ προτάσεις, θεωρητικές καί παρατηρησιακές. Τό ἰδεῶδες ἦταν ἡ βεβαιότητα τῆς μαθηματικῆς ἀπόδειξης καί ἡ ἀξιωματική δομή τῆς Εὐκλείδειας γεωμετρίας καί στόχος ἡ κατασκευή ἐνός μοναδικοῦ συστήματος μαθηματικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι

νά περιγράφουν μέ ἐνιαῖο τρόπο ὅλα τά φαινόμενα στόν οὐρανό καί τή γῆ.

Ἡ ἔμφαση στή λογική, στά μαθηματικά καί στή μέτρηση ἔθεσε στό περιθώριο καί τήν παρανομία κάθε τί πού θεωρήθηκε συγκυριακό (παράγοντες ψυχολογικούς, ἱστορικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, θρησκευτικούς κ.λπ.), ἐξοβέλισε ἀπό τή σκηνή τό ζωντανό ὑποκείμενο μέ τά ἐνδιαφέροντα καί τίς ἀνάγκες του στίς συγκεκριμένες ἱστορικές συγκυρίες καί ὀδήγησε στήν ταύτιση τῆς ὀρθολογικότητας μέ τή λογικότητα. Ἡ κρίση γιά τό κατά πόσον μιά πρόταση ἢ μιά θεωρία εἶναι ἀληθῆς θά ἔπρεπε νά προκύπτει μηχανικά, μέ ὑπολογιστικές μεθόδους, ὅπως ὅταν κάνουμε πράξεις μαθηματικές.¹⁷ Αὐτό ἀνέμενε νά ἐπιτύχει καί ὁ Leibniz ἀναζητώντας τή *lingua universalis* μέ ἐκείνους τούς χαρακτηριστές-σημεῖα πού θά ἦσαν διαφανεῖς, δέν θά ἀπαιτοῦσαν ἐρμηγεία καί θά ἐξασφάλιζαν ἀπρόσκοπτη ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους καί στούς λαούς πού ἔρχονταν στό προσκήνιο μέ τό ἀνοιγμα νέων δρόμων καί ἀγορῶν πέρα ἀπό τά σύνορα τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἔλευση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, γράφει ὁ Σ. Τούλμιν στό τελευταῖο βιβλίο του *Return to Reason*,¹⁷ συντήρησε τρία ὄνειρα: τό Ὅνειρο τῆς Ὀρθολογικῆς Μεθόδου, τό Ὅνειρο τῆς Ἀκριβοῦς Γλώσσας καί τό Ὅνειρο τῆς Ἐνιαίας Ἐπιστήμης.¹⁸ Καί τά τρία ἀπέτελεσαν ὄψεις τοῦ ἴδιου προγράμματος «τό ὁποῖο σχεδιάστηκε γιά νά ἀποκαθάρει τίς λειτουργίες τοῦ Ἀνθρώπινου Λόγου διά τῆς ἀπόσπασης ἀπό τό περιβάλλον τους (by desituating them): δηλαδή, διά τῆς ἀπόσχισης τους ἀπό τό πολιτισμικό τους πλαίσιο τό ὁποῖο θεωρήθηκε ὅτι τίς θίγει καί τίς ἐκθέτει».¹⁹

Ἡ ἀρχή τοῦ τέλους γιά τή νεωτερικότητα

Ὡστόσο, τό μεγαλεπήβολο αὐτό σχέδιο πού ἔθεσε στή

15. Γράφω γιά «ἐκ τῶν ὑστέρων πρόσληψη», διότι κατὰ κανόνα ἡ μελέτη τῶν πρωτότυπων πηγῶν ἀποκαλύπτει πάντοτε ἕνα πιό σύνθετο τοπίο ἀπό αὐτό πού κληροδοτεῖται, παραλαμβάνεται καί μορφοποιεῖται στή συνέχεια.

16. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἴδια περίοδο ἀκόμη καί στό χῶρο τῆς ἠθικῆς ἡ στάθμιση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, στό πλαίσιο τοῦ ὠφελιμισμοῦ –τῆς ἐπαναστατικῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας πού ἀπέσπασε τήν ἠθική ἀπό τά χέρια τοῦ Θεοῦ καί τή φύση γιά νά τή δώσει στόν ἄνθρωπο– ἦταν ἀποτέλεσμα ὑπολογιστικό. Ἡ ἠδονή καί ἡ εὐτυχία ποσοτικοποιεῖται γιά νά μετρηθεῖ.

17. Toulmin, S. (2001), *Return to Reason*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, κεφ. 5: «The Dreams of Rationalism».

18. Ὁ καθηγητής ἱστορίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Chicago P. Novick μίλησε γιά τό «εὐγενές ὄνειρο» τῆς ἀντικειμενικότητας στό ὁμώνυμο βιβλίο του. Βλ. Novick, P. (1988), *That Noble Dream*, Cambridge: Cambridge University Press.

19. Toulmin (2001), σ. 78.

θέση του Θεού τόν αποκαθαρέμένο, απόλυτο, καθολικό ανθρώπινο λόγο, αυτή η κίνηση ύβρεως, με την αρχαϊκή έννοια του ὄρου, δέν μπόρεσε ποτέ νά ολοκληρωθεί διότι δοκιμάζεται από ἐγγενή προβλήματα. Ὁ Χιούμ συζητώντας τό πρόβλημα τῆς ἐπαγωγῆς ἔδειξε ὅτι ἡ γνώση μας γιά τόν κόσμο δέν μπορεῖ ποτέ νά δικαιολογηθεῖ ὀρθολογικά ἐνώ ὁ Κάντ, αὐτός ὁ ἥρωας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς νεωτερικότητας, μέ τήν κοπερνίκεια ἐπανάσταση πού ἐπέφερε στή φιλοσοφία ἔδειξε ὅτι ἡ συνθήκη γιά νά ἔχουμε γνώση δέν εἶναι νά ἀνταποκρίνονται οἱ θεωρίες μας στόν κόσμο ἀλλά ὁ κόσμος νά ἀνταποκρίνεται στίς γνωστικές μας ικανότητες.²⁰ Γιά νά ἔχουμε ὄχι μόνο γνώση, ἀλλά ἀκόμη καί ἐμπειρία, δέν ἀρκεῖ νά ἔχουμε ἐποπτείες, παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων ἀπό τά ἀντικείμενα, ἀλλά χρειάζεται νά προσκομίζουμε τίς a priori μορφές τῆς ἐποπτείας καί τίς a priori ἐννοιες τῆς νόησης, τίς κατηγορίες. Τό ὑποκείμενο πού γνωρίζει παύει πλέον νά εἶναι παθητικό, ἕνας καθρέφτης στόν ὅποιο ἀνταντακλάται ὁ κόσμος, ἀλλά γίνεται ἐνεργητικό. Ἡ γνώση ἀπαιτεῖ τή συνδρομή του. Ὁ Κάντ βεβαίως ἤθελε μέ τήν κίνησή του αὐτή νά βάλλει τή μεταφυσική στήν «ἀσφαλή ὁδό τῆς ἐπιστήμης», ὡστόσο ἀντινομίες τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματός του ἀλλά καί οἱ ἐξελίξεις στόν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν (δηλαδή ἡ ἀνάπτυξη τῶν μή Εὐκλείδειων γεωμετριῶν καί στή συνέχεια οἱ ἐξελίξεις στή Φυσική) ἔθεσαν ὑπό ἀμφισβήτηση τήν ἐγκυρότητα καί τή βιωσιμότητα τοῦ καντιανοῦ προγράμματος καί ὁδήγησαν σέ ἀναζήτηση λύσεων ὅπως τό *σχετικοποιημένο ἢ ιστορικοποιημένο a priori*.²¹ Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ Κάντ εἶναι μεταμοντέρνος. Ὑποστηρίζω ὅτι τά ἀδιέξοδα ἐνός ρασιοναλιστικοῦ προγράμματος προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τόν λεγόμενο μεταμοντέρνο λόγο.

Βεβαίως οἱ πιό προφανεῖς πρόδρομοι τοῦ μεταμοντερνισμοῦ πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στόν 19ο αἰώνα, ὅταν στό προσκήνιο ἦρθε ρητά ἡ ἱστορία, καθιστώντας ἀκόμη καί τά πιό ὀρθολογικά συστήματα τῆς περιόδου, ὅπως αὐτό τοῦ Χέγκελ, λιγότερο φορμαλιστικά καί ἀφηρημένα. Οἱ ἀξίες καί τό νόημα διαχύθηκαν παντοῦ· τά γεγονότα καί ὁ κόσμος δέν ἦσαν πιά ψυχρές, νεκρές φύσεις, ἀλλά πάλλονται συντονισμένα ἀπό ζωή καί ἀπαιτοῦσαν, ὄχι μέτρηση, ἀλλά κατανόηση ἢ ὅποια καταργοῦσε ἀποστάσεις καί χάσματα. Ἡ ἐν-πάθεια ἢ συν-πάθεια, ἡ ταύτιση καί ἡ ἀμεσότητα, εἶναι τόποι πού ἀπαντοῦν καί σήμερα μέ παραλλαγές σέ κείμενα μεταμοντερνιστῶν. Βέβαια τότε τό «εὐγενές ὄνειρο» τῆς ἀντικειμενικότητας δέν εἶχε ἀκόμη ξεθωριάσει. Παρά τήν ἐνδεχομενικότητα τῆς ἱστορίας, ὁ Λόγος, πού ἐξακολουθοῦσε νά φέρει θεολογικά χαρακτηριστικά, ἐξομάλυνε ἀντινομίες καί ἀντιθέσεις καί ἔβαζε τά πράγματα σέ μία σειρά. Ἀκόμη καί οἱ γερμανοὶ ἱστορικοστῆς ἀναζητοῦσαν τήν ἀντικειμενικότητα καί ἔδρισαν ἀντικειμενικές ἀξίες

Ἦρθε ὅμως στή συνέχεια ὁ Νίτσε καί σκότωσε τόν Θεό, ὁ Βιτγκενστάιν καί σκότωσε τό μοναδικό νόημα²² καί ὁ Κούν πού σκότωσε τή μία καί ἐνιαία ἐπιστήμη. Ἀπό κεῖ καί πέρα τά πράγματα πῆραν τόν δρόμο

τους. Δέν εἶναι ὁ χῶρος νά ἐξηγήσω ἐδῶ γιατί ἡ φιλοσοφία αὐτῶν τῶν διανοητῶν ἦταν σημαντική. Εἶναι πάντως σίγουρο ὅτι δέν μπορεῖ νά παρακαμφθεῖ ὡστε νά ἐπιστρέψουμε σέ ἕναν λόγο καί μία ὀπτική πού ἐπικαλεῖται ἀπόλυτες ἀρχές καί ἀδιαφιλονίκητα θεμέλια ὡς ἐάν ἡ κριτική αὐτή δέν ὑπῆρξε ποτέ.

Τί ἀνέδειξε ὁ μεταμοντερνισμός στήν ἱστοριογραφία

Τά προβλήματα μέ τόν ὀρθολογισμό καί τήν ἀντικειμενικότητα, τά ὅποια ἀξιοποίησε γενικά ὁ μεταμοντερνισμός, ἐμφανίζονται μέ ὀξύτερη μορφή στό χῶρο τῆς ἱστοριογραφίας. Πρῶτον, ἡ ἱστορία, ἀντίθετα μέ ὅ,τι θεωρεῖται ὅτι κάνουν οἱ φυσικές ἐπιστήμες, ἀσχολεῖται μέ τό συγκεκριμένο καί τό μερικό ὁπότε, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν εἶναι δυνατόν νά καταλήγει σέ γενικούς νόμους καθολικῆς ἰσχύος, οἱ ὅποιοι νά διέπουν ὅλα τά φαινόμενα, ἢ ἔστω ὀρισμένα ἀπό αὐτά.²³ Γιά τόν ἴδιο λόγο,

20. Kant, I. *Ἡ Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, Ἐκδ. Παπαζήση, (Βχνι): «Ὡς τώρα γινόταν δεκτό ὅτι ἡ ὄλη γνώση μας πρέπει νά ρυθμίζεται πρὸς τά ἀντικείμενα· ἀλλά ὅλες οἱ προσπάθειες πού ἔγιναν μέ τήν προϋπόθεση αὐτή, γιά νά βρεθεῖ κάποιος a priori προσδιορισμός τῶν ἀντικειμένων στηριζόμενος ἀποκλειστικά σέ ἐννοιες, μέ τόν ὅποιο θά διευρυνόταν ἡ γνώση μας, πῆγαν χαμένες. Γι' αὐτό ἄς δοκιμάσουμε μιά φορά νά δοῦμε μήπως ἔχουμε στά προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς περισσότερη ἐπιτυχία, ἂν δεχτοῦμε ὑποθετικά ὅτι τά ἀντικείμενα πρέπει νά ρυθμίζονται πρὸς τή γνώση μας».

21. Δες π.χ. στή σύγχρονη φιλοσοφία τό ἐγχείρημα τοῦ T.S. Kuhn «Εἶμαι Καντιανός μέ κινητές κατηγορίες» καί τή θέση τοῦ M. Friedman στό βιβλίο του *The Dynamics of Reason*, Stanford, CA: CSLI, 2001. Βεβαίως, μιά ἄλλη ἐξέλιξη ἦταν πρὸς φυσιοκρατικά ὀλιστικά μοντέλα ὅπως αὐτό τοῦ Quine, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι «τό σύνολο τῆς λεγόμενης γνώσης μας ἢ τῶν πεποιθήσεών μας, ἀπό τά πρόχειρα θέματα τῆς γεωγραφίας καί τῆς ἱστορίας ἕως τοῦς ἐμβριθέστερους νόμους τῆς ἀτομικῆς φυσικῆς ἢ ἀκόμη καί τά καθαρά μαθηματικά καί τή λογική, εἶναι μιά δομή κατασκευασμένη ἀπό τόν ἄνθρωπο πού ἀκουμπᾷ στήν ἐμπειρία μόνο στίς ἄκρες τῆς» Quine, W.v.O., (1951) «Two Dogmas of Empiricism», *Philosophical Review* 60, σσ. 20-43, σ. 42.

22. Ὁ Βιτγκενστάιν δέν ἔδειξε μόνο ὅτι μιά λέξη μπορεῖ νά ἔχει πολλές χρήσεις, καί ἄρα πολλά διαφορετικά νοήματα, ἀλλά, ἐπιπλέον, ὅτι τό νόημα δέν εἶναι κάτι διανοητικό καί ἄυλο. Ἀφοῦ τό νόημα δέν εἶναι παρά ἡ χρήση, συγκροτεῖται ἀπό συγκεκριμένες πρακτικές ἐντός συγκεκριμένων μορφῶν ζωῆς.

23. Ὁ Schopenhauer στό κεφάλαιο «Περί Ἱστορίας» στόν δεύτερο τόμο τοῦ βιβλίου του *Ὁ Κόσμος ὡς Βούληση καί Ἀναπαράσταση* γράφει χαρακτηριστικά ὅτι συνιστᾷ ἀντίφαση νά ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν μεμονωμένων πραγμάτων. Ἡ ἱστορία, κατά τόν Schopenhauer, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τίς φυσικές ἐπιστήμες,

άλλα και λόγους γενικότερα γνωσιολογικούς, δεν μπορεί να κάνει προβλέψεις και να χρησιμοποιήσει τα ιστορικά προηγούμενα ως γνώμονα για ό,τι θα συμβεί ή πρέπει να συμβεί στο μέλλον. Ακόμη κι όταν μιλάει γενικά π.χ. για τις επαναστάσεις δεν κάνει «κρίσεις καθολικές με την πραγματική σημασία του όρου, [άλλα] απλώς πολύ συμπυκνωμένες περιλήψεις ατομικών περιστατικών».²⁴

Δεύτερον, ακόμη κι αν μείνουμε στην περιγραφή των μεμονωμένων περιστατικών τα πράγματα για την αντικειμενικότητα δεν βελτιώνονται. Όχι μόνο έχουμε τα προβλήματα που θέτει η λεγόμενη διαμεσολαβημένη παρατήρηση,²⁵ τα προβλήματα της υποχρεωτικά περιορισμένης επιλογής του υλικού υπό το πρίσμα πάντοτε ενός ή περισσότερων ερωτημάτων, τα προβλήματα της συμπερίληψης του ίδιου υλικού σε απεριόριστο αριθμό αφηγήσεων,²⁶ αλλά για την ιστορία ειδικά, το πιο δραματικό είναι ότι τα γεγονότα τα οποία περιγράφει και εξηγεί είναι εξ ορισμού άπόντα, έχουν ήδη παρέλθει.²⁷ Ο ιστορικός δεν έχει πρόσβαση σ' αυτά παρά μόνο έμμέσως. Δεν είναι μόνο η διαμεσολάβηση που, όπως υποστηρίζουν όρισμένοι, υπάρχει για κάθε γεγονός· στην περίπτωση της ιστορίας δεν υπάρχει καν το γεγονός, αλλά ίχνη που μᾶς οδηγούν σ' αυτό και τα οποία θεδαίως, θά μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, διαμεσολαβούνται επίσης.

Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή είναι λιγότερο δραματική από όσο φαίνεται, διότι, ακόμη κι αν τα γεγονότα ήταν παρόντα, η πρόσβαση σ' αυτά θά γινόταν μόνο μέσω της γλώσσας. Για να εξατομικευθεί ένα γεγονός, για να διακριθεί δηλαδή από τα άλλα, πρέπει να χρησιμοποιηθεί μία πρόταση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η γλώσσα παράγει το γεγονός ούτε ότι το γεγονός έχει μόνο γλωσσική υπόσταση. Σημαίνει ότι για να το ταυτοποιήσω, να το απομονώσω, πρέπει να χρησιμοποιήσω έννοιες, να τα λαξεύσω τον κόσμο με τον τρόπο που μου επιτρέπει η γλώσσα. Η δυσκολία του προβλήματος γίνεται φανερή αν κατανοήσουμε την αλήθεια ως ανταπόκριση των προτάσεων της γλώσσας στον κόσμο: «Τό χιόνι είναι άσπρο» εάν και μόνον εάν τό χιόνι είναι άσπρο». Η πρόταση αυτή, ᾶς την ονομάσουμε π, έχει ορισμένες λέξεις μέσα σέ εισαγωγικά και ορισμένες εκτός. Οί λέξεις μέσα σέ εισαγωγικά σχηματίζουν την πρόταση «Τό χιόνι είναι άσπρο». Για να είναι αληθής αυτή ή πρόταση της γλώσσας πρέπει να ανταποκρίνεται στο αντίστοιχο γεγονός του κόσμου τό οποίο περιγράφεται στην π από τίς λέξεις που δεν είναι σέ εισαγωγικά: τό χιόνι είναι άσπρο.²⁸ Η πρόταση λοιπόν π, ή οποία εξηγεί τί είναι αλήθεια (ή ανταπόκριση μιάς πρότασης της γλώσσας στο αντίστοιχο γεγονός του κόσμου²⁹) δείχνει ότι για να αναφερθούμε τόσο στή γλώσσα όσο και στον κόσμο χρησιμοποιούμε λέξεις και μάλιστα τίς ίδιες ακριβώς. Τό δραματικό, συνεπώς, δεν είναι ότι στην ιστοριογραφία τά γεγονότα απουσιάζουν, αλλά ότι ή πρόσβαση στον κόσμο γίνεται διά της γλώσσας (ή και διά της γλώσσας, σέ μία

ἀσθενέστερη έκδοχή), όποτε όταν διαφέρουν οί γλώσσες διαφέρει και ή αντίστοιχη πρόσληψη του κόσμου.

Δεδομένων όλων αυτών θά μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ή ιστορία είναι αδύνατη.³⁰ Εκείνο πού υπογράμμισε περισσότερο ή μεταμοντέρνα κριτική είναι ότι τό παρελθόν δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μόνο του ως ό άδιαφιλονίκητος κριτής για τό ποιά ιστορική αφήγηση είναι ή όρθή. Η θέση αυτή είναι κατά τή γνώμη μου όρθή. Ωστόσο, στή συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να υποστηριχθεί ότι ή αλήθεια και ή έγκυρότητα είναι, ή δεν μπορεί παρά να είναι, συσχετισμός δυνάμεων και ισχύος, ή ότι όλες οί προσεγγίσεις είναι εξ ίσου θεμιτές ή ισότιμες. Κατά τή γνώμη μου οί θέσεις αυτές είναι έσφαλμένες, ή τουλάχιστον δεν συνάγονται από την προηγούμενη. Είναι δέ ενδιαφέρον ότι υποστηρίζονται τόσο από ορισμένους μεταμοντέρνους όσο και από επικριτές τους.

Τό να πει κανείς μαζί με τον Νίτσε ότι δεν υπάρχουν γεγονότα (μέ την έννοια των καθαρών και άδιαμεσολάβητων) αλλά μόνο έρμηνείες (Θέληση για Δύνα-

ἀσχολεϊται με μεμονωμένα άτομα και με αυτό πού συνέβη μόνο μιά φορά και έκτοτε ποτέ ξανά.

24. Walsh, W.H. (1985), *Εισαγωγή στή Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Φ. Βώρος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 62.

25. Πρόκειται για τή θέση ότι ή παρατήρηση δεν είναι ποτέ καθαρή αλλά επηρεάζεται, έμποτιζεται ή κατά ορισμένους, ακόμη και συγκροτείται από τίς έννοιες, τίς θεωρίες ή και τίς προκαταλήψεις πού τυχόν έχουμε. Τό locus classicus της άποψης αυτής είναι τό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου *Πρότυπα Ανακάλυψης* του N.R. Hanson, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 2002, με τίτλο «Παρατήρηση» σσ. 1-40.

26. Πρόκειται για τό λεγόμενο πρόβλημα του υποκαθορισμού. Τά ίδια γεγονότα μπορούν να «υποστηρίξουν» απεριόριστο αριθμό υποθέσεων, θεωριών ή αφηγήσεων.

27. Έξ αυτού του γεγονότος συνάγεται συχνά, έσφαλμένα, ότι εφόσον τά γεγονότα πού μελετά ή ιστορία είναι άπόντα, ή ιστορική αφήγηση συγκροτεί τά γεγονότα μέ τρόπο μυθολογικό, ως εάν τά γεγονότα δεν έλαβαν ποτέ χώρα. Είναι επίσης έσφαλμένο να υποστηρίζεται ότι εφόσον ή πρόσβαση στα γεγονότα του παρελθόντος είναι έμμεση και γίνεται πάντοτε από μία όπτική, ή ιστορία ασχολεϊται με ένα παραπλανητικό φαινέσθαι και όχι με τό τί πραγματικά συνέβη.

28. Τό συγκεκριμένο παράδειγμα παραπέμπει στην ανάλυση του Τάρσκι για τήν αλήθεια ή όποια όμως, θά πρέπει να σημειωθεί, δεν αναφέρεται σέ κόσμο και γλώσσα αλλά σέ γλώσσα και μετα-γλώσσα.

29. Πβ. τή διατύπωση του Άριστοτέλη για τήν αλήθεια και τό ψεύδος: «τό μόν γάρ λέγειν τό όν μή είναι ή τό μή όν είναι ψεύδος, τό δέ τό όν είναι και τό μή όν μή είναι αληθές» (*Μετά τά Φυσικά* 1011b26-27).

30. Σέ παλαιότερο δικό μου κείμενο είχα χρησιμοποιήσει τον όρο «σκοτεινό αντικείμενο της ιστορίας» για να περιγράψω τά προβλήματα Βλ. «Τό σκοτεινό αντικείμενο της Ιστορίας», *Νεϋσις* 2, 1995.

μη §481) δέν σημαίνει ότι όλες είναι εξ ίσου καλές. Ούτε σημαίνει ότι δέν μπορεί κανείς νά αναπτύξει μία νέα έρμηνεία καλύτερη από κάποιες προηγούμενες. Άρκετοί επικριτές του μεταμοντερνισμού, και στην έγχώρια διαμάχη, ύποστήριξαν μία άλλη έκδοχή αυτής της θέσης: ότι ο μεταμοντερνισμός είναι κατ' ανάγκην συντηρητικός, αφού δέν μπορεί νά επιλέξει μία αντίληψη ως καλύτερη για νά αντικαταστήσει την παλαιά. Αυτό δέν ισχύει πραγματολογικά, ούτε προκύπτει λογικά. Η κριτική δέν είναι απαραίτητο νά έχει ως αφετηρία και μέτρο κριτήρια απόλυτης έγκυρότητας, τά όποια έτσι κι αλλιώς, όπως έχει δειχθεί έπανειλημμένως από πολλούς διανοητές, δέν μπορούν νά ύπάρξουν. Όταν ή κριτική γίνεται από κάποιο σημείο θέσης, δέν ακυρώνεται αυτόμάτως ως μεροληπτική και άρα άναξιόπιστη. Τό νά πει κανείς από τή σκοπιά των μαθηματικών π.χ., (δηλαδή μεροληπτικώς), ότι τό « $2+2=4$ » είναι άληθές και τό « $2+2=5$ » ψευδές, είναι δεσμευτικό και καθόλου μεροληπτικό μέ τήν έννοια του άναξιόπιστου. Στην περίπτωση των μαθηματικών ή δεσμευτικότητα δέν προκύπτει από ένα μη ύποστηρίξιμο πλατωνικό σύμπαν, αλλά από τήν πρακτική των μαθηματικών, ή όποία συστήθηκε μέν από τούς ανθρώπους, αλλά όχι κατά τρόπο αυθαίρετο. «Μήπως και τό ζωγραφικό ύφος είναι για μās αυθαίρετο;» ρωτάει ο Βιτγκενστάιν στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* (II σ. 284), «Μπορούμε νά διαλέξουμε ένα ύφος άνάλογα μέ τό κέφι μας; (λ.χ. τό αϊγυπτιακό;)» Άν στά μαθηματικά έπιτρέπαμε τό « $2=2=5$ » δέν θά κάναμε πλέον τά μαθηματικά πού γνωρίζουμε. Βεβαίως θά μπορούσαμε «αυθαίρετως» νά κατασκευάσουμε μία άλγεβρα όπου « $2+2=5$ ». Σ' αυτή τήν περίπτωση όμως θά έπρεπε νά είμαστε προετοιμασμένοι νά δεχθούμε τίς συνέπειες αυτής τής άλλαγής στό σύνολο των πρακτικών μας όπου άμέσως ή έμμέσως έμπλέκονται τά μαθηματικά. Η μη αυθαιρεσία όποιοδήποτε συστήματος ή γλωσσικού παιχνιδιού προκύπτει από τίς πολύ πρακτικές και υλικές συνέπειες πού έχει, από τό πώς διαπλέκεται μέ τή ζωή των ανθρώπων και μέ τά άλλα συστήματα και γλωσσικά παιχνίδια πού αυτοί δημιουργούν.³¹ Πράγματι, αυτή ή δεσμευτικότητα δέν είναι ή σιδηρά δεσμευτικότητα πού θά έπιθυμούσαμε ή αυτή πού απαιτεί ένα αυστηρά ρασιοναλιστικό μοντέλο. Χρειάζεται νά σταθμίσουμε άξίες και ένδιαφέροντα, χρειάζεται έπιχειρηματολογία και πειθώ. Όστόσο, ή χρήση τής πειθούς και τής ρητορικής δέν συνιστά κατ' ανάγκην έξαπάτηση και μαγανεία.³² Πρέπει νά συμφιλιωθούμε μέ τήν ιδέα ότι δέν έχουμε στή διάθεσή μας κριτήρια μέ καθολική ισχύ άνεξαρτήτως συνθηκών και πλαισίου μέ τά όποια διανυγάζεται ή άλήθεια μέ τρόπο άμεσο και προφανή. Για τήν κατάδειξη τής άλήθειας, για νά αποδεικνύουμε ισχυρισμούς, πρέπει νά χρησιμοποιούμε έπιχειρήματα, νά αξιολογοούμε άρχές και προτεραιότητες. Αυτό δέν είναι ντεσιζιονισμός ούτε αυθαιρεσία, δέν είναι συναλλαγή, δέν είναι ύπόθεση ισχύος. Θά

μπορούσε πράγματι νά είναι, αλλά αυτό δέν είναι ύποχρεωτικό. Σέ κάθε θέμα πού μās άπασχολεί πάντοτε έχουμε τρόπους έλέγχου τής έγκυρότητας, άλλοτε αυστηρούς, άλλοτε άμφιλεγόμενους, άλλοτε άσαφείς, άλλοτε ποσοτικούς, άνάλογα κάθε φορά μέ τίς άνάγκες του θέματος.

31. Η άναφορά σέ γλωσσικά παιχνίδια από μεταμοντέρνους στοχαστές συχνά έκλαμβάνεται από αντίπαλους τους ως έγκατάλειψη τής υλικής πραγματικότητας και προσφυγή σέ καθαρά γλωσσικά μορφώματα τά όποια δέν είναι παρά αυθαίρετες, έλεύθερες κατασκευές. Όστόσο, τουλάχιστον στό πλαίσιο τής Βιτγκενσταϊνικής φιλοσοφίας όπου πρωτοεισήχθησαν, τά γλωσσικά παιχνίδια χρησιμοποιούνται άκριβώς για νά δείξουν ότι ή γλώσσα άποκτά νόημα και συγκροτείται έντός μās πρακτικής. «Η έκφραση “γλωσσικό παιχνίδι” έχει προορισμό νά τονίσει ότι τό νά μιλάμε μία γλώσσα είναι μέρος μās δραστηριότητας ή μās μορφής ζωής» (*Φιλοσοφικές Έρευνες* §23). Ο Βιτγκενστάιν χρησιμοποίησε τή μέθοδο των γλωσσικών παιχνιδιών για νά καταπολεμήσει μία άφηρημένη και θεωρητική αντίληψη του νοήματος. Δι' αυτής τής μεθόδου έφερε στην έπιφάνεια τήν ποικιλία των χρήσεων πού έχουν οι λέξεις και οι προτάσεις σέ διαφορετικές καταστάσεις πραγμάτων και έδειξε ότι άκόμα και ή γλώσσα δέν μπορεί νά αυτονομηθεί από τίς πρακτικές των ανθρώπων. «Τό νά φανταζόμαστε μία γλώσσα σημαίνει νά φανταζόμαστε μία μορφή ζωής» (*Φιλοσοφικές Έρευνες* §19). Αυτήν άκριβώς τή διάσταση άναδεικνύουν όσοι χρησιμοποιούν θετικά τόν όρο γλωσσικό παιχνίδι. Θέλουν νά δείξουν τήν πολυμορφία των κοινωνικών πρακτικών, τή διαφορετικότητα των όπτικών οι όποίες συγκροτούνται από ένα πλήθος μη μονοσήμαντων ένδιαφερόντων και αξιών. Είναι επίσης λάθος νά θεωρείται ότι τά γλωσσικά παιχνίδια δέν διέπονται από κανόνες. Όπως συμβαίνει μέ κάθε είδους παιχνίδι άκόμη και αυτά πού παίζουν τά παιδιά, έτσι και τά γλωσσικά δέν μπορούν νά ύπάρξουν εάν δέν έχουν κανόνες οι όποιοι νά τά περιγράφουν και νά τά όριοθετούν. Όμως, οι κανόνες αυτοί δέν τά καθιστούν κλειστά συστήματα. Τά γλωσσικά παιχνίδια, όπως και αυτά πού παίζουμε στή ζωή, αφήνουν βαθμούς έλευθερίας, εξέλισσονται και αλλάζουν. Τέλος, δέν είναι άκριβές νά λέγεται ότι ή άναφορά σέ γλωσσικά παιχνίδια για νά μελετηθούν ή κοινωνία, ή γλώσσα, ή έπιστήμη, κ.λπ., εκλαμβάνει τό αντικείμενο μελέτης ως πεδίο σύγκρουσης και ανταγωνισμού. Μέ τήν έννοια γλωσσικό παιχνίδι δέν περιγράφουμε μία κατάσταση αντίπαλότητας αλλά μία άπειρία πρακτικών πού συγκροτούν μία σύνθετη πραγματικότητα. Μέ τό νά όριοθετούμε, νά περιγράψουμε, μέ τρόπο άνοιχτό (χωρίς δηλαδή νά περιχαράκωνουμε) όρισμένες πρακτικές δέν τίς θέτουμε κατ' ανάγκην σέ σύγκρουση. Δέν έχουμε παρά νά σκεφθούμε σέ πόσα διαφορετικά είδη (κυριολεκτικά άπειρία) πρακτικών μέ τούς δικούς τους ίδιους κανόνες μετέχουμε στήν καθημερινή μās ζωή.

32. Άκόμη και ο Πλάτων, όπως έδειξε στό βιβλίο τής ή Χλόη Μπάλλα (*Πλατωνική Πειθώ*, Έκδόσεις Πόλις, 1998) άναγνώρισε τή σημασία τής ρητορικής και τής πειθούς για τή μετάδοση τής γνώσης και τής άλήθειας.

Αυτό που αρνείται ο προοπτικισμός –ή αντίληψη που βλέπει τη γνώση ως έγγενως υποκειμενη σε όρους, δηλαδή τις αξίες και τα ενδιαφέροντα που έχουμε– είναι να τοποθετήσει και να αξιολογήσει όλες τις ερμηνείες σε μία και μόνη κλίμακα. Καμία οπτική δέν θεωρείται προνομακή. Από κει και πέρα ή πρόκληση είναι πώς, δεδομένης της απουσίας αυτής της κλίμακας, μπορούν να αναπτυχθούν επιχειρήματα για τό τί μπορεί να γίνει έγκύρως αποδεκτό. Και πάλι βεβαίως τό τί είναι «έγκύρως αποδεκτό» δέν μπορεί να βασίζεται σε ιδέες που δέν μπορούν να υποστηριχθούν, όπως π.χ. ότι ή έγκυρότητα προκύπτει από τό πώς είναι ο κόσμος ανεξάρτητα από κάθε οπτική. Η έγκυρότητα συνδέεται κάθε φορά με τό υπό εξέταση θέμα. Η έγκυρότητα για έρωτήματα που άφορούν π.χ. τά μαθηματικά προκύπτει από τήν πρακτική τών μαθηματικών και όχι από τήν πρακτική της λογοτεχνίας, ή έγκυρότητα στην έπιστήμη δέν κρίνεται π.χ. με βάση τήν πολιτική.

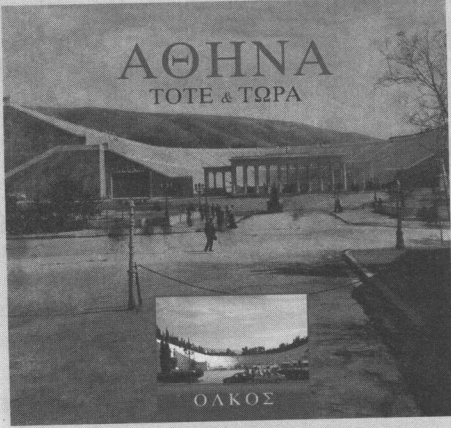
Τό τί είναι έγκυρο, λοιπόν, μπορεί να μήν δίδεται έξ ύπαρχής και με τρόπο καθολικό αλλά δέν εξαφανίζεται. Όχι μόνο μπορούμε, αλλά επίσης επιβάλλεται, να κρίνουμε τί είναι καλύτερο και τί είναι χειρότερο, τί θεωρούμε ότι είναι όρθό, άληθές, τί ισχύει.³³ Κατά τή γνώμη μου τόσο όρισμένες όψεις του λεγόμενου μεταμοντερνισμού όσο και ένας κλασικός θεμελιωτισμός προκρίνουν τήν πιό εύκολη λύση. Ο θεμελιωτισμός θέλει όπωσδήποτε άπόλυτα κριτήρια, και επικαλείται κάποια, άκόμη κι όταν είναι καταφανώς προβληματικά. Ο μεταμοντερνισμός, στίς σχετικιστικές ή μηδενιστικές έκδοχές του, θεωρεί πώς έφόσον δέν έχουμε τά άπόλυτα κριτήρια, δέν ύπάρχει κανένα. Πάντα στό χώρο της φιλοσοφίας φοβίζει ή πολιτική, μιá πρακτική δηλαδή που λειτουργεί χωρίς «καθαρές λύσεις» σταθμίζοντας και αξιολογώντας ενδιαφέροντα, αξίες και άποτελέσματα. Οι θεμελιοκράτες άποποιούνται τό «στίγμα» της μεροληψίας και όραματίζουν κρυστάλλινης διαύγειας καθαρότητα κριτηρίων και αρχών, τήν όποία βεβαίως δέν μπορούν να έχουν, ενώ οι σχετικιστές παραδίδονται ήττημένοι στην παλίρροια της πραγματικότητας. Οι μέν εγκαταλείπουν τόν τραχύ κόσμο τών ανθρώπινων πρακτικών προσβλέποντας στον Θεό ή ένα ύποκατάστατό του, οι δέ παρακολουθούν τήν πολυμορφία και πολυμέρεια χωρίς να διακινδυνεύουν κρίσεις. Ωστόσο, όταν όρισμένοι εκ τών σχετικιστών άποφαίνονται ότι οι αξιολογικές κρίσεις περί άλήθειας, άγαθού ή όρθότητας δέν είναι παρά συσχετισμός δυναμικών και θέμα ισχύος, αίρονται και αυτοί, άντοαναιρούμενοι, σε ένα πανοπτικό σημείο εκτός τών κόσμου τών ανθρώπων. Τό στοίχημα είναι να άναγνωρίζεται ή άνεδαφικότητα τών άπολυτοκρατικών –καθαρών– λύσεων χωρίς να καταργείται ή εϋθύνη της κρίσης. Διανοητές όπως ο Νίτσε και ο Βιτγκενστάιν έδειξαν με τό έργο τους πώς αυτό τό στοίχημα μπορεί να κερδηθεί.³⁴ Ο μεταμοντερνισμός, όταν άναγνωρίζει

αυτούς ως προδρομούς μπορεί, έστω με τρόπο έκλεκτικό ή άκόμη και σχηματικό, να μäs τό υπενθυμίζει.

33. Έξηγώ περισσότερο τό θέμα αυτό στα κείμενα της ύποσημείωσης 2.

34. Για μιá τέτοια άνάγνωση του Νίτσε βλέπε Νεχαμάς, Α. (1985) *Nietzsche. Life as Literature*, Cambridge, Mass: Harvard University Press. Στα Έλληνικά Νίτσε. Η ζωή σαν λογοτεχνία, Άθήνα: Άλεξάνδρεια, 2002. Για μιá άνάλογη έρμηνεία του Βιτγκενστάιν στα έλληνικά βλέπε Κιντή, Β. (1995) *Kuhn & Wittgenstein*, Άθήνα: Έκδόσεις Σμίλη.

ΟΛΚΟΣ
30 ΧΡΟΝΙΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΑΘΗΝΑ
ΤΟΤΕ & ΤΩΡΑ

ΟΛΚΟΣ

ΑΘΗΝΑ
Τότε & Τώρα

Κείμενα: Φανή Κωνσταντινίου, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Φωτογραφικό λεύκωμα σε σχήμα 21 x 20 εκ.,
με 180 σελίδες και 126 φωτογραφίες, τιμή 42 ευρώ.
Έκδοση στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα.

Μια περιήγηση στην Αθήνα του χθες και του σήμερα,
στην πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 και στην Αθήνα του 2004,
με αντικριστές φωτογραφίες όπου μπορεί κανείς
να συγκρίνει, να κατανοήσει, να ονειροπολήσει...

Τηλ.: 210-3621379 www.olkos.gr

Η ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ

του Χρήστου Λούκου

Η παραμέληση των ιστορικών τεκμηρίων για τη νεότερη ιστορία

Είναι σέ όλους μας γνωστό ότι η πολιτεία πρώτα, αλλά και πολλοί από αυτούς που θα έπρεπε να είναι ευαίσθητοι σέ θέματα ιστορικής μνήμης, αδιαφορούν σκανδαλωδώς για τά ιστορικά τεκμήρια που δέν ανήκουν στην αρχαιότητα, τό Βυζάντιο ή τήν Έκκλησία γενικότερα. Μπορεί στίς εθνικές εορτές ή άλλου να όμιλοϋμε για τό 1821 και τό 1940, για τόν Τρικούπη, τόν Βενιζέλο ή τόν Μεσοπόλεμο, για τούς πρόσφυγες ή τή ναυτιλία, αλλά σπάνια ενδιαφερόμαστε για τά έρείπια ενός σπιτιού όπου γεννήθηκε ένας αγωνιστής ή έμειναν Μικρασιάτες πρόσφυγες, και πολύ λιγότερο νοιαζόμαστε για τά έγγραφα και κατάστιχα που διασώζουν στοιχεία γι' αυτούς. Για να τό πω απλούστερα, και πίο προκλητικά, ή νεότερη ιστορία δέν πουλάει, ιδιαίτερα στους ξένους, όπως πουλάει ή αρχαιότητα ή ό χριστιανισμός τόν τελευταίο καιρό. Αν υπάρχει κάποιο ενδιαφέρον, προέρχεται κυρίως από τοπικούς παράγοντες: κλασική έδώ ή περίπτωση του ενδιαφέροντος των Κρητικών για τόν Βενιζέλο. Υπάρχουν φυσικά εξαιρέσεις που όμως επιβεβαιώνουν τίς κανονικότητες.

Μερικά παραδείγματα

1. Στην Άμοργό μιά γνωστή αρχαιολόγος, που κατάγεται από τό νησί, έχει φροντίσει να αξιοποιηθούν στό έπακρον οι γνώσεις και οι πόροι για να γίνουν ανασκαφές και να αναδειχθεί ή θέση της Άμοργού στον αρχαίο πολιτισμό, από τήν προϊστορία ως και τή Βενετοκρατία. Στο καταπληκτικό μοναστήρι της Χοζοβιάτισσας, σπουδαίοι έρευνητές μελέτησαν τά παλαιά χειρόγραφα που φυλάσσονται εκεί· μάλιστα μικροφωτογραφήθηκαν και τά μικροφίλμ βρίσκονται στό Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης. Κανείς όμως δέν έβαλε ή δέν θέλησε να βάλει τό ερώτημα που υπάρχουν τεκμήρια για τήν ιστορία του νησιού από τήν Τουρκοκρατία ως σήμερα· που υπάρχουν τά έγγραφα της δημογεροντίας και του δήμου Άμοργου, καθώς

και των άλλων κοινοτήτων του νησιού. Μόνον ένας σπουδαίος Γάλλος έρευνητής, ό Έμιλ Κολοντύ (Emile Kolodny), χρησιμοποίησε τό τελευταίο χρονολογικό δημοτολόγιο για να μελετήσει τή Χώρα της Άμοργου στο δεύτερο κυρίως μισό του 20ού αιώνα. Κι όμως σώζεται, χάρις στην ευαισθησία που έδειξαν 2-3 παλαιοί και νεότεροι Άμοργίνοι, όλο τό δημοτικό αρχείο μέ εκατοντάδες χιλιάδες έγγραφα και πλήθος καταστάχων. Δέν πιστεύαμε στα μάτια μας, έγώ και οι φοιτητές μου, όταν, προσκεκλημένοι από τόν Δήμο, αρχίσαμε να καταγράφουμε τό υλικό αυτό τόν περασμένο μήνα. Αν έλειπε ή ευαισθησία αυτή λίγων ανθρώπων, δέν θα είχε σωθεί τίποτε ή ελάχιστα. Στην Τζιά, για παράδειγμα, τό δημοτικό αρχείο του 19ου αιώνα έχει όριστικά χαθεί· βρέθηκαν έγγραφα μόνον του 20ού αιώνα.

2. Τήν ευαισθησία που έδειξαν κάποιοι Άμοργίνοι για τήν ιστορία του τόπου τους δέν έδειξαν οι δήμαρχοι της Άθήνας και οι κατά καιρούς συνεργάτες τους. Είναι ντροπή, μόνον αυτήν τή λέξη μπορώ έπιεικώς να χρησιμοποιήσω, ό πρώτος δήμος της χώρας να μην έχει ιστορικό αρχείο και να μην γνωρίζουμε έτσι τήν πρωτεύουσα, και κυρίως τούς ανθρώπους που έζησαν σ' αυτήν, όπως τό γνωρίζουμε για άλλες ελληνικές πόλεις. Η αδιαφορία αυτή παίρνει μερικές φορές θλιβερές αποχρώσεις όταν επιχειρείται, για λόγους έντυπωσιασμού και μόνον, μιά κίνηση τάχα ενδιαφέροντος για τό ιστορικό παρελθόν. Πρίν λίγα χρόνια, τόν Νοέμβριο του 1999, επί δημαρχίας Άδραμόπουλου, στενός συνεργάτης του, νομίζω κάποιος αντιδήμαρχος, αγόρασε σέ πλειστηριασμό του οίκου Κρίστις στην Άθήνα, έναντι 11.500.000 δρχ., ένα έγγραφο της δημογεροντίας της Άθήνας του 1833· και φυσικά θα ήταν πρόθυμος να δώσει και πολλά άλλα εκατομμύρια αν στα μέλη

Άνακοίνωση στο πανελλαδικό συνέδριο «Η πολιτιστική κληρονομιά των αρχείων. Τά αρχεία πηγή έρευνας, γνώσης και εκπαίδευσης», που οργανώθηκε στη Σάμο, 11-13 Σεπτεμβρίου 2003, από τό Έθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και τά Γενικά Αρχεία του Κράτους.

της δημογεροντίας συγκαταλεγόταν τότε και ο Μακρυγιάννης. Παρόμοια έγγραφα υπάρχουν πολλά στα ΓΑΚ, και με την υπογραφή του Μακρυγιάννη. Και όμως ο δήμος έσπευσε να δώσει τα εκατομμύρια όχι για να αποτελέσει το έγγραφο αυτό, έστω και καθυστερημένα, άφετηρία για τη δημιουργία ιστορικού αρχείου, αλλά για να το κορνιζώσει και να το τοποθετήσει ως κειμήλιο στο κεντρικό δημαρχιακό μέγαρο. Οι ανάγκες επικοινωνίας και προβολής καλύφθηκαν με το δημόσιο χρήμα τη στιγμή που χιλιάδες έγγραφα ή χάθηκαν όριστικά από άδιαφορία ή σήπονται σε διάφορα υπόγεια του Δήμου.¹ Άς ελπίσουμε ότι η νέα δημοτική αρχή θα αντιμετωπίσει διαφορετικά το σημαντικό αυτό θέμα.

3. Αναφέροντας τό θλιβερό αυτό περιστατικό, πέρασα ήδη στην άδιαφορία των θεσμών για τα τεκμήρια της νεότερης ιστορίας μας. Τη μεγαλύτερη φυσικά εθύνη έχει τό υπεύθυνο υπουργείο, τό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η άδιαφορία έγκνεται κυρίως στη μή συστηματική προσπάθεια για τήν ουσιαστική αύξηση του προσωπικού που άπασχολείται στα ΓΑΚ, τήν κεντρική ύπηρεσία και τίς περιφερειακές μονάδες. Οι άπόφοιτοι της σχολής άρχαιονομίας, κρατικής σχολής, δέν διορίζονται, ούτε υπάρχει πρόβλεψη να ύπαχθούν ως χωριστή κατηγορία στίς εξέτασεις του ΑΣΕΠ. Τό προσωπικό που προβλέπει ο νόμος για τά ΓΑΚ ούτε στο ελάχιστο δέν έχει καλυφθεί. Τό πιο κραυγαλέο παράδειγμα εδω είναι οι συντηρητές. Νομίζω ότι υπάρχουν 3-4 για όλα τά άρχεία της χώρας, όταν καθημερινά κινδυνεύουν άμεσα έγγραφα ηλικίας 4 και 5 αιώνων και εκδόσεις της Βενετίας του Άλδου Μανούτιου. Ο ύπουργός και οι συνεργάτες του θά άπαντήσουν φυσικά ότι άπαγορεύονται οι διορισμοί τουλάχιστον άς μή μäs κοροϊδεύουν, άφου γνωρίζουμε πόσοι άργόσχολοι διορίζονται με ποικίλους τρόπους καθημερινά. Άν έξαιρέσουμε τόν άειμνηστο Άντώνη Τρίτη, δέν νομίζω ότι κάποιος ύπουργός Παιδείας ενδιαφέρθηκε ουσιαστικά για τά άρχεία.

Πώς όμως λειτουργούν τά άρχεία; Μέ τούς λίγους μόνιμους ύπαλλήλους και με τήν άπόσπαση, εύτυχώς, εκπαιδευτικών σ' αυτά. Πολλοί από αυτούς, μόνιμοι και άποσπασμένοι, καταβάλλουν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να καλύψουν τίς καθημερινές ανάγκες μäs ύπηρεσίας που άναγκαστικά είναι άπαιτητική. Πώς όμως θά μπορέσουν ένας ή δύο ύπάλληλοι να έντοπίσουν ποιά άρχεία ύπάρχουν σ' ένα γεωγραφικό διαμέρισμα, να παραλάβουν τά ιστορικά, να παρακολουθούν μήπως τά άνενεργά καταστραφούν, να ταξινομοούν συγχρόνως τά παραλειφθέντα, να ετομαάζουν καταλόγους, να έξυπηρετούν έρευνητές και τίς ιστορικές άνησυχίες των ντόπιων, να διαχειρίζονται συγχρόνως τά χρονοδώρα διοικητικά θέματα, να στήνουν εκθέσεις για να προσελκύσουν τά σχολεία και άλλους, να ικανοποιούν τίς δικές τους έρευνητικές άνησυχίες, να ικανοποιούν τίς δικές τους έρευνητικές άνησυχίες, κλπ.; Στα ΓΑΚ, Άρχεία Νομού Κυκλάδων, που στεγάζονται στην Έρμούπολη σέ ένα μεγάλο νεοκλασικό

κτίριο και πού διαθέτουν ήδη τρείς άποθήκες για τό πρόσθετο άρχειακό ύλικό, τό όποιο ύπολογίζω ότι εκτεινόμενο θά κάλυπτε άρκετές εκατοντάδες μέτρα, ύπηρετούν δύο φιλόλογοι άποσπασμένες από τήν εκπαίδευση και εύτυχώς μεταταχθείσες. Όταν ή μία πάρει τήν άδειά της, ποιός θά έξυπηρετήσει και θά έλοπτεύσει τούς έρευνητές;

4. Τό κλίμα έχει επιβαρυνθεί ακόμα περισσότερο τελευταία με τήν άρνηση, ακόμα και επαγγελματιών ιστορικών, να μελετούν τά άρχεία συστηματικά για τήν κατανόηση του παρελθόντος. Άρκοούνται σέ μαρτυρίες που είναι εύκολότερα προσιτές και λιγότερο χρονοδóρες στο να συγκεντρωθούν. Τό πρόβλημα γίνεται ακόμα σοβαρότερο με τούς άυτοαποκαλούμενους ιστορικούς: αυτούς που νομίζουν ότι με λίγα επιλεγμένα ιστορικά στοιχεία, άποκλειστικά από δημοσιευμένα κείμενα, και με τό έξυπνο μυαλό τους μπορούν να άναπαραστήσουν τό παρελθόν ακόμα καλύτερα από τούς ειδικούς, γιατί δέν έχουν πρόβλημα να προσέσουν και λίγη μυθοπλασία ώστε τό κείμενό τους να γίνει πιο εύπεπτο, έλκυστικό ακόμα και προκλητικό. Θα διαβάσατε ίσως στην έφημερίδα *Τά Νέα* (Άύγουστος 2003) τήν αντίδραση του Βασίλη Κρεμμυδά στο πώς ο Κωστής Παπαγιώργης, καταξιωμένος σέ άλλα είδη γραφής, θέλησε να κάνει και τόν ιστορικό και να δώσει τή δική του έρμηνεία για μείζονα θέματα του 1821. Τόν Παπαγιώργη έσπευσε να υπερασπίσει, στην ίδια έφημερίδα, ο Γ. Βέλτσος, ο όποιος, όπως άποδείχθηκε από τήν άπάντησή του, είναι και άπιστόρητος.

5. Αυτή ή τάση για άποσπασματική, έπιλεκτική χρήση των άρχειακών και άλλων τεκμηρίων, θά πρέπει να προσέξουμε να μήν ένισχυθεί. Έδω θά πω κάτι για τά όρια, όπως έγω τά φαντάζομαι, της τεχνολογίας. Θα ήμωνα ο τελευταίος που δέν θά ήθελα να τήν υιοθετήσουμε και να έξαντλήσουμε τίς δυνατότητές της. Άς μου έπιτραπεί να πω ότι τό 1982-1985 βρέθηκα με εκπαιδευτική άδεια στο Παρίσι για να μελετήσω σέ ποιο βαθμό ο ήλεκτρονικός ύπολογιστής θά μπορούσε να βοηθήσει τόν ιστορικό. Έπιμένω και σήμερα, μετά 20 χρόνια, στον βοηθητικό του και μόνο ρόλο. Θα έξηγώσω τί έννοω.

Τί θά μπορούσαμε να μηχανογραφήσουμε από τόν όγκο των άρχείων που φυλάσσονται στην κεντρική ύπηρεσία των ΓΑΚ; Τούς τίτλους των σειρών, τούς τίτλους περιεχομένου των ταξινομημένων φακέλων και σέ λίγες περιπτώσεις τό περιεχόμενο κάποιων έγγραφων. Έτσι ο έρευνητής θά διευκολύνεται στίς άναζητήσεις του. Χρήσιμο, και να τό κάνουμε άμέσως. Άλλά είναι αυτό που έχει τήν άμεση προτεραιότητα;

Γνωρίζετε, πιστεύω όλοι, ότι είναι άταξινομητα στην ύπηρεσία αυτή εκατομμύρια έγγραφα και πολλές χι-

1. Περισσότερα για τό άτυχές αυτό γεγονός βλ. στο σχετικό άρθρο μου στην έφημερίδα *Αύγή*, 9.1.2000.

λιάδες κατάστιχα, πού χρονολογούνται από την εποχή της Αντιβασιλείας, λίγα είναι και παλαιότερα (κάτι αντίστοιχο, τηρουμένων τών αναλογιών, συμβαίνει και στα περιφερειακά ΓΑΚ). Ένώ τά ξένα αρχεία αποδεσμεύουν τά αρχεία τους, τά δίνουν δηλαδή ταξινομημένα στους πολίτες, μόλις συμπληρωθούν 25 ή 30 χρόνια από τή δημιουργία τους, εμείς, πού τά έχουμε αταξινόμητα, στηριζόμεστε, ακόμα και για τό πρώτο μισό του 19ου αιώνα στίς πληροφορίες κυρίως τών ξένων πρεσβευτών και προξένων για νά γράψουμε τή νεοελληνική ιστορία. Είναι προφανείς οι παρεπόμενες συνέπειες, από τήν έλλειψη σφαιρικής πληροφόρησης πού θά πρόσφεραν τά αταξινόμητα ακόμη αρχεία, και για τήν ίδια τήν ελληνική ιστοριογραφία. Δέν μπορούμε, για παράδειγμα, νά γράφουμε για τή δημόσια υγεία στα χρόνια του Όθωνα και νά μήν έχουμε πρόσβαση στο σχετικό αρχειακό υλικό του υπουργείου τών Έσωτερικών τής εποχής αυτής.

Επομένως, έρχεται εύλογο τό ερώτημα: γιατί δέν θεωρείται πρώτη προτεραιότητα ή επίλυση του μείζονος αυτού προβλήματος, ή έκκρεμότητα του οποίου βαρύνει αναπόφευκτα όλες τίς άλλες δράσεις; Είναι ένας όγκόλιθος. Η αντιμετώπισή του δέν είναι εύκολη, αλλά κάτι πρέπει νά γίνει ώστε κάποιες άτομικές, φιλότιμες προσπάθειες νά έπιταχυνθούν. Σκέπτομαι ότι σέ πρώτη φάση θά μπορούσαν νά δοθούν στην έρευνα οι περιγραφές, κεφαλαιώδεις, πού περιέχονται στα βιβλία εισαγωγής, ώστε νά γνωρίζουμε τί υλικό αταξινόμητο υπάρχει. Κάτι επιχειρήθηκε παλαιότερα, αλλά δέν είχε συνέχεια.

Έπειτα ποιές ενέργειες, φορτικές, κάναμε —δέν βγάξω έξω τό έαυτό μου από όλα αυτά— για νά προσληφθούν επί συμβάσει άνεργοι αρχειονόμοι και ιστορικοί, μερικοί από τούς τελευταίους έχουν και μεταπτυχιακούς τίτλους, ακόμη και διδακτορικά, και ζούν κάνοντας ιδιαίτερα μαθήματα; Μέ τά 12 εκατομμύρια πού ό αντιδήμαρχος αγόρασε, για νά κορνιζάρει, ένα μεμονωμένο έγγραφο, θά μπορούσαν νά είχαν άπασχοληθεί για 12 μήνες μέ ικανοποιητική άμοιβή 3-4 άτομα και θά είχαν καταγράψει άρκετό αρχειακό υλικό. Φαντασθείτε τί θά μπορούσαμε νά κάνουμε μέ 100 εκατομμύρια, παρωνυχίδα μπροστά στα όσα άφειδώς ξεοδεύονται καθημερινά.

Και μήν μου πείτε ότι υπάρχουν δυσκολίες έκταμείωσης, λόγω τής δυσκαμψίας του δημόσιου λογιστικού. Υπάρχουν πολλές λύσεις. Μία από αυτές: διαβιβάζονται τά χρήματα στον ειδικό λογαριασμό ενός πανεπιστημίου υπό τή μορφή έρευνητικού προγράμματος, και αυτός, μέ τή νόμιμη παρακράτηση, αναλαμβάνει τίς πληρωμές. Έτσι, μπορούν νά αξιοποιηθούν και ένισχύσεις τραπεζών, ιδρυμάτων, ακόμη και ιδιωτών.

Τό Γ Κοινοτικό Πλαίσιο δίνει άφθονα χρήματα για ψηφιοποίηση.² Και πολλοί έσπευσαν νά υποβάλουν αίτηση, νομίζω και τά ΓΑΚ. Άν δοθούν και στα ΓΑΚ, όπως έλπίζω, τά προβλεπόμενα σημαντικά ποσά, γιατί νά μήν χρησιμοποιηθούν άρκετά από αυτά και για

καταγραφή και ταξινόμηση, μέ έκτακτο προσωπικό. Η διάρκεια είναι 2 έτη. Πρώτο έτος ταξινόμηση, δεύτερο ψηφιοποίηση. Όλοι θά κάνουν κάτι αντίστοιχο. Όλα αυτά όμως θέλουν μεράκι, φαντασία, χρόνο και πραγματική έγνοια.

Προτάσεις για τήν αξιοποίηση τών αρχείων

1. Νά ζητήσουμε από τόν ύπουργό νά θεωρήσει τή διάσωση και ταξινόμηση τών αρχείων άμεση προτεραιότητα και νά φροντίσει ώστε νά διοριστεί μέ διαφανείς διαδικασίες τό προσωπικό πού προβλέπει ό οργανισμός τών ΓΑΚ για κάθε αρχειακή μονάδα τής χώρας. Νά φροντίσει, παράλληλα, και μέ διορισμούς νά καλυφθούν τά υπάρχοντα κενά σέ προσωπικό, νά προσληφθούν επί συμβάσει, και μέ βάση συγκεκριμένα προσόντα, έκτακτοι υπάλληλοι στα κεντρικά και περιφερειακά ΓΑΚ. Θά πρέπει, μέ δυό λόγια, νά θέσουμε τόν ύπουργό πρό τών ευθυνών του και νά του έπισημάνουμε ότι άν συνεχιστεί ή όλιγωρία στο ζήτημα τών αρχείων και από τήν έλλειψη προσωπικού κινδυνεύουν ή καταστραφούν τεκμήρια τής ιστορίας μας, τότε δέν θά διστάσουμε νά ζητήσουμε έπίσημα τήν όποια ευθύνη του.

2. Νά έπιδιώξουμε τά ΓΑΚ νά αποκτήσουν μεγαλύτερη άνεξαρτησία, διοικητική και οικονομική, από τή διοίκηση. Δέν μπορεί, για παράδειγμα, όλη ή ύπηρε-

---

2. Πληροφορήθηκα από τούς συνέδρους ότι τό Υπουργείο Παιδείας, παρά τό γεγονός ότι σ' αυτό υπάγονται τά αρχεία, δέν θεώρησε, στην πρώτη κατανομή τών κοινοτικών κονδυλίων για τήν κοινωνία τής πληροφορίας, ότι τά αρχεία περιέχουν πληροφορίες και δέν διεκδίκησε τήν υπαγωγή τους στο σχετικό πρόγραμμα. Τά πήρε όλα τό Υπουργείο Πολιτισμού. Η ένταξη και τών αρχείων σέ μία δεύτερη κατανομή μέρους μόνον τών κονδυλίων αυτών, όφείλεται κυρίως στίς πρωτοβουλίες τρίτων. Η άγνοια ή άδιαφορία του Υπουργείου για τό άν τά αρχεία άνήκουν ή όχι στην κοινωνία τής πληροφορίας σημαίνει άπώλεια τεράστιων ποσών πού θά μπορούσαν νά λύσουν, μέ σωστή διαχείριση, άρκετά από τά χρονίζοντα προβλήματα τής αρχειακής μας ύπηρεσίας. Ό,τι όμως δέν άντελήφθη τό Υπουργείο, τό άντελήφθη έγκαιρώς μεγάλο έκδοτικό συγκρότημα τής χώρας, αντιπρόσωπος του οποίου παρευρέθηκε στο συνέδριο για νά μās πείσει ότι ό φορέας πού εκπροσωπεί όχι μόνο έχει ψηφιοποιήσει και άποδελτιώσει όρισμένες ελληνικές εφημερίδες, αλλά είναι έτοιμος νά συμμετάσχει στην άναμενόμενη ψηφιοποίηση και τών ελληνικών αρχείων. Δεδομένου ότι ή αρχειακή ύπηρεσία δέν διαθέτει, από ευθύνη τής πολιτείας, τόν απαραίτητο έξοπλισμό, θά αναγκασθούν και τά Γενικά Αρχεία του Κράτους, άν τυχόν έγκριθεί τό πρόγραμμα ψηφιοποίησης πού υπέβαλαν, νά καταφύγουν στον έν λόγω οργανισμό ή σέ παρόμοιο για τήν ψηφιοποίηση, πού σημαίνει ότι τελευταίοι θά άπορροφήσουν τό μεγαλύτερο μέρος τών κονδυλίων.

σιακή εξέλιξη των υπηρετούντων στα ΓΑΚ νά εξαρτάται από τὰ κομματικά ή άλλα κριτήρια του υπηρεσιακού συμβουλίου του ύπουργείου και νά μήν λαμβάνεται καθόλου υπόψη ή γνώμη τής έφορείας. Έπίσης νά μπορούν νά διαχειρίζονται τὰ ΓΑΚ εύέλικτα πόρους πού θά εξασφαλίζουν από τό δημόσιο ή άλλους φορείς, και νά συνεργάζονται άνεμπόδιστα μέ πανεπιστήμια και έρευνητικά κέντρα.

3. Νά είμαστε απαιτητικοί, ακόμα και επικριτικοί, όταν βλέπουμε ότι άτομα κατέχουν θέσεις χωρίς τὰ απαραίτητα προσόντα και από τίσ θέσεις αυτές υπονομεύουν τούς στόχους μας. Δέν χρειαζόμαστε μόνον τεχνοκράτες αλλά συγχρόνως και ανθρώπους μέ ουσιαστικές γνώσεις και όραμα. Δέν χρειαζόμαστε άτομα πού άρνούνται νά μάθουν στοιχειωδώς ό,τι μέ τόσους κόπους κατέκτησαν οι κοινωνικές έπιστήμες, και πρωτίστως ή ιστορία, τὰ τελευταία 30 χρόνια.

4. Στην υπόθεσή μας όφείλουμε νά εμπλέξουμε και άλλους πού θά κατανοήσουν ότι ή προσπάθειά μας δέν είναι μόνον ένασχόληση κάποιων μανιακών μέ τὰ παλαιά έγγραφα και βιβλία, αλλά ότι ή διάσωση και ιστορική άξιοποίηση αυτών ακριβώς των παλαιών εγγράφων και βιβλίων είναι σέ τελευταία άνάλυση πρά-

ξη πολιτική, γιατί βοηθά, μέσω τής γνώσης του παρελθόντος, στην καλύτερη κατανόηση του παρόντος, άρα συντελεεί στή διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών. Νά εμπλέξουμε κυρίως τίσ τοπικές κοινωνίες στο έργο των άρχείων, νά άντιληφθούν ότι είναι και δική τους υπόθεση ή ένδυνάμωση και διευρυμένη λειτουργία των ΓΑΚ, νά καταστήσουμε τὰ ΓΑΚ ουσιαστικά κέντρα παιδείας και πολιτισμού στίς πρωτεύουσες των νομών, και ισότιμους συνομιλητές των πανεπιστημίων. Έτσι θά δημιουργηθούν ομάδες πίεσης πού θά διευκολύνουν τίσ διεκδικήσεις μας.

Βλέποντας τί έχει γίνει στα ΓΑΚ τής Σάμου πού μάς φιλοξενούν, και γνωρίζοντας και αντίστοιχες προσπάθειες σέ άλλες περιοχές, είμαι τελικά αισιόδοξος ότι τὰ άρχεία μας δέν θά είναι άπλός χώρος άποθήκευσης ιστορικού ύλικού πού κάποτε θά έρευνησουν λίγοι ειδικοί, αλλά δυναμικοί παράγοντες παιδείας. Κι έπειδή ακριβώς γνωρίζω μέ τί κόπο, μεράκι, έθελοντισμό και γνώση επιτεύχθηκε ό,τι επιτεύχθηκε, έπιμένω ότι πρέπει δυναμικά νά διεκδικήσουμε από τό κράτος αυτό πού είναι ύποχρέωσή του νά έπιτελέσει, ώστε όχι μόνον τὰ αυτόνοήτα αλλά ακόμα και τὰ όνειρά μας νά μπορούν νά πραγματοποιηθούν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάγνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

Γιατί στη σημερινή «επιστημονικά φωτισμένη» εποχή, οι άνθρωποι πιστεύουν ακόμη στις απαγωγές από εξωγήινους, στους μάγους, στις τηλεπάθειες και στις αιρέσεις; Ένα συναρπαστικό βιβλίο για τις απάτες και τις πλάνες του καιρού μας...

MICHAEL SHERMER

Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα;

Ψευδοεπιστήμη, προλήψεις και πλάνες του καιρού μας

17 x 24 cm, σελ. 360 Τιμή: 17,50 €

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ, «Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ»

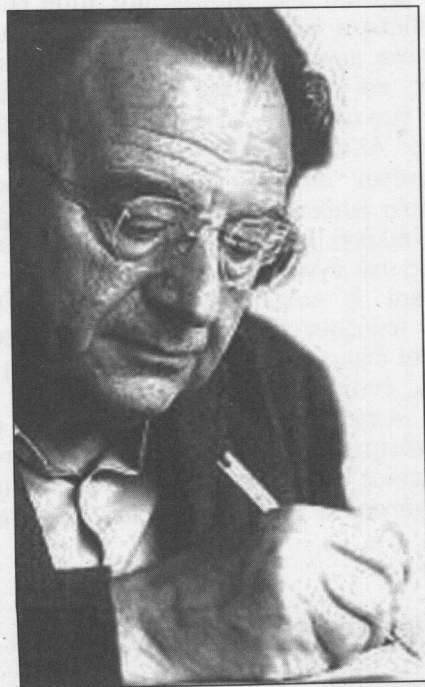
μετάφραση: Γιώργος Σιμόπουλος

Ο άμερικανός ψυχαναλυτής και κοινωνικός φιλόσοφος Έριχ Φρόμ τονίζει τη σημασία των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Τό επίκεντρό του είναι η απομάκρυνση από την παραδοσιακή ψυχανάλυση, η οποία έδινε έμφαση στο ρόλο του ύποσυνείδητου. Σέ αυτό τό δοκίμιο, πού έκπονήθηκε τό 1969 για τό έτήσιο διβλίο τής *Collier's*, ο Φρόμ παρουσιάζει ποικίλες έρμηνείες για τήν ανθρώπινη βία. Υποστηρίζει ότι ή βία δέν μπορεί νά έλεγχθει μέ τήν έπιβολή αυστηρότερων ποινικών κυρώσεων, αλλά μάλλον μέ τή δημιουργία μιās δικαιότερης κοινωνίας μέσα στην όποία τά άτομα συνδέονται μεταξύ τους ως άνθρωποι και είναι ικανοί νά ρυθμίζουν τή ζωή τους.

Μήπως ή εποχή στην όποία ζοῦμε είναι ιδιαίτερος βίαη;

Μιά καταφατική απάντηση στο έρώτημα αυτό δείχνει νά είναι εύκολη. Για νά βεβαιωθοῦμε πώς πράγματι ζοῦμε σε μιá ιδιαίτερα βίαη εποχή αρκεί και μόνο νά σκεφτοῦμε τίς δολοφονίες του Τζών Φ. Κένεντυ, του Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ και του γερουσιαστή Ρόμπερτ Φ. Κένεντυ, τίς ταραχές στο Watts (γειτονιά του Λός Άντζελες), στο Ντιτρόιτ και άλλες αστικές περιοχές, τον πόλεμο του Βιετνάμ, καθώς και τήν άνοδο τής εγκληματικότητας. Στην πραγματικότητα όμως ή απάντηση δέν είναι και τόσο απλή όπως πιστεύουν πολλοί. Κατά πρώτο λόγο, πρέπει νά κάνουμε μιá διάκριση ανάμεσα στη βία έναντίον ανθρώπων και τή βία έναντίον υλικών αγαθών. Υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στο νά σαλίζεις στο ξύλο ή νά σκοτώνεις έναν άνθρωπο και στο νά κλέβεις ή νά καταστρέφεις υλικά αγαθά. Μόνο εκείνοι πού θεωρούν πώς δέν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη ζωή και τήν ιδιοκτησία άδυνατούν νά αντιληφθούν τή διάκριση αυτή.

Επιπλέον, πρέπει νά διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο είδη βίας, στη συγκυριακή βία, πού ένδέχεται νά απορρέει από ένεργειες διαμαρτυρίας ή έπιβεβαιώσεις άποψεων και στη σκοπούμενη βία, ή όποία στοχεύει στον βιασμό των άλλων. Παρ' όλο πού συχνά δέν είναι άπλό πράγμα νά χαράξουμε μιá διαχωριστική γραμμή

ανάμεσα σε αυτά τα δύο είδη βίας, γενικά αντιπροσωπεύουν δύο μορφές βίας, οι οποίες μπορούν να γίνουν διακριτές ή μία από την άλλη.

Τό σύνθημα περί νόμου και τάξης, τό όποιο έγείρεται στό όνομα τής παύσης τής βίας, ένδέχεται από μόνο του νά αποτελέσει έκφραση βίας. Μπορεί νά είναι —και συχνά έπιβεβαιώνεται πώς είναι— ριζωμένο στην έπιθυμία νά χρησιμοποιηθεί δύναμη ώστε νά καταπνιγούν μή δημοφιλείς απόψεις ή στάσεις. «Νόμος και Τάξη» είναι ένα συναισθηματικά φορτισμένο ολόγχαν τό όποιο συχνά άπευθύνεται έναντίον τής μειοψηφικής βίας, ενώ ή πραγματική διάθεση πού υπάρχει πίσω από αυτό ένδέχεται νά είναι έξίσου βίαιη μέ εκείνη πού άξιώνει νά πολεμήσει.

Πολλά έχουν ειπωθεί πρόσφατα γιά τήν άνοδο του δείκτη τής έγκληματικότητας και παράλληλα οι σχετικές στατιστικές πού εκδόθηκαν φόβισαν πολύ κόσμο. Όμως οι στατιστικές έδω, όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση, μπορεί νά άποδοϋν πολύ άπατηλές. Έχει έπισημανθεί από τούς ειδικούς ότι έξαιτίας ενός αριθμού περιπτώσεων ή πραγματική αύξηση στον δείκτη έγκληματικότητας δέν είναι σε καμία περίπτωση τόσο δραστική όσο άναπαριστάται στις στατιστικές.

Θά βοηθούσε ίσως νά διασαφηνίσουμε τήν έννοια τής βίας άν δέν τήν προσδιορίζαμε έντός όρων συμπεριφοράς αλλά έντός όρων κινήτρων — δηλαδή ως βίαιη δραστηριότητα προερχόμενη από τό μίσος και τήν καταστρεπτικότητα.

Όταν πληρούνται οι προϋποθέσεις αυτές φαίνεται ότι παραμένει γεγονός πώς υπάρχει μιά τάση βίας, ή όποία άναμφισβήτητα δείχνει νά αύξάνεται. Είναι πιθανόν νά μήν είναι μεγαλύτερη από ό,τι σε άλλες ιστορικές περιόδους, και μέ αυτή τήν έννοια θά καθίστατο άδύνατο νά χαρακτηρίσει κανείς τήν εποχή μας ως ιδιαίτερα βίαιη. Άλλά είναι μεγαλύτερη από αυτήν πού θά άναμενόταν από μιά έγγράμματη κοινωνία άφθονίας, ή όποία διαθέτει όλες τές αντικειμενικές δυνατότητες νά έπιλύσει τά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματά της στό έγγύς μέλλον.

Τό μίσος και ή καταστρεπτικότητα άποτελούν όρμέμφυτα πού σκιαάζουν τήν όρθολογική και αντικειμενική σκέψη και δημιουργούν εύκολα μιά πόλωση στό πολιτικό φάσμα, έντός του όποίου ή μία πλευρά ενισχύει τήν άλλη. Άπό τή στιγμή, πιστεύω, πού τό μέλλον τής ανθρωπότητας έξαρτάται από τόν όρθολογικό σχεδιασμό, ό όποιος μέ τή σειρά του βασίζεται στην άμοιβαία κατανόηση, ή μελέτη τής βίας καθίσταται σημαντική.

Είναι ή βία έμφυτη στην ανθρώπινη φύση;

Άπό παλιά ή άπάντηση στό ερώτημα αυτό ήταν καταφατική. Άπό τόν Τόμας Χόμπς ως τόν Σίγκμουντ Φρόντ και τόν Κόνραν Λόρεντς άποτελεί κοινό τόπο ή υπόθεση ότι ό άνθρωπος είναι ένα έπιθετικό από τή

φύση του ζώο. Αυτή ή υπόθεση προέρχεται από τές έννοιες του ένστικτου ζωής και του ένστικτου θανάτου πού συνέλαβε ό Φρόντ, καθώς και από φροϋντιστές ψυχαναλυτές πού, άν και διαφοροποιήθηκαν από τόν Φρόντ στό θέμα αυτό, ώστόσο θεωροϋν δεδομένη τήν ύπαρξη ενός ένστικτου καταστροφής στον άνθρωπο.

Ό Λόρεντς συµμερίζεται τήν έννοια ενός έπιθετικού ένστικτου και τή συνδυάζει μέ υποθέσεις περί κληρονομικής έπιθετικότητας, ή όποία έχει τές ρίζες της στην άνέλιση του ανθρώπου από τά ζώα. Σύμφωνα μέ τούς ψυχαναλυτές και τόν Λόρεντς, ή έπιθετικότητα παράγεται άβίαστα έντός του νευρικού συστήματος. Άναπτύσσεται και συσσωρεύεται και πρέπει νά έκφραστεί προκειμένου νά μήν ξεσπάσει άσκοπα έναντίον κάποιου. Σύμφωνα μέ τήν αντίληψη, αυτή ή έπιθετικότητα δέν χρειάζεται ιδιαίτερη ώθηση ή παρακίνηση. Πηγάζει εκ του έαυτου της, άναζητεί και βρίσκει εκείνα τά κίνητρα πού τής δίνουν τήν ώθηση νά έκφραστεί. Όπως τό θέτει ό Λόρεντς στό έργο του *On Aggression*, δν υφίσταται έπίθεση έπειδή έχουμε διαφορετικά πολιτικά κόμματα, αλλά έχουμε διαφορετικά πολιτικά κόμματα, έπειδή φέρουμε τήν έπίθεση μέσα στον έαυτό μας.

Άσφαλείς όροι δημιουργοϋνται έντός αυτών των θεωριών: ότι ή έπίθεση μπορεί νά διοχετευθεί μέσα σε σχετικώς μή καταστροφικές δραστηριότητες, όπως είναι τά άθλήματα, και ότι τελικά μπορεί νά έξισοροπηθεί μέ τήν καλλιέργεια τής αγάπης. Άλλά παραμένει ζωτικό θέμα ότι ή έπίθεση είναι διαρκώς παραγόμενη ως άποτέλεσμα χημικών διαδικασιών έντός του νευροφυσιολογικού συστήματος και ότι από κει και πέρα ό άνθρωπος είναι άντιμέτωπος μέ τό καθήκον του έλέγχου αυτής τής αυξανόμενης έπιθετικότητας καθώς και τήν εύρεση των πλέον χρήσιμων και κατάλληλων διεξόδων της. Η θεωρία του Φρόντ σχετικά μέ τά ένστικτα ζωής και θανάτου προβάλλει τή θέση ότι οι τάσεις καταστροφής συνεχώς άντιμάχονται τές ροπές ζωής και, εκτενέστερα, ότι οι καταστροφικές τάσεις είτε κατευθύνονται έναντίον του έαυτου μας, προξενώντας άσθένειες και τελικά τόν θάνατο, είτε έναντίον των άλλων.

Αυτή ή άποψη γιά τήν έμφυτη φύση τής έπιθετικότητας και της καταστρεπτικότητας στον άνθρωπο έχει τό αντίστοιχό της σε αντίθετες άπόψεις πού είναι κατά κάποιον τρόπο συσχετιζόμενες. Μιά από αυτές, εισηγούμενη από τούς φιλοσόφους του γαλλικού Διαφωτισμού, ύποστηρίζει ότι ό άνθρωπος είναι καλός από τή φύση του και ότι είναι καταστρεπτικός έπειδή και μόνο οι κοινωνικές περιστάσεις τόν διαφθείρουν. Μιά δεύτερη άποψη, πού είναι εύρέως διαδεδομένη στους ψυχολόγους, όρίζει πώς ή έπιθετικότητα-καταστρεπτικότητα δέν άποτελοϋν ένστικτα —είτε κατά τή φροϋνδική αντίληψη, είτε σύμφωνα μέ τήν έννοια του Λόρεντς— και δέν είναι έμφυτα στην ανθρώπινη

φύση ως τέτοια αλλά, μάλλον, είναι αποτέλεσμα εκμάθησης. Κατά πάσα πιθανότητα αυτή η θεωρία αποτελεί μιά ακόμη επιστημονική επεξεργασία της επικρατούσας στάσης στη διάρκεια του Διαφωτισμού.

Μιά τρίτη άποψη, η οποία παρουσιάστηκε αρχικά από τον Τζών Ντόλλαρ (John Dollard) και τους συναδέλφους του, διατυπώνει τη θέση ότι η επίθεση είναι πάντοτε τό αποτέλεσμα της απογοήτευσης. Αυτό σημαίνει ότι αν τά άτομα δέν απογοητευθούν, τότε δέν θά μετατραπούν σέ επιτιθέμενους, ή γιά νά τό θέσουμε μέ άλλα λόγια, ή επίθεση ως τέτοια δέν είναι σύμφυτη της ανθρώπινης φύσης.

Αυτές οι απόψεις, οι οποίες σχετίζονται μέ τήν αίτια της επιθετικότητας και καταστρεπτικότητας στον άνθρωπο, παρουσιάζουν σημαντικές θεωρητικές δυσκολίες. Τό κύριο πρόβλημα μέ τήν ιδέα ότι ή επιθετικότητα είναι ένα ένστικτο στό όποιο καταλογίζεται μιά αυθορμητώς αυξανόμενη ενέργεια, βρίσκεται στήν ασυνήθιστη μεταβλητότητα της επιθετικότητας μεταξύ ατόμων και κοινωνιών. Κλινικές και ανθρωπολογικές ενδείξεις δείχνουν ότι ενώ υπάρχουν άτομα και κοινωνίες μέ εξαιρετικά χαμηλό βαθμό επιτιθέμενης και καταστρεπτικής συμπεριφοράς —τόσο εντός όσο και εκτός— παράλληλα υπάρχουν άτομα και κοινωνίες μέ πολύ ύψηλή καταστρεπτικότητα και μάλιστα συγχρόνως πρός τίς δύο κατευθύνσεις. Αν ή επιθετικότητα συνιστά ένα ένστικτο ανάλογο μέ τήν πείνα και τήν σεξουαλική επιθυμία, τότε αυτές οι διαφορές στον βαθμό επιθετικότητας και καταστρεπτικής συμπεριφοράς είναι δυσεξήγητες.

Μιά καθαρά βιολογική θεώρηση σχεδόν εξασθενεί τον παραλληλισμό ανάμεσα στα σεξουαλικά και καταστρεπτικά ένστικτα. Από τελεολογική σκοπιά (οι φυσικές διαδικασίες διαμορφώνονται από ένα σκοπό), ή φύση ενδιαφέρεται γιά τήν αναπαραγωγή του γένους, και από κει και πέρα γίνεται κατανοητό ότι ή σεξουαλική επιθυμία είναι ένα παντοτινά έναργές όρμηφυτο. Άλλά οι καταστροφικές πράξεις διαθέτουν μιά λειτουργία επιβίωσης μόνο εντός κρουσμάτων επιδρομών. Άρα ή υπόθεση ότι ακολουθούν στό ίδιο πρότυπο τήν σεξουαλική επιθυμία υπολείπεται βιολογικής αιτιολογίας. Πρέπει επίσης νά μνημονευθούν πρόσφατες μελέτες νευροφυσιολογίας, οι οποίες υποδεικνύουν ότι τό επιθετικό κέντρο στον εγκέφαλο, πού δύναται νά εντοπισθεί, εξισορροπείται από ένα ανασταλτικό κέντρο, έτσι ώστε νά μήν οδηγηθεί στήν ανάπτυξη μιάς αυτοπροωθούμενης καταστρεπτικότητας.

Όσον αφορά τήν εικασία περί κληρονομικής επίδρασης πού προέρχεται από τό ζωικό βασίλειο έχθρότητας στον άνθρωπο, τήν διαψεύδει τό γεγονός ότι τά θηλαστικά, και συγκεκριμένα τά πρωτεύοντα, είναι πολύ λιγότερο επιθετικά και καταστροφικά από τον άνθρωπο. Δέν υπάρχει κανένας φόνος ανάμεσα σέ μέλη των ίδιων ειδών, και δέν διαπιστώνεται κανένας πόθος νά φονευθούν μέλη άλλου είδους.

Έξάλλου, ή υπόθεση ότι ο άνθρωπος είναι καλός από τή φύση του και ότι ή καταστρεπτικότητα μαζί μέ τό μίσος μαθαίνονται ή ανακτώνται μόνο μέσω της συνήθειας δέν φαίνεται νά λαμβάνει επαρκώς υπόψη της τή βαθύτητα, τήν ένταση και τή συχνότητα της καταστρεπτικότητας, του μίσους και της βίας στην ιστορία του ανθρώπου. Η ανθρώπινη καταστρεπτικότητα είναι πίο συχνή και πίο έντονη από εκείνη του ζωικού βασιλείου και συνεπώς πρέπει νά εξηγηθεί ως αποτέλεσμα ειδικών συνθηκών της ανθρώπινης ύπαρξης μάλλον παρά ως ζωική κληρονομιά ή νευροφυσιολογική χρεία.

Κάθε προσπάθεια νά βρεθούν εξηγήσεις γιά τίς αιτίες της ανθρώπινης βίας πρέπει νά ξεκινήσει διακρίνοντας ποικίλα είδη επιθετικότητας πού είναι ποιοτικά διάφορα τό ένα από τό άλλο και πού έχουν έντελώς διαφορετικές πηγές προέλευσης.

Εφόσον κάποιος χρησιμοποιεί τήν λέξη «επιθετικότητα», από τήν μιά πλευρά γιά νά όρίσει τή συμπεριφορά ενός παιδιού πού δέν παρεμποδίζεται νά παίρνει αυτό πού θέλει και από τήν άλλη γιά νά όρίσει τίς ενέργειες ενός εγκληματία, τότε δέν μπορεί νά καταλήξει κανείς στήν κατανόηση των πηγών προέλευσης της βίας και καταστροφικής συμπεριφοράς. Θά επιχειρήσω νά παρουσιάσω ένα σύντομο περίγραμμα των κύριων τύπων ανθρώπινης επιθετικότητας πού έχω διαπιστώσει ότι υπάρχουν.

Η διαντιδραστική επιθετικότητα

Ο ευρύτερα διαδεδομένος τύπος επιθετικότητας είναι ή *άμυνόμενη ή διαντιδραστική επιθετικότητα (reactive or defensive aggressiveness)*. Όποιοδήποτε ζώο επιδεικνύει αυτόν τον τύπο επιθετικότητας, όταν τά ζωικά του συμφέροντα —ή ζωή του, ή περιοχή του, ή τροφή του, τά νεογνά του, ή πρόσβαση στό θήλυ— απειλούνται (εκτός και αν αντίδράσει τό ζωντανό ένστικτωδώς μέ φυγή). Αυτές οι απειλές ζωικών συμφερόντων πρέπει νά συνιστούν έναν «καθαρό και φανερό κίνδυνο» έτσι ώστε νά παρακινήσουν μιά επιθετική αντίδραση. Ο άνθρωπος επίσης αντιδρά μέ επίθεση προκειμένου νά άμυνθεί γιά τά ζωικά του συμφέροντα, όμως όρισμένα αποκλειστικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά συμβάλλουν ώστε νά διώνει αυτή τήν επιθετικότητα πολύ συχνότερα από τά υπόλοιπα είδη.

Η ικανότητα του ανθρώπου νά σκέφτεται και νά αντίλαμβάνεται του επιτρέπει νά φαντάζεται μελλοντικούς κινδύνους. Έτσι, ενδέχεται νά αντιδράσει ενάντια σέ μελλοντικούς κινδύνους παρόμοια και μέ τούς όρατούς. (Αν μιά τέτοια ένόραση μελλοντικού κινδύνου βασιστεί αποκλειστικά σέ λογικές πιθανότητες και όχι στήν άρχή της έμπειρικά επιβεβαιωμένης πιθανότητας, τότε έχουμε νά κάνουμε μέ παρανοειδή σκέψη.)

Τά ζωτικά συμφέροντα του ανθρώπου υπερβαίνουν

κατά πολύ εκείνη τῶν ἄλλων ζωντανῶν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ζῶο πού δημιουργεῖ σύμβολα καί χρειάζεται νά προσανατολιστεῖ στή ζωή ἐπιλέγοντας ὀρισμένες ἀξίες, ἀναπαραστάσεις, πρόσωπα καί θεσμούς ὡς ἱερούς μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν θά μπορούσε νά ζήσει καί νά παραμείνει ὑγιής, ἐάν τούς ἐγκατέλειπε. Γι' αὐτόν τόν λόγο μιά ἐπίθεση ἐναντίον τέτοιων συμβόλων, εἴτε πρόκειται γιά ἓνα εἶδωλο, μιά φυλή, τή μητέρα, τό ἔθνος, τήν ἰδέα τῆς τιμῆς ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο συνιστᾷ τήν ψυχική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἰδίας φύσης μέ ἐπιδρομή ἐναντίον τῆς ζωῆς του, κατά τή βιολογική σημασία. Δέν μᾶς ἀφορᾷ ἐντός αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ πλαισίου ἄν, λογικά, οἱ ἀξίες ἢ τά σύμβολα πού ὑπερασπίζει ἔχουν νόημα. Αὐτό πού ἔχει σημασία ἀπό ψυχολογική σκοπιά εἶναι ὅτι γι' αὐτόν εἶναι ἀπαραίτητα ὥστε νά ζήσει καί νά διατηρήσει τήν ψυχική του ἰσορροπία καί ὅτι ὀποιαδήποτε ἀπειλή ἐναντίον τους συνιστᾷ ἀπειλή γιά τά ζωτικά του συμφέροντα.

Μιά ἄλλη ἀποκλειστική ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ὑποβλητικότητα. Ἄν οἱ ἡγέτες του ἐπιχειρῶν νά τόν κάνουν νά πιστέψει ὅτι εἶναι ἢ ὅτι θά βρεθεῖ ὑπό ἀπειλήν καί ἄν στερεῖται κριτικῆς σκέψης καί εἶναι ἐπιρρεπής στό νά ἀποδεχτεῖ ὡς πραγματικότητα ὅ,τι οἱ ἡγέτες τοῦ λένε πῶς εἶναι πραγματικό, τότε θά ἀντιδράσει στίς ὑποτιθέμενες ἀπειλές ὅπως ἀντιδρᾷ ὅταν ὑφίσταται μιά πραγματική ἀπειλή. Δέν ἔχει σημασία κατά πόσο εἶναι πραγματικά ἀπειλούμενος. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι κατά πόσο εἶναι πεπεισμένος περὶ τῆς ἐπερχόμενης ἀπειλῆς, καί αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τόν βαθμό ἐξάρτησης ἀπό τούς ἡγέτες του, τήν ὑποβλητικότητά του καί τήν ἔλλειψη κριτικῆς σκέψης.

Περιγραφικά, ἡ διαντιδραστική ἐπιθετικότητα χαρακτηρίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι προκαλεῖται ἀπό μιά πραγματική ἢ προφασισζόμενη ἀπειλή ζωτικῶν συμφερόντων, ὅτι ἐξαφανίζεται ὅταν ἡ ἀπειλή ἀποτρέπεται, καί ὅτι ἡ ἐπιθετική πράξη συνιστᾷ καθορισμένο αὐτοσκοπό χωρίς νά παράγει καμία σημαντική αἴσθηση λαγνείας. Νευροφυσιολογικά, εἶναι ριζωμένη στήν αὐξηση τῶν ἐπιθετικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου πού συντελεῖται στό ἰσοζύγιο ἐπιθετικῶν-ἀνασταλτικῶν δυνάμεων του. Αὐτή ἡ αὐξηση ἀπορρέει ἀπό τήν ἀπειλή ζωτικῶν συμφερόντων, ἡ ὁποία ἀνατρέπει τή φυσιολογική ἰσορροπία.

Ἡ ἀσελγῆς καταστρεπτικότητα

Πολύ διαφορετική ἀπό τή διαντιδραστική ἐπιθετικότητα εἶναι ἡ ἀσελγῆς καταστρεπτικότητα (*lustful destructiveness*), ἡ ὁποία εἶναι κατηγορηματικά ἀνθρώπινη ιδιότητα καί δέν ἐξυπηρετεῖ τόν σκοπό τῆς ἐπιβίωσης —βιολογικά ἢ κοινωνικά— ἀλλά προκαλεῖ μιά ἔντονη καί λάγνα ἔξαψη. Τό πλέον γνωστό παράδειγμα ἀσελγοῦς ἐπίθεσης εἶναι ὁ ἀποκαλούμενος σαδισμός. Ὁ σα-

δισμός γενικά κατανοεῖται ὡς ἀντλήση ἱκανοποίησης μέ τραυματισμό καί ταπείνωση —εἴτε μέ φυσικό τρόπο εἴτε μέ ἠθικό— ἄλλου ἀτόμου ἢ καί ζώου. Ὑπό τό πρίσμα τῆς ψυχανάλυσης, ὁ σαδισμός εἶναι μιά μερική ὁρμή τῆς λίμπιντο (ἐνεργητικότητα τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου, σύμφωνα μέ τίς θεωρίες τοῦ Φρόντ) προτοῦ ἢ γενετήσια σεξουαλικότητα νά ἔχει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπορροφηθεῖ ἀπό ὅλες τίς ἐπιμέρους ὁρμές. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ σαδισμός ἀπό αὐτήν τή ματιὰ εἶναι κατά βάση σεξουαλικό φαινόμενο. Ἀπό δικές μου παρατηρήσεις καταλήγω σέ ἄλλα συμπεράσματα. Βλέπω στό σαδισμό τή λεπτομερή ἐκφράση μιᾶς γενικότερης ὁρμῆς, δηλαδή, τήν ἐπιθυμία γιά πλήρη καί ἀπόλυτο ἔλεγχο πάνω σέ ἓνα ἄλλο ἀνθρώπινο ὄν, ἓνα ζῶο, ἢ καί πράγματα ἀκόμη. Αὐτή ἡ ἐπιθυμία γιά ἓναν τόσο ἀπόλυτο ἔλεγχο μπορεῖ ἐπίσης νά συμβεῖ καί μεταξύ τῶν φύλων καί δύναται νά ἀναμειχθεῖ μέ σεξουαλική ὑπερδιέγερση, εἰδικότερα ὅταν ὁ ἄλλος συνεργός εἶναι μαζοχιστικά προδιατεθειμένος καί ἀπολαμβάνει νά βασανίζεται, νά ἐξευτελίζεται ἢ ἀλλιῶτικα νά τραυματίζεται. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάμειξη μεταξύ τῆς ἐπιθυμίας γιά ἔλεγχο καί τῆς σεξουαλικῆς ὄψης τοῦ σαδισμοῦ ἔχει ὀρισμένη αὐτοπεριοριστική λειτουργία. Ἡ σεξουαλική ἔξαψη καί ἡ ἀπελευθέρωσή της κλείνουν τόν κύκλο καί δέν ὑφίσταται ἐπιπλέον ἐπιθυμία γιά καταστροφή πέραν ἐκείνης πού ἐπιτεύχθηκε κατά τή σεξουαλική ἐπίδοση.

Ἡ ἀρχή τοῦ ἀσελγοῦς καί ἀπόλυτου ἐλέγχου πάνω σέ ἄλλους ἀνθρώπους ἢ πράγματα εἶναι ἐκ πρώτης τάξεως περιορισμένη στό βασίλειο τῆς ἔξαψης. Ὁ δάσκαλος πού ταπεινώνει ἢ χτυπᾷ ἢ φοβερίζει τόν μαθητή ὁ δεσμοφύλακας πού ξεσπάει τήν ὀργή του ἀπειλώντας ἢ ταπεινώνοντας ἓναν ἀδοθήτο φυλακισμένο ἢ νοσοκόμα νοσοκομείου πού κάνει τό ἴδιο, σέ μεταμφιεσμένη μορφή, στόν ἀσθενή, ὁ ὁποῖος γιά κοινωνικούς καί φυσικούς λόγους δέν μπορεῖ νά διαμαρτυρηθεῖ τό ἀφεντικό πού ἀνελέητα χτυπᾷ τό σκυλί του ὅταν δέν ἐνεργεῖ ὅπως ἐπιθυμεῖ αὐτός· αὐτά εἶναι μόνο μερικά παραδείγματα ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας, τά ὁποία ἀπό μόνα τους δέν ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τῆς σεξουαλικῆς ὁρμῆς. Πολύ συχνά ὁ πόθος γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο φανερώνεται στήν ἐπιθυμία νά βασανίσεις ἓναν ἄλλο, ἄν καί δέν ὑπάρχει σχεδόν κανένας τρόπος νά βιωθεῖ ἀπόλυτος ἔλεγχος πάνω στόν ἄνθρωπο μέ πῶς ἀπόλυτο τρόπο ἀπό τό νά τόν ὑποχρεώσεις νά ὑποφέρει τόν πόνο, ὅταν δέν διαθέτει τά μέσα νά ἀνταποδώσει στά ἴσα ἢ νά ὑπερασπίσει τόν ἑαυτό του ἐναντίον τοῦ ἐπιτιθέμενου.

Ἡ ἀσελγῆς καταστρεπτικότητα δέν παίρνει πάντοτε φανερά μορφή βασανιστηρίου. Μπορεῖ νά πάρει τή μορφή στραγγαλισμοῦ τῆς ἐπιθυμίας, τοῦ αὐθορμητισμοῦ ἢ ἐλευθερίας τοῦ ἄλλου. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ καταστρεπτικότητα εἶναι συχνά ἐκλογικευμένη ὡς παρακινούμενη ἀπό καλούς σκοπούς ἢ ἀκόμη καί ἀπό ἀγάπη. Ὑπάρχει ἓνα σύνδρομο τέτοιας καταστρεπτικότη-

τας πού δέν είναι σπάνιο, ειδικά στην μαζική συμπεριφορά – αυτό είναι τό «άραγή-ληστεία-καταστροφή» σύνδρομο. Αναφέρομαι ἐδῶ σέ αυτό πού μπορεί νά παρατηρηθεῖ στή συμπεριφορά τῶν νικηφόρων στρατιωτῶν, στόν ἀρχαῖο καί σύγχρονο κόσμο, ὅπου γιά ἕνα περιορισμένο διάστημα ἔχουν τό ἐλεύθερο νά ἀσκήσουν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω σέ ἕναν κατακτημένο πληθυσμό. Ἡ ἀδιάκριτη ἀπαγωγή γυναικῶν δέν συνιστᾶ καί τόσο ἔκφραση σεξουαλικῆς ἐπιθυμίας, ὅσο ἔκφραση ἐπιθυμίας γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο, ὅπως είναι ἡ κλοπή ἐκείνου πού μπορεί νά κλαπεί καί ἡ καταστροφή ἐκείνου πού δέν μπορεί νά παρασυρθεῖ. Μὲ ἄλλα λόγια, χαρακτηριστικό τῆς ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας είναι ἡ αἴσθηση παντοδυναμίας, ἡ ἐπιθυμία νά υπερβληθοῦν τά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης ἔστω καί γιά μιά μέρα, ἡ ἐπιθυμία νά νιώσει κανεὶς σάν Θεός, ἡ αἴσθηση ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα ἀντιστάσιμο στή δύναμή του.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐπιθυμία γιά παντοδυναμία στοὺς ἀνθρώπους ἀσκεῖται ὅταν οἱ περιστάσεις παρέχουν τὴν εὐκαιρία γιά ἀσκηση ἀπεριοριστῆς ἐξουσίας. (Ὁ Καμὺ ἔχει δείξει πολὺ καθαρά τόν μηχανισμό αὐτό ἐν δράσει στόν κεντρικό χαρακτήρα τοῦ θεατρικοῦ ἔργου *Καλιγούλας*). Μεταξὺ ἐκείνων τῶν ὁποίων δέν ὑπάρχει δυνατότητα νά ἀποκτηθεῖ τέτοια πραγματικὴ ἐξουσία ἀορίστως, ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νά ἀσκήσουν δύναμη γιά μιά στιγμή ἢ μιά μέρα. Γιά αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἐμπειρία εἶναι τόσο ἔντονη πού σέ πολλές περιπτώσεις φτάνουν στό σημεῖο νά θέλουν νά πεθάνουν προκειμένου νά ἀποκτήσουν μιά στιγμή παντοδυναμίας. Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο καί δύναμη σέ βάρος μιᾶς ἀδοθήτης μειοψηφίας ἀποτελεῖ συχνά ἕνα χρόνιο αἶσθημα, τό ὁποῖο ἐνδέχεται νά ἀποτελέσει ἀφετηρία γιά δράση ὑπὸ ὀρισμένες συνθήκες. Ἐνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τό κίνημα τῶν Ναζι στή δεκαετία τοῦ 1930.

Μία ἀπὸ τίς πρωταρχικὲς αἰτίες ἀνάπτυξης αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας εἶναι ἕνα βαθύ αἶσθημα ἀδυναμίας (ὄχι ἀπαραίτητα σεξουαλικῆς), νωθρότητας, πλήξης, παθητικότητας, τρόμου πρὸς τὴν παντοτινὰ ἀμετάβλητη ρουτίνα καί τὴ θολούρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς πού καταλαμβάνει πολλοὺς ἀνθρώπους. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια ὁ ἀνίκανος ἀνθρώπος εἶναι μὴ δημιουργικός – στή σκέψη, στὰ αἰσθήματα, στίς προσωπικὲς σχέσεις, στήν τέχνη – καί βρῖσκει βαθιὰ ἱκανοποίηση σέ αὐτό πού ἀπαξιωτικά βρῖσκεται μονάχα ἕνα θῆμα πρὶν τὴ δημιουργία ζωῆς, δηλαδή, τὴν καταστροφή τῆς ζωῆς. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ δημιουργία ζωῆς προϋποθέτει τουλάχιστον τὴν ιδιότητα τῆς σεξουαλικῆς ἱκανότητας ἂν ὄχι τῆς ἀγάπης ἢ, ἂν εἶναι νά μὴν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ὑλικὴ ζωὴ, προϋποθέτει δράση, συμμετοχὴ καί ἐνδιαφέρον. Ἡ καταστροφή τῆς ζωῆς δέν χρειάζεται τίποτα παραπάνω ἀπὸ ἕνα πιστόλι, ἕνα μαχαίρι ἢ ἕνα δυνατό χέρι. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τοῦ διαφεύγει ἡ ζωὴ, βρῖσκει βαθιὰ ἱκανοποίηση μὲ τό

νά δείξει τουλάχιστον στόν ἑαυτό του ὅτι εἶναι κυρίαρχός τῆς, μιά καί δέν μπορεί νά τὴν κατανοήσει. Αὐτός ὁ τύπος καταστρεπτικότητας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰσχυρά καί ἄξεστα αἰσθήματα, στὰ ὁποῖα ὄλο τό σύνολο συμμετέχει καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο τόσο συχνά συγγέεται μὲ τὴ σεξουαλικὴ ἔξαψη. Ἄλλὰ δέν συνιστᾶ ὄλη αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ ἢ χυδαία ἔξαψη σεξουαλικὴ ὑπερδιέγερση, παρόλο πού εὐκολα μποροῦν νά ἀναμειχθοῦν.

Μία συγκεκριμένη μορφή ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας, στήν ὁποία θέλω νά ἀναφερθῶ μόνο περιστασιακά, εἶναι τό ἐκστατικὸ μῖσος. Στὴν κατάσταση τῆς ἐκστασης τό ἄτομο ὑπερβαίνει τό χάσμα πού ὑφίσταται ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί τόν κόσμο γύρω του ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀπαλλάσσει τόν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν κατανόηση καί τὴ σκέψη καί κατὰ κάποιον παράξενο τρόπο ἐνοποιεῖται μὲ τόν ἑαυτό του καί τόν ἐξωτερικό του κόσμο. Ὅλες του οἱ ἐνέργειες διοχετεύονται σέ μιά κατεύθυνση καί δέν ὑπάρχει πιὸ ἐπικίνδυνη φυγή. Ἡ κατάσταση τῆς ἐκστασης μπορεί νά ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ σεξουαλικὴ πράξη, μὲ ναρκωτικά, μὲ μουσικὸ ρυθμό, ἢ μὲ αὐτοῦποβαλλόμενη ὑπνωση. Καί ὅλες οἱ μορφές εἶναι κατὰ βάση καλοκάγαθες ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀποτελοῦν ἐκφράσεις ζωῆς, ἂν καί ἐνδέχεται νά μὴν ἀποτελοῦν τὴν ὑψηλότερη καί πλέον προχωρημένη μορφή ἐκστατικῆς ἐμπειρίας – αὐτὴν τῆς μυστικῆς ἔνωσης μὲ τόν ἴδιο μας ἑαυτό καί τόν κόσμο, ἢ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύει τὴν κατάσταση τῆς ἐνεργοῦς ἁρμονίας.

Ἐπὶ ἄλλου, ὑπάρχει μόνο μιά πραγματικὰ κακόβουλη (*malevolent*) μορφή ἐκστασης, καί αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκσταση τοῦ μίσους καί τῆς καταστρεπτικότητας. Σέ αὐτὴ τὴν ἐκσταση ὁ ἀνθρώπος καθίσταται ἐντελῶς προσηλωμένος στό μῖσος καί τὴν καταστρεπτικότητα, εἶναι «ἐκτός ἑαυτοῦ», γιατί εἶναι κατακυριευμένος ἀπὸ μανία καί ἐπιθυμία νά σκοτώσει καί νά ἐξουσιάσει. Σέ αὐτό τό ἀπόλυτο μῖσος εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἐνοποιημένος, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμή χάνει τὴν ἐπαφή μὲ τόν ἐξωτερικό του κόσμο καί ταυτόχρονα μὲ τόν ἑαυτό του. Αὐτὴ ἡ «κίερη μανία» τόν κατευθύνει πρὸς στὰ ὅρια τῆς τρέλας καί σέ μιά λογικὴ ἀπομόνωσης, μὲ τὴν ἀπώλεια ὁποιοῦδήποτε δεσμοῦ μὲ τὴ ζωὴ καί τὴ διαβίωση.

Ἡ νεκροφιλία

Σέ ἀντιδιαστολή μὲ τὴν ἀσελγὴ καταστρεπτικότητα, ἡ ὁποία ἂν καί εἶναι μιά διαστροφή τῆς σεξουαλικῆς ἱκανότητας καί τῆς ἀγάπης ὡστόσο παραμένει μιά ἔκφραση ζωῆς, ἡ νεκροφιλία (*necrophilia*) εἶναι μιά ψυχρὴ, νωθρὴ ἔλξη πρὸς τό θάνατο, τὴν ἀποσύνθεση, τὴν ἀσθένεια καί τό ἐντελῶς μηχανιστικό. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἀνθρώποι πού εἶναι κύρια ἢ ἀκόμη ἀποκλειστικά ἐλκόμενοι ὄχι ἀπὸ αὐτό πού εἶναι ζωντανό ἀλλὰ

από τό νεκρό, τό έλεγχόμενο, τό πλήρως μηχανιστικό και κατ' επέκταση τό όρατό και άναμενόμενο. Στην άπέναντι όχθη πρός αυτούς τούς ανθρώπους είναι οι «βιόφιλοι», οι όποιοι αγαπούν τή ζωή και έλκονται από ότιδήποτε καλλιεργήσιμο, από τή διάρθρωση, τή εξέλιξη, τό μη-μηχανιστικό και τό άπρόδλεπτο. Ό μέσος άνθρωπος θά μιλήσει για κάποιον του όποιου ή αγάπη για τή ζωή είναι τό χαρακτηριστικό του γνώρισμα, από τήν άλλη μεριά ένδέχεται, χωρίς να έφαρμόζει κάποιες έννοιες ή όρους ψυχολογίας, να αντιλαμβάνεται και έναν άνθρωπο που είναι νωθρός και έλκεται από τό έντελώς μηχανιστικό. Στα όνειρα των συνηθέστερα νεκρόφιλων ανθρώπων επικρατούν ή τουλάχιστον είναι επαναλαμβανόμενα οι κοπριές, τά διαμελισμένα σώματα, οι τάφοι και οι άδιέξοδες σπηλιές. Η νεκροφιλία μπορεί να διαγνωσθεί με τά τέστ κηλίδων μελάνης Ρόρσαχ καθώς και με έρμηνευτικά έρωτηματολόγια. (Για μία γενική έννοια τής νεκροφιλίας και τής βιοφιλίας βλέπε Erich Fromm, *The Heart of Man*, New York, Harper and Row, 1964: ή χρήση των τέστ Ρόρσαχ καθώς και των έρμηνευτικών έρωτηματολόγιων έρμηνεύεται στην εργασία του Dr. Michael Maccoby, τό όποιο άκόμη δέν έχει εκδοθεί.)

Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι στους όποιους βρίσκει κανείς ένα μείγμα νεκρόφιλων και βιόφιλων τάσεων και στους όποιους υφίσταται μία σύγκρουση: μία έσωτερική διαμάχη ποιά από τις δύο ροπές πρόκειται να επικρατήσει. Υπάρχουν άλλοι που είναι σχεδόν στο σύνολό τους βιόφιλοι ή νεκρόφιλοι, και σ' αυτές τις περιπτώσεις καθίσταται δύσκολο να φανταστούμε αλλαγές έλλείψει των πλέον άπροσδόκητων περιστάσεων. Είμαι έπιρρεπής στο να υποθέσω πως στις έσχατες νεκρόφιλες περιπτώσεις βρίσκει κανείς άναμφισβήτητα μοναδικά ώφέλιμα στοιχεία, παρόλο που ή υπόθεση αυτή βασίζεται μόνο στο γεγονός πως ή ένταση τής νεκρόφιλης διάθεσης δέν μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσω των συμβάντων ζωής. Μιλώντας γενικά, μία άτμόσφαιρα άποθάρρυνσης, νωχελικότητας και τραχύτητας φαίνεται να συνιστά σημαντικό παράγοντα για τήν ανάπτυξη νεκροφιλικών κλίσεων. Για τούτον τό λόγο ή νεκροφιλία εύρίσκεται πιο συχνά σε εκείνα τά κοινωνικά στρώματα τά όποια είναι άποκλεισμένα από τις έλπίδες και τις δυνατότητες των στρωμάτων που σχηματίζουν τήν επικρατούσα τάση μιας έξελισσόμενης κοινωνίας.

Παρ' όλο που έχω έπιχειρήσει να δείξω γιατί ο άνθρωπος έχει περισσότερη διαντιδραστική έπιθετικότητα από τά ζώα, άπομένει να προστεθεί ότι τά αισθήματα τής πλήξης, τής άνικανότητας και τής νωχελικότητας, καθώς και ή έλλειψη τής ζωντανής ενθάρρυνσης, τά όποια είναι βασικά για τήν ανάπτυξη τής νεκροφιλίας, συνιστούν κατηγορηματικά ανθρώπινες έμπειρίες. Τό ζώο, ζώντας με τά ένστικτά του, στοιχειωδώς δέν έχει τέτοια προβλήματα (παρ' όλο που τό αισθημα τής νωχελικότητας μπορεί να εισαχθεί τεχνητά υπό εργαστηριακές συνθήκες).

Παρά τό γεγονός ότι οι διάφοροι τύποι έπιθετικότητας-καταστρεπτικότητας διαφέρουν ως πρός τήν ποιότητα και τήν προέλευση, ώστόσο συχνά συμπλέκονται. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει ένας μηχανισμός σκανδάλης που οδηγεί στο έξεσπασμα τής άσελγούς καταστρεπτικότητας ή τής νεκροφιλίας ως άποτέλεσμα τής διαντιδραστικής έπιθετικότητας. Τούτο μπορούμε να τό παρατηρήσουμε ιδιαίτερα σε πολέμους, όπου ο στρατιώτης έχει τήν άδεια να σκοτώνει τόν έχθρο. Σε μερικούς στρατιώτες τό πρώτο ράγισμα του ταμπού να σκοτώνεις θά οδηγήσει στην άνάδυση σαδιστικών και νεκρόφιλων παρορμήσεων, και αυτοί οι στρατιώτες θά γίνουν έπιρρεπείς στο να έντροφυούν σε άσελγείς και άπάνθρωπες πράξεις στο βαθμό που μπορούν να άποβαίνουν άτιμώρητοι. Δέν θά είχαν πράξει ποτέ έτσι αν δέν είχαν τό πρώτο βήμα χαλαρωμένο. Άλλά ενώ ισχύει αυτό, είναι έξίσου αληθές ότι ανεξάρτητα τής άρσης του ταμπού να φονεύεις, μόνο ένα μικρό ποσοστό στρατιωτών διαπράττουν άσπλαχνες ένέργειες και άπολαμβάνουν τήν καταστροφή. Αν είχαμε περισσότερο άκριβή δεδομένα για τή συμπεριφορά των στρατιωτών στον σύγχρονο πόλεμο, πιστεύω ότι θά βρίσκαμε πειστικές ένδείξεις ότι τό ποσοστό των έντονα σαδιστικών και νεκρόφιλων ατόμων δέν είναι καθόλου τόσο μεγάλο όσο πιστεύουν πολλοί άνθρωποι ή όσο ή θεωρία των καταστρεπτικών ένστικτων θά έκανε κάποιον να προσδοκά. Είναι άτυχές τό γεγονός ότι τέτοια δεδομένα δέν έχουν άκόμη συγκεντρωθεί συστηματικά και άναλυθεί. Θά είχαν προσθέσει πολλά στις γνώσεις μας για τις πράξεις έπιθετικότητας και καταστροφής έντός ενός κανονικού πληθυσμού, άκόμη και υπό τις ειδικές συνθήκες πολέμου.

Τί πρέπει να γίνει;

Έχουμε δημιουργήσει στις Ένωμένες Πολιτείες ένα κοινωνικό και πολιτισμικό κλίμα τό όποιο άναπαράγει τή βία; Τί μπορούμε να κάνουμε για να έλέγξουμε τήν καταστρεπτικότητα;

Τό έρώτημα κατά πόσο στις Ένωμένες Πολιτείες υπάρχει κλίμα τό όποιο άναπαράγει τή βία πρέπει να άπαντηθεί καταφατικά, όχι μόνο επειδή ή βία έπιδεικνύεται στους κινηματογράφους και σε ιστορίες κόμικς ή επειδή πολλοί Άμερικανοί ζούνε υπό συνθήκες άκραίας φτώχειας και ταυτόχρονα έντός μιας κουλτούρας στην όποια ή αυξανόμενη κατανάλωση έπαινεϊται, σιωπηρά ή κατηγορηματικά, ως σκοπός ζωής. Υπάρχουν ώστόσο και άλλες αιτίες για τό υπάρχον επίπεδο βίας. Ένα αισθημα άνησυχίας έχει διαποτίσει τόν άμερικανικό πληθυσμό: τό σύνολο του πληθυσμού είναι άνήσυχο, αν και συχνά άσυνείδητα, για τό ένδεχόμενο ενός πυρηνικού πολέμου από κοινού λευκοί και μαύροι φοβούνται ότι ή μία ομάδα θά έπιθυμούσε

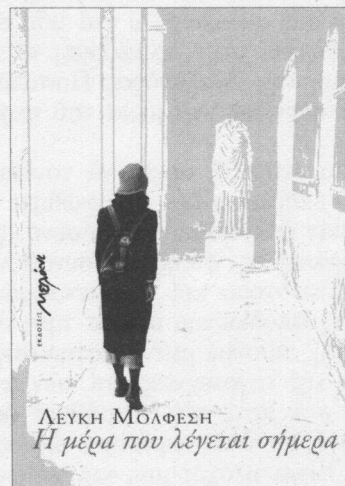
νά καταστρέψει την άλλη. Και η μεσαία τάξη ανησυχεί για την πτώση της από την κλίμακα της επιτυχίας. Υπάρχουν παρ' όλα αυτά και άλλοι σημαντικοί παράγοντες, οι οποίοι αναπαράγουν μία διάθεση βίας και καταστρεπτικότητας: ο εκμηχανισμός της ζωής, η ανισχυρότητα της ατομικότητας, η παθητικότητα του καταναλωτή καθώς και η νωθρότητα που προκύπτει από αυτήν την παθητικότητα, τό γεγονός ότι δεν έχουμε άλλο όραμα και σκοπό να αναπτύξουμε την κοινωνία μας από τό να παράγουμε και να καταναλώνουμε ακόμη περισσότερο, καθώς και η βαθιά αντίφαση ανάμεσα στις αξίες που προσβέουμε και εκείνες σύμφωνα με τις οποίες ενεργούμε. Συνθήκες σάν αυτές δημιουργούν μία πνευματική κατάσταση ή οποία είναι συντελεστική προς τή βία και την καταστρεπτικότητα για όσους στερούνται υλικών ανέσεων, για όσους οι ελπίδες και οι προσδοκίες έχουν μικρή δυνατότητα να πραγματοποιηθούν και για όσους δεν μετέχουν στην πρόοδο της πλειοψηφίας του αμερικανικού πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά εκείνοι που συμμετέχουν σε αυτήν την πρόοδο, ενώ είναι βαθιά μέσα τους επίσης ανήσυχοι και απομονωμένοι, πετυχαίνουν να αντικαθιστούν αυτά τά αισθήματα διά μέσου της καθημερινής ρουτίνας, της προσδοκίας μίας επιτυχούς προσωπικής ζωής και της άενης αλλαγής των προτύπων κατανάλωσης. Άλλά μακροπρόθεσμα, ο φόβος, η ανασφάλεια και η πλήξη θά τείνουν να αυξήσουν τή βία στο συνολικό πληθυσμό· ή μειοψηφία θά ξεσηκώνεται περισσότερο και ή πλειοψηφία θά λαμβάνει αυξανόμενα αντι-μέτρα βίας απέναντι στις απόπειρες εξέγερσης.

Οι αυστηρότερες ποινές καθώς και ή αυστηρότερη εφαρμογή του νόμου και της τάξης δεν θά μειώσουν τή βία. Αντιθέτως, θά τή αυξήσουν διότι θά δημιουργήσουν καινούργιες μνησικακίες, έχθρότητες και απογοητεύσεις στους εκτιθέμενους στην οργανωμένη βία του κράτους. Τά μόνα μέσα για τή μεταβολή της γενικής ροπής προς τή βία και την καταστρεπτικότητα εύρισκονται στον εξανθρωπισμό της τεχνολογικής κοινωνίας μας. Μέ αυτό έννοω ότι ή κοινωνία μας πρέπει να έξυπηρετεί ανθρώπινους σκοπούς —τήν καλλιέργεια και τήν ανάπτυξη του ανθρώπου— παρά να ανάγει μέσα, όπως είναι ή παραγωγή και ή κατανάλωση, σε αυτοσκοπούς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η ατομικότητα πρέπει να σταματήσει να αισθάνεται πώς είναι ανίσχυρη να επηρεάζει τήν κοινωνική ζωή, ή οποία κυβερνά τον βίο της. Αυτή ή αλλαγή μπορεί να γίνει πραγματικότητα μόνο με μιά μεγάλη αύξηση της συμμετοχής και ευθύνης από τή μεριά εκείνων που τώρα μέν είναι καλοστεκούμενοι, πλίν ό- μως είναι αποκλεισμένοι από μιά αποτελεσματική συμμετοχή στις πολιτικές αποφάσεις ή τις πολιτικές των θεσμών και έπιχειρήσεων όπου εργάζονται. Έπιπροσθέτως, καθίσταται κρίσιμη ή μείωση της παθολογικής μας κατανάλωσης, ή οποία αυξάνει τήν παθητικότητα του ατόμου, καθώς και ή αναζήτηση νέων τρόπων

ένεργητικής έκφρασης των ανθρώπινων ικανοτήτων. Σήμερα, ο στοχασμός και τό αίσθημα, όντας όλο και περισσότερο διαζευγμένα τό ένα από τό άλλο, κατευθύνουν είτε προς έναν σχεδόν σχιζοφρενικό διανοουμενισμό είτε προς έναν νευρωτικό, ανορθολογικό αισθησιασμό. Μόνο εάν τά αισθήματα και ο λόγος έρθουν σε έπαφή θά μπορέσει ο άνθρωπος να λειτουργήσει με έναν τρόπο που θά κάνει τή ζωή ενδιαφέρουσα και έφεξης να δημιουργήσει τήν πιθανότητα μιάς παραγωγικής και μή βίαιης ζωής. Για να τό θέσουμε εν συντομία, αυτό που πραγματικά χρειαζόμαστε δεν είναι ο αυξανόμενος έλεγχος της επιθετικότητας και της βίας, αλλά ή μείωση της καταστρεπτικότητας και της βίας κάνοντας τήν ατομικότητα και τήν κοινωνική ζωή πιο σημαντικές και ανθρώπινες.

ΛΕΥΚΗ ΜΟΛΦΕΣΗ Η μέρα που λέγεται σήμερα

Νάταλι, Άλισον, Βέρθα, Αθηνά. Αριστερόχειρες, αφηρημένες, αδέξιες, αστείες. Η σκυτάλη της αφήγησης περνάει από τη μια στην άλλη. Και ταξιδεύουμε από πόλη σε πόλη, από δεκαετία σε δεκαετία. Άτακτα. Μπρος πίσω. Είκοσι ιστορίες.

Η μέρα που λέγεται σήμερα, είναι ένα άθροισμα στιγμών, που μοιάζουν να διασώθηκαν απ' το φακό του φωτογράφου. Στιγμιότυπα του 20ού αιώνα, εν είδει αποχαιρετισμού: ένα αυστηρά προσωπικό πορτραίτο του, τρυφερό και διεισδυτικό. Όχι ιστορική τοιογραφία, αλλά σκίτσο.

Κεντρική διάθεση: ΑΠΟΛΛΩΝ, τηλ.: 210 5157.200

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ (1947-2003)

του Άρη Μπερλή

Εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κέντρου Μετάφρασης Λογοτεχνίας και Έπιστημών του Άνθρωπου σάς καλωσορίζω και σάς εύχαριστώ που ανταποκριθήκατε στην πρόσκληση να τιμήσουμε απόψε τη μνήμη της Αλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου, που έφυγε αιφνίδια στά μέσα του περασμένου καλοκαιριού.

Θά 'θελα εϋθύς εξ αρχής να τονίσω ένα πράγμα: η αποψινή εκδήλωση δέν οργανώθηκε και δέν σχεδιάστηκε σάν ένα τυπικό μνημόσυνο μιās διακεκριμένης μεταφράστριας, φίλης και συναδέλφου πολλών από μās. Στο όνομα και στο μεταφραστικό έργο της Αλεξάνδρας αποδίδουμε απόψε τιμή στην Μετάφραση καθεαυτή, τιμούμε μιā δραστηριότητα, μιā δράση στον χώρο της λογοτεχνίας και των ανθρωπιστικών επιστημών που ποτέ δέν εκτιμήθηκε όσο και όπως πρέπει, ποτέ δέν αναγνωρίστηκε ως όφειλε να αναγνωριστεί. Είναι στόχος μας και τό αντιλαμβανόμαστε σάν χρέος μας να τονίζουμε πάντα και να αναδεικνύουμε τόν κρίσιμο και αποφασιστικό ρόλο της μετάφρασης στην καλλιέργεια της γλώσσας, στη διάμρφωση της λογοτεχνίας, στην κίνηση των ιδεών, στον σύνολο πολιτισμό. Μελαγχολούμε για τήν αποχώρηση της Αλεξάνδρας –χρησιμοποιώ μιā έκφραση που ή ίδια μάλλον θά επιδοκίμαζε– «έγώ φεύγω» όπως έλεγε όταν ή παρέα τήν έπληττε ή τήν ενοχλούσε, «καιρός να φεύγουμε», που δέν είναι άλλο από τό σωκρατικό «ἀλλά γάρ ἤδη ὥρα ἀπιέναι». Μελαγχολούμε και, όπως μέ κάθε θάνατο, σοβαρευόμαστε, φιλοσοφούμε, ανακαλύπτουμε τή θνητότητα,

* Διαβάστηκε σέ εκδήλωση που διοργάνωσε τό Ευρωπαϊκό Κέντρο Μετάφρασης Λογοτεχνίας, στίς 11 Νοεμβρίου 2003.

βλέπουμε μιā καρέκλα αμετάκλητα άδειανή, νιώθουμε μιάν άπώλεια, άόριστους φόβους, άόριστες άνησυχίες

πού μοιάζουν με τύψεις. Ἄλλά ἀπόψε, πέρα ἀπό τή μελαγχολία καί τίς συναφεῖς σκέψεις, αἰσθανόμαστε ἕνα πολύ θετικό συναίσθημα: πού μπορούμε νά τιμήσουμε τή Μετάφραση ἐν γένει στό ὄνομα τῆς Ἀλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου, γιατί θεωροῦμε τό μεταφραστικό της ἔργο ἔργο ἀξίας καί τήν ἴδια πρότυπο ἰκανοῦ μεταφραστῆ.

Γνωρίζουμε πόσο ἀγέρωχα σεμνή καί ἀνένδοτα αὐτάρκης ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρα, πόσο ἀδιαφοροῦσε γιά τή δημοσιότητα, μέ γνήσιο ἦθος συνειδητοποιημένου, ἀφανοῦς ἐργάτη τῆς λογοτεχνίας. Εὐλογο λοιπόν θά ἦταν νά ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδεχομένως δέν θά συμφωνοῦσε μέ τήν ἰδέα τῆς σημερινῆς ἐκδήλωσης. Ὡστόσο, ἡ δουλειά της εἶχε δημόσιο χαρακτήρα – δημοσίευε τίς μεταφράσεις της, ἦταν μέλος τῆς Ἐταιρείας Συγγραφέων ἀπό εἰκοσαετίας, τῆς εἶχε ἀπονεμηθεῖ τό Κρατικό Βραβεῖο Μετάφρασης, ἀπῆλθε τῆς ἐκτίμησης τῶν ὁμοτέχων της, τῶν ἐκδοτῶν, τῶν ἀναγνωστῶν. Αὐτός ἀκριβῶς ὁ δημόσιος χαρακτήρας τοῦ ἔργου της μᾶς ὑποχρεώνει καί πιστεύω ὅτι δικαιώνει τήν ἀπόφασή μας νά τιμήσουμε τή μνήμη μέ ἀνοιχτή, δημόσια ἐκδήλωση. Ὑπάρχουν σπουδαία πράγματα πού ἄφησε, μεγάλα ἔργα πού μετέφερε στά ἑλληνικά, βιβλία πού ἀποτελοῦν κοινή κτήση.

Θά προσπαθῶ νά σκιαγραφήσω τό πορτραῖτο της ὡς μεταφράστριας ἐλπίζοντας νά σχεδιάσω ταυτόχρονα τό πορτραῖτο ἐνός παραδειγματικοῦ μεταφραστῆ.

Μολονότι δέν εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τή μεταφραστική θεωρία, ἡ Ἀλεξάνδρα, ὅπως καί κάθε ἐμπειρος μεταφραστής, εἶχε μιά δική της ἐμπειρική, ὄχι ἐπεξεργασμένη καί συστηματική, θεωρία τήν ὁποία μπορούμε νά συναγάγουμε ἀπό τή μεταφραστική της πράξη. Ὅπως ὅλοι ὅσοι μεταφράζουν μέ σοβαρότητα καί εὐθύνη, ἐνοικοῦσε τή μεγάλη ἐκείνη γκρίζα χώρα τοῦ «συμβιβασμοῦ», τῆς ἐπίπονης προσπάθειας νά συμφιλιωθοῦν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς μετάφρασης κατά τό γράμμα μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς μετάφρασης κατά τό πνεῦμα, νά συνδιαλλαγθοῦν οἱ ἀξιώσεις τοῦ πρωτοτύπου μέ τίς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη τοῦ μεταφράσματος, νά συμβιβαστοῦν οἱ ἐντολές τοῦ πρωτοτύπου μέ τούς περιορισμούς πού σοῦ ἐπιβάλλει ἡ δική σου γλώσσα, νά ὑπηρετηθοῦν δύο γλώσσες καί δύο κουλτοῦρες, νά μοιρασεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὑποταγή καί στήν ἐλευθερία χωρίς νά θιγεῖ οὔτε ἡ μιά οὔτε ἡ ἄλλη.

Ἡ προσπάθεια μοιάζει ἀδύνατη, μάταιη –κι ὅμως, ἡ ζωὴ ἄλλα λέει, ἡ πραγματικότητα βοᾷ, μεταφράσεις γίνονταν πάντα καί γίνονται – νά τες μπροστά μας, ἀπτά δείγματα, τεκμήρια τοῦ ἐφικτοῦ, τῆς προσπάθειας πού ἔχει ἀποτέλεσμα, τῆς μετάφρασης πού εἶναι λογοτεχνία.

Στό εὐρύ φάσμα τῆς μεταφραστικῆς πρακτικῆς, ὅπου στό ἕνα ἄκρο ἔχουμε τόν αὐστηρό κυριολεκτισμό, στό ἄλλο ἄκρο τήν ἀνάπλαση, καί στή μέση μιά τεράστια περιοχὴ ὅπου ἡ μετάφραση εἶναι πιστή

ἀναπαραγωγή τοῦ πρωτοτύπου καί ταυτόχρονα ἕνα κείμενο φυσικό στή γλώσσα του, πού μπορεῖ νά σταθεῖ αὐτόνομα – σέ αὐτό τό εὐρύτατο φάσμα οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀλεξάνδρας δρῶνται ἀκριβῶς στή μέση τῆς ἐνδιάμεσης περιοχῆς, μέ ἐλάχιστες σποραδικές ἀποκλίσεις πρὸς τὰ ἀριστερά ἢ τὰ δεξιά, κυρίως πρὸς τήν πλευρὰ τῆς πιστότητας στίς παλαιότερες ἐργασίες της καί τῆς ἀνάπλασης στίς τελευταῖες. Βρισκόμαστε, δηλαδή, στή δυσκολότερη, στήν πῶ ἀπαιτητικὴ ζώνη τῆς μεταφραστικῆς πράξης, ὅπου ὁ μεταφραστής καλεῖται νά ὑπηρετήσει δύο κυρίους. Αὐτός εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος τῆς μεταφραστικῆς εὐθύνης καί τῆς πρόκλησης – ἐδῶ ὁ μεταφραστής δοκιμάζεται σκληρά, καί γιά νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτές τίς πρωτοφανεῖς ἀπαιτήσεις ἐπιστρατεύει, ἀξιοποιεῖ καί καταβάλλει ὅ,τι διαθέτει – γνώση, ταλέντο, εὐαισθησία, εὐρηματικότητα, μόχθο, χρόνο. Θά ἐπιμείνω στό χρόνο.

Οἱ μεταφράσεις τῆς λογοτεχνίας εἶναι χρονοβόρες, οἱ προθεσμίες καί ἡ νόρμα εἶναι οἱ χειρότεροι σύμβουλοι, καμιά καλὴ μετάφραση δέν βγαίνει γρήγορα καί ἀπὸ τόν πῶ ταλαντοῦχο, τόν πῶ ἐμπειρο, γιά μιά λέξη μπορεῖ νά χρειαστεῖ νά δουλέψει καί στόν ὕπνο σου, οἱ μεταφράσεις εἶναι χτικιό, οἱ μεταφραστὲς εἶναι κατὰ κανόνα καπνιστές. Σέ κάθε τῆς μετάφραση ἡ Ἀλεξάνδρα διέθετε πολύ χρόνο, δούλευε ἀργά, ὅπως οἱ ἀρχαιολόγοι, οἱ ἀποκρυπτογράφοι, κάποιοι καλλιτέχνες, κάποιοι φιλήδονοι τῆς ἀργῆς ἀνάγνωσης. Γιά τίς 600 σελίδες τῆς τριλογίας τοῦ Μπέκετ δούλεψε 4 χρόνια, κατὰ μέσον ὄρο μισή σελίδα τήν ἡμέρα. Ἐχασε μεροκάματα – κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἐπιδιώσει μεταφράζοντας μισή σελίδα τήν ἡμέρα – ἀλλά κέρδισε μιά μεγάλη, ἀπαραμίλλη ἐμπειρία, ὑποδύθηκε στά ἑλληνικά ἕναν ἀπὸ τούς μεγαλύτερους συγγραφεῖς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως ἄλλοι ἐρμηνεύουν τόν Ἄμλετ ἢ τόν Οἰδίποδα (οἱ μεταφραστὲς ὑποδύονται καί τόν συγγραφέα καί τούς ἥρωές του), μαθήτευσε σέ ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα τοῦ μοντερνισμοῦ καί ταυτόχρονα πλούτισε τή νεοελληνικὴ λογοτεχνία –ναί, καλὰ ἀκούσατε – μέ ἕνα ἔργο πού, μέ δεδομένη τή μοναδικότητά του, δέν θά μπορούσε ποτέ νά γραφεῖ πρωτογενῶς ἢ πρωτοτύπως στήν ἑλληνικὴ γλώσσα.

Καί ὅπως ὅλοι οἱ καλοὶ μεταφραστὲς, ὅπως ὅλοι οἱ καλοὶ ἐρμηνευτές, ἀπὸ βιβλίο σέ βιβλίο καί ἀπὸ συγγραφέα σέ συγγραφέα ὑποδύοταν ὄχι μόνο πολλὰ καί διάφορα πρόσωπα ἀλλὰ καί τὰ πῶ διαφορετικὰ ὕψη μέ ἴση ἐπιτυχία.

Θά σᾶς διαβάσω ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα τῆς μετάφρασής της ἀπὸ τό Α΄ βιβλίο τῶν Ἐξομολογήσεων τοῦ Ζάν Ζάκ Ρουσό.

Εἶμαι ἄνθρωπος μέ βίαια πάθη, καί ὅταν παθαίξομαι, ἡ παραφορὰ μου δέν ἔχει ὄρια. Ξεχνῶ κάθε μέτρο, κάθε σεβασμό, κάθε εὐπρέπεια καί κάθε φόβο· εἶμαι θρασύς, κνικικός, σκαιός, ἀχαλίνωτος· κανένα αἶσθημα ντροπῆς

δέν μέ σταματᾶ, κανέννας κίνδυνος δέν μέ τρομάζει· πέρα από τό ἕνα καί μόνο πράγμα πού μέ ἀπασχολεῖ, τίποτ' ἄλλο δέν ὑπάρχει γιά μένα στόν κόσμο. Ἀλλά αὐτό κρατάει μόνο μιά στιγμή, καί τήν ἐπόμενη στιγμή πέφτω σέ πλήρη ἐξουθένωση.

Πάρτε με σέ μιά κατάσταση ἥρεμη εἶμαι ἢ προσωποποίηση τῆς νωθρότητας καί τῆς συστολής. "Ὅλα μέ φοβίζουν, ὅλα μου φαίνονται βουνοῦ· τό πέταγμα μιᾶς μύγας μέ τρομάζει· μιά κουβέντα πού πρέπει νά πῶ, μιά κίνηση πού πρέπει νά κάνω μέ πανικοβάλλουν· ὁ φόβος καί ἡ ντροπή μέ κυριεύουν σέ τέτοιο βαθμό πού θέλω νά ἐξαφανιστῶ ἀπό προσώπου γῆς. Ἄν πρέπει νά ἐνεργήσω, δέν ξέρω τί νά κάνω ἄν πρέπει νά μιλήσω, δέν ξέρω τί νά πῶ ἄν μέ κοιτάζουν, τά χάνω. Ὅταν παθιάζομαι, βρίσκω καμιά φορά αὐτό πού θέλω νά πῶ ἄλλά στίς καθημερινές συζητήσεις δέν βρίσκω τίποτα, ἀπολύτως τίποτα. Μοῦ εἶναι ἀφόρητες, ἀπλῶς καί μόνο ἐπειδή εἶμαι ἀναγκασμένος νά μιλάω.

Ἀκούστε τώρα κάτι ἐντελῶς διαφορετικό, μιά φωνή πού ἀκούγεται διακόσια χρόνια μετά τίς Ἐξομολογήσεις, στόν ἀντίποδα τῆς φωνῆς τοῦ Ρουσσῶ. Τό τέλος τοῦ Ἀκατανόμαστου τοῦ Σάμουελ Μπέκετ:

Θά ξυπνήσω κάποτε, μέσα στή σιωπή, καί δέν θά ξανακοιμηθῶ ποτέ, θά εἶμαι ἐγώ, ἢ θά ὄνειρευτῶ, θά ὄνειρευτῶ ξανά, θά ὄνειρευτῶ μιά σιωπή, μιά σιωπή ὄνειρική, γεμάτη ψιθύρους, δέν ξέρω, ὅλ' αὐτά εἶναι λόγια, δέ θά ξυπνήσω ποτέ, ὅλα λόγια, δέν ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο, πρέπει νά συνεχίζεις, μόνο αὐτό ξέρω, ὅπου νά 'ναι τελειώνουν, τό ξέρω, τό νιώθω, μ' ἐγκαταλείπουν, εἶναι ἡ σιωπή, θά γίνει σιωπή, γιά μιά στιγμή, γιά κάμποσες στιγμές, ἢ θά 'ναι ἡ δική μου, αὐτή πού κρατάει, πού δέν κράτησε, πού κρατάει ἀκόμα, θά εἶμαι ἐγώ, πρέπει νά συνεχίζεις, δέν μπορῶ νά συνεχίσω, πρέπει νά συνεχίζεις, θά συνεχίσω, πρέπει νά λές λόγια, ὅσο ἀκόμα ὑπάρχουν, πρέπει νά λέγονται, ὥσπου νά μέ θρουν, ὥσπου νά μέ ποῦν, πρέπει νά συνεχίζεις, ἴσως ἔχει κιόλας γίνει, ἴσως μ' ἔχουν κιόλας πεῖ, ἴσως μ' ἔχουν κιόλας φέρει στό κατώφλι, στό κατώφλι τῆς δικιάς μου ἱστορίας, μπρός στήν πόρτα πού ἀνοίγει στή δικιά μου ἱστορία, αὐτό θά μ' ἐξέπληττε, ἄν ἀνοίγει, θά εἶμαι ἐγώ, θά εἶναι ἡ σιωπή, ἐκεῖ πού εἶμαι, δέν ξέρω, δέ θά μάθω ποτέ, μέσα στή σιωπή δέν ξέρεις, πρέπει νά συνεχίζεις, δέν μπορῶ νά συνεχίσω, θά συνεχίσω.

Πολλοί θαύμασαν τά καλά ἑλληνικά τῆς Ἀλεξάνδρας, θεωρώντας τα τεκμήριο τῆς καλῆς μετάφρασης. Τό κριτήριό τῆς ὀρθῆς γλώσσας εἶναι βάσιμο, ἀλλά ἡ ἔμφαση πού συχνά δίνεται, ὅταν κρίνουμε μεταφράσεις, στήν καλή γλώσσα, τά καλά ἑλληνικά, ἀφενός ὑποβάλλει τήν ἰδέα ὅτι λογοτεχνία ἴσον καλλιέ-

πεια (πράγμα ἀναληθές), ἀφετέρου παραβλέπει ἄλλες βασικότερες προϋποθέσεις τοῦ μεταφράζειν, ὅπως ἡ κατανόηση τοῦ κειμένου καί ἡ συνακόλουθη ἐρμηνεία. Ἄν οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀλεξάνδρας εἶναι λαμπερές, τοῦτο δέν ὀφείλεται στήν ἄψογη χρήση τῆς ἑλληνικῆς (αὐτό ἀπό μόνο του δέν ἀρκεῖ καί ἐνίοτε μπορεῖ καί νά μὴ ἐνδείκνυται) ἀλλά στήν ἐντελή, βαθύτατη σύλληψη τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, πού ἀφορᾶ ὄχι μόνο στό νοηματικό του περιεχόμενο ἀλλά καί στόν θηματισμό του, τό ρυθμό, τή μουσική του. Αὐτά τά προαπαιτούμενα προϋποθέτουν μέ τή σειρά τους ἀπόσβεση τῆς προσωπικότητας τοῦ μεταφραστή καί νοήμονα εὐαισθησία. Ἐτσι ἡ Ἀλεξάνδρα μετέφραζε, τόν Σάμουελ Μπέκετ ἀλλά καί τόν Ζάν Ζάκ Ρουσῶ, τήν Τζέην Ὁστεν ἀλλά καί τόν Τζόζεφ Κόνραντ, τόν Ζάν Ζενέ ἀλλά καί τόν Φράνκ Ρόναν.

Θά τελειῶσω ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρα ἦταν καθαρῶσιμη μεταφράστρια. Ἡ μετάφραση ἦταν ἡ μοναδική τῆς "πνευματική" ἀπασχόληση, μέ αὐτή διακρίθηκε, καί, τό κυριότερο, ἐνῶ θά μπορούσε -αὐτό θά τό δεδαιώσουν ὅσοι τή γνώριζαν-, δέν θέλησε νά καλλιεργήσει ἄλλα εἶδη λόγου -ποίηση, πεζογραφία ἢ δοκίμιο-, γραφές στίς ὁποῖες ἐπιδίδονται ἐκ παραλλήλου ἄλλοι μεταφραστῆς. Δέν ἔγραφε κἀν προλόγους καί εἰσαγωγές στά ἔργα πού μετέφραζε, ὅπως κάνουμε οἱ περισσότεροι, ἐνῶ καί ἀποψη εἶχε καί γλωσσική ἐπιτηδειότητα γιά νά τή διατυπώσει. Ἦταν καθαρῆ μεταφράστρια καί αὐτή ἡ ἐπιλογή τῆς ἦταν συνειδητή, ἐξέφραζε μιά κριτική στάση.

Ὅταν ἄρχισε νά μεταφράζει στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἡ μετάφραση ἐθεωρεῖτο ἀκόμη εἶδος ὑποδεέστερο, οἱ μεταφραστῆς χειρῶνακτες πού μεταφέρουν ὑλικά ἀπό τή μιά γλώσσα στήν ἄλλη. Ἐκτοτε κύλησε πολύ νερό στό αὐλάκι καί σήμερα ἡ μετάφραση διεκδικεῖ τά δικαιώματά της, τήν ἰσοτιμία της μέ τά εἶδη τῆς πρωτογενούς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Σέ αὐτό συνέβαλαν πολλοί παράγοντες - ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταφραστικῆς θεωρίας, ἡ ὀρθότερη ἀποτίμηση τῆς παιδευτικῆς σημασίας τῆς μετάφρασης καί τοῦ πρωταρχικοῦ ρόλου της στήν κίνηση τῶν ἰδεῶν καί τή διάπλαση τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν, τό αὐξημένο αἶσθημα εὐθύνης καί τό ὑψηλότερο αὐτοσυναίσθημα τῶν ἰδίων τῶν μεταφραστῶν, ἡ καλλιέργεια ἐνός μεταφραστικοῦ ἤθους, πού οἱ ἐκδότες ὀλομέν καί περισσότερο ὑποχρεώνονται νά ἐκτιμήσουν, οἱ μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις τῶν ἀναγνώστων. Σήμερα εἴμαστε σέ θέση νά ἰσχυριστοῦμε βασίμως ὅτι ἡ συμβολή τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Παύλου Ζάννα ὡς μεταφραστῶν στά ἑλληνικά γράμματα εἶναι ἀνυπολόγιστη καί ὅπωςδήποτε μεγαλύτερη ἀπό τή συνεισφορά πολλῶν «πρωτοτύπων», ἰδιαίτερα σύγχρονων καί εὐπώλητων, λογοτεχνῶν. Σέ αὐτό τό πλαίσιο χωρῶς στάμε στήν Ἀλεξάνδρα καί τήν οὐσία τοῦ πράγματος, τήν ἐξαιρετική δουλειά πού μᾶς ἄφρασε, καί τήν ἀφορμῆ νά μιλήσουμε ἀπόψε γιά τή μετάφραση στό ὄνομά της.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ: «ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΡΑΪΣΜΟΥ ΣΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ»

Ένα έργο κλασικό για τή μελέτη τής νεοελληνικῆς ιδεολογίας

Βιβλιόραμα, 'Αθήνα 2003, σ. 165 (α' έκδ.: 'Ο Πολίτης, 'Αθήνα 1989)

τοῦ Στρατή Μπουρνάζου

Οι *Ίδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ* ἀποτελοῦν σήμερα ένα έργο κλασικό για τόν μελετητή ὄχι μόνο τοῦ Κοραῆ ἀλλά γενικότερα τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας κατά τόν 19ο καί 20ό αἰώνα¹ κλασικό, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν τίτλο *Ίδεολογικές χρήσεις*. Πρόκειται, ὡς γνωστόν, για ὄρο που εἰσηγήθηκε στα ἑλληνικά πράγματα ὁ Φίλιππος Ἡλιού τό 1976, μέ ἀφετηρία τή διαμάχη Κορδάτου-Ζέβγου για τήν κοινωνική σημασία τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821,¹ καί ἔκτοτε χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα. Πέραν τοῦ τίτλου ὁμως, τό ἀνά χείρας τομίδιο, παρά τό μικρό του μέγεθος, δικαιώνει πλήρως τόν χαρακτηρισμό «κλασικό»: ἐκτός ὄλων τῶν ἄλλων (εἰς βάθος γνώση τοῦ θέματος, ἰκανότητα συμπύκνωσης, ἀνατροπή παραδεδεγμένων ἀντιλήψεων, σαφήνεια καί ὠραία ἀνάπτυξη τοῦ θέματος) διαθέτει ἐκεῖνο που συνιστᾶ λυδία λίθο για νά ἀποκληθεῖ ένα έργο κλασικό: πολύ γρήγορα ἀποτέλεσε σημεῖο ἀναφορᾶς μέ λίγα λόγια, μετά τήν κυκλοφορία του πολύ δύσκολα μπορεῖ νά πραγματευθεῖ κανεῖς παρόμοια θέματα προσπερνώντας το.

Ἵπενθυμίζω, ξεκινώντας, τό περιεχόμενο τῆς μελέτης. Οἱ *Ίδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ* ἐπικεντρώνονται σέ τρία –πολύ διαφορετικά μεταξύ τους καί πολύ καθοριστικά για τόν νεοελληνικό 20ό αἰώ-

να- ρεύματα (δημοτικισμός, μαρξισμός, ὀρθοδοξία) καί στόν ἐχθρικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετώπισαν, ἀπό διαφορετικές ἀφετηρίες τό καθένα, τόν Κοραῆ

1. Φίλιππος Ἡλιού, «Ἡ ιδεολογική χρήση τῆς ιστορίας», περ. *Ἀντί*, τχ. 46, 1976.

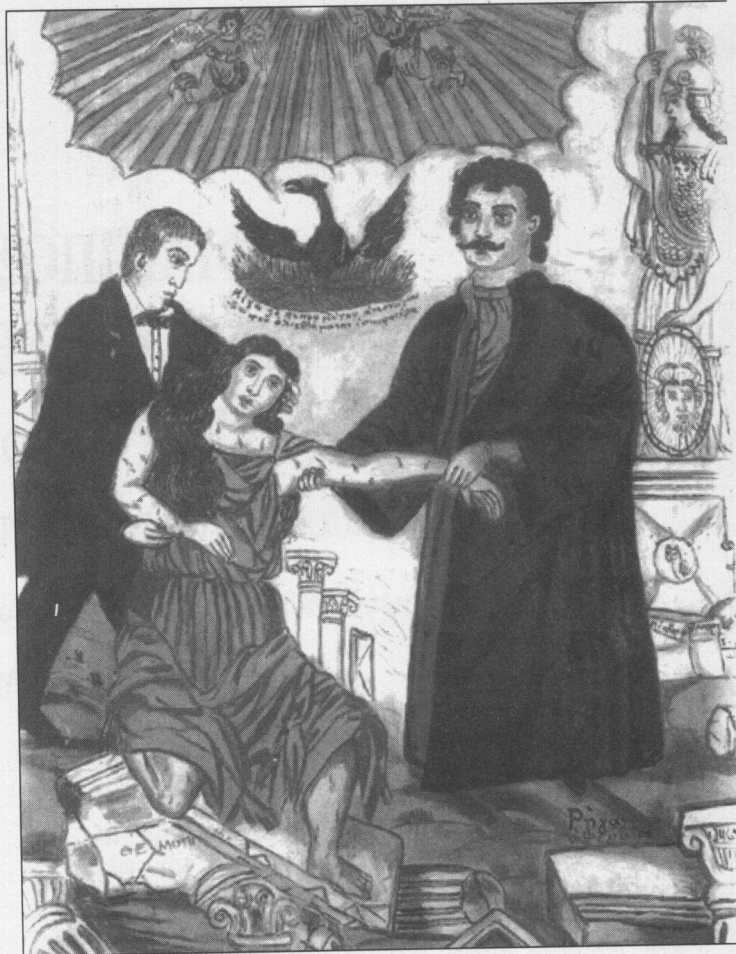
καί τό ἔργο του. Ἐντελῶς ἐπιγραμματικά, γιά τόν δημοτικισμό, ἰδίως τόν ψυχαρικό δημοτικισμό, ὁ μέγας διαφωτιστής εἶναι ὁ «κακοῦργος», ὁ ἀρχικαθαρειουσιάνος πού κατασκεύασε μιὰ τεχνητή γλώσσα, ἡ ὁποία καί βρίσκεται στή ρίζα ὅλης τῆς μετέπειτα πνευματικῆς κακοδαιμονίας τοῦ τόπου. Οἱ Ἕλληνες μαρξιστές θά καταλήξουν, μετά ἀπό ἀρκετές περιστροφές, νά θεωρήσουν τόν Κοραῖ ὡς τόν θεωρητικό τῶν κάθε εἶδους συμβιβασμῶν, πολιτικῶν καί πνευματικῶν, «ἐνάντια στό λαό καί τή λαϊκή ἀναγέννηση». Τέλος, μιὰ σειρά θρησκευτικά ρεύματα (ἄς συγκρατήσουμε τό ὄνομα τοῦ Ἰω. Ρωμανίδα ἀπό τοὺς παλαιότερους καί τοῦ Χρ. Γιανναρά ἀπό τοὺς ἐπιγόνους) τόν ἀντιμετωπίζουν ὡς «γραικύλο», πρωτοστάτη στήν εἰσαγωγή «φράγκικων» προτύπων καί ιδεῶν, πού ἀλλοίωσαν τή νεοελληνική «ἰδιοπροσωπία» καί ὀρθόδοξη πολιτισμική ταυτότητα. Παράλληλα ὅμως, στοὺς κόλπους τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἐκδηλώνονται τάσεις πού προκρίνουν τή «κλειάνση» καί τήν ἐνσωμάτωση ἐνός ἐξωραϊσμένου Κοραῖ, ἀπό τόν ὁποῖο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ οἱ ἀντικληρικαλιστικές αἰχμές, στό ἑλληνοχριστιανικό σύμπαν.

Μιά ἀπό τίς κύριες συνεισφορές τῆς παρούσας μελέτης εἶναι ἡ ἀξία τῆς ὡς μεθοδολογικοῦ ἐργαλείου. Ὅπως κάθε σημαντικό ἔργο, οἱ Ἰδεολογικές χρήσεις μᾶς μαθαίνουν πολλά γιά τό θέμα τους, μᾶς μαθαίνουν ἐπίσης πολλά γιά διάφορα ὅμορα ζητήματα, ἀλλά μᾶς μαθαίνουν, ἐπιπροσθέτως, πῶς νά δουλεύουμε, μᾶς ὑποδεικνύουν ἕναν τρόπο ἔρευνας καθῶς καί ἕναν τρόπο ἐκθεσης τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας (αὐτά τά δύο, ὡς γνωστόν, ἐφάπτονται ἀλλά δέν ταυτίζονται). Ποιά εἶναι λοιπόν τά μεθοδολογικά κέρδη πού ἀποκομίζουμε ἀπό τήν παρούσα ἐργασία;

Ἡ μελέτη ἐξετάζει αὐτό πού, σέ ἄλλο λεξιλόγιο, θά ὀνομάζαμε προσλήψεις τοῦ κοραϊσμοῦ στήν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐστιαζόμενος στά τρία μεγάλα ρεύματα πού προαναφέραμε, ὁ συγγραφέας διευκρινίζει ἐξαρχῆς ὅτι ἡ προσοχή του ἐντοπίζεται ὄχι στίς διαπιστώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀλλά στίς φωνές ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες «μπορεῖ νά μὴν ἀνταποκρίνονται στίς ἀυστηρές προδιαγραφές τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, ἐμφανίζουν, ὅμως, τό ἐνιαῖο χαρακτηριστικό ὅτι μποροῦν νά ἐκφράξουν, καί ταυτόχρονα νά διαμορφώσουν, συλλογικά ρεύματα καί συλλογικές συνειδήσεις» (σ. 10). Ἀπαντᾶμε, ἐδῶ, ἕνα μόνιμο ἐνδιαφέρον τοῦ Φίλιππου Ἡλίου: τοὺς «πολλοὺς», τίς κανονικότητες, τίς συλλογικές νοοτροπίες – ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώνεται σέ πολλές μελέτες καί ἐρευνητικῆς του ζητήσεις: γιά τοὺς συνδρομητές τῶν βιβλίων, τίς κυκλοφορίες τῶν ἐντύπων, τίς ἰδεολογικές καί νοοτροπιακές σταθερές, τή διάδοση καί διάχυση τῶν ιδεῶν.

Οἱ κυρίαρχες εἰκόνες καί ἀντιλήψεις γιά τόν Κο-

Ὁ Κοραῖς καί ὁ Ρήγας ὑποδαστάζουν τήν Ἑλλάδα.
Πίνακας σέ χαρτόνι τοῦ Θεόδωρου, 1911.

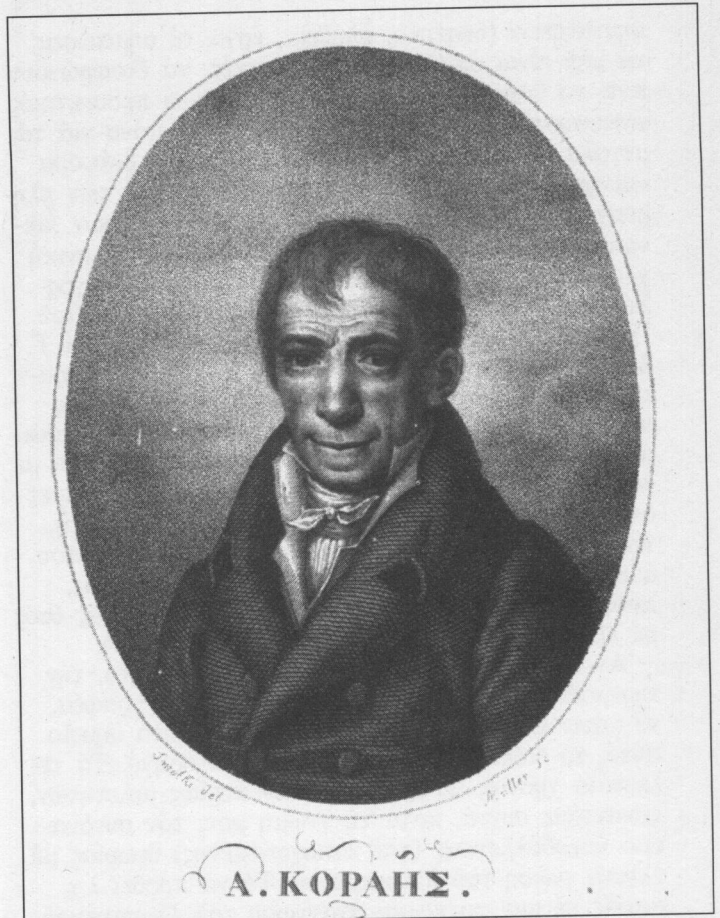
ραῖ καί τό ἔργο του διαμορφώνονται, ὅπως δείχνει ὁ μελετητής, ἐρήμην τοῦ βίου καί τοῦ ἔργου του, καί πολύ συχνά διαστρεβλώνοντάς τα πλήρως, βασιζόμενες σέ παραμορφωτικά στερεότυπα. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικά, τόν 20ό αἰῶνα, ἀπέναντι ἀπό τοὺς βασικούς ἀντιπάλους τοῦ κοραϊσμοῦ δέν βρίσκεται ὁ Κοραῖς, ἀλλά «ἕνα φάντασμα», «ἕνα διεστραμμένο εἶδωλο τοῦ Κοραῖ» (σ. 25), ἀφοῦ βασικές ἀντιλήψεις καί πιστεύω του (ὅπως ὁ ἀντιμοναρχισμός του, ἡ πίστη του στή δημοκρατική πολιτεία καί τήν ἰσονομία, ἡ ἀυστηρή κριτική του στήν Ἐκκλησία, ὁ ριζοσπαστισμός του κ.ά.) ἀποσιωποῦνται πλήρως.

Οἱ ἀντιλήψεις περί τόν Κοραῖ μπορεῖ λοιπόν νά διαμορφώνονται ἐρήμην τοῦ ἴδιου καί τοῦ ἔργου του, δέν μποροῦν ὡστόσο νά μελετηθοῦν ἐρήμην τοῦ ἔργου τούτου, ὡς αὐτοτελῆ καί αὐτόνομα ἀντικείμενα. Ἀντιθέτως, ἡ μέριμνα πού διατρέχει ὅλη τή μελέτη εἶναι ὁ διαρκῆς συσχετισμός καί συνεξέταση τῶν προσλήψεων τοῦ κοραϊσμοῦ μέ δύο μεγάλα σύνολα:

πρώτον, μέ τά έργα, τίς ιδέες καί τίς αντιλήψεις του ίδιου του Κοραή καί, δεύτερον, μέ τίς πραγματικότητες του 20ού αιώνα, τά συμφραζόμενα του καιρού τους. Καί μέσα από αυτήν τή διπλή συσχέτιση μπορούμε νά κατανοήσουμε τίς χρήσεις καί καταχρήσεις, νά άνιχνεύσουμε τίς ιδεολογικές χρήσεις, νά αντιληφθούμε ανάγκες πού τίς υπαγόρευσαν καί τούς ρόλους πού διαδραμάτισαν.

Έτσι, τό πρώτο καί μέγιστο μάθημα είναι ότι οι προσλήψεις, ή διαδρομή των ιδεών δέν μπορούν νά μελετηθούν χωρίς συνεχή άναγωγή στις πραγματικότητες. Στην άκροτελεύτια περίοδο των *Ίδεολογικών χρήσεων του κοραϊσμού*, αυτό δηλώνεται ρητά: ό «λόγος περί ιστορίας», έκδοχή του όποιου άποτελεί καί ή «ιδεολογική χρήση», «δέν μπορεί νά άποκτήσει τήν ιστοριογραφική του νομιμοποίηση παρά μόνο στο μέτρο πού συνεξετάζεται μέ τά *realia* καί όντως όντα». Καί, μέσα από τή διαδικασία αυτή, άναδεικνύεται διαρκώς, στίς σελίδες του βιβλίου, ή ιστορικότητα των έννοιών: «[...] *μιά χρονολογημένη, δηλαδή ιστορική άνάλυση*», γράφει κάπου, πολύ χαρακτηριστικά ό Φ. Ήλιού (σ. 20). Η χρονολογημένη αυτή άνάλυση, μέ τή σειρά της, μάς άποκαλύπτει όλη τή συνθετότητα των πραγμάτων στο έμπόλεμο πεδίο τής διαμάχης των ιδεών καί των έννοιών: τούς συσχετισμούς, τίς κρυσταλλώσεις, τίς άνατροπές, τίς συμμαχίες καί τά μέτωπα, τή σημασία τής πολεμικής χρήσης καί λειτουργίας των ιδεών κ.ο.κ.

Αντικείμενο τής μελέτης, όπως έπισημαίνει καί ό ίδιος ό συγγραφέας (σ. 22), δέν άποτελεί ό Κοραής καί τό κοραϊκό έργο, αλλά ό κοραϊσμός καί ή νεοελληνική ιδεολογία. Παρά ταύτα —κι αυτό άξίζει τήν προσοχή μας— μέσα από τή μελέτη του κοραϊσμού, τής εικόνας ή των εικόνων πού διαμορφώθηκαν ιστορικά για τόν Κοραή άναδεικνύεται ό ίδιος ό Κοραής, ό βίος καί τό έργο του. Πρόκειται για άμεση άπόρροια του τρόπου εργασίας: καθώς, μέ συστηματικότητα καί έπιμονή άρχαιολόγου ή στρωματογράφου, άποκαθίστανται στην ιστορικότητά τους τά διαδοχικά στρώματα πού έχουν έπικαθήσει στο κοραϊκό έργο, καθώς τά πρίσματα μέσα από τά όποία αυτό έχει θεωρηθεί καί θεαθεί διαυγάζονται, φωτίζεται καί τό κοραϊκό έργο. Ό Φ. Ήλιού, φυσικά, δέν συγγράφει, έν έτει 1983, τόν «Άληθινό Κοραή» ώστόσο, τό κοραϊκό έργο, μέσα από τίς συνεχείς άναφορές καί συσχετίσεις, προβάλλει ζωντανό μπροστά μας. Καί αυτό συντελείται, ως προς τόν άναγνώστη, μέ έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο: καθώς τά τρία ρεύματα πού εξετάζονται (δημοτικισμός, μαρξισμός, όρθοδοξία) υπήρξαν καθοριστικά για τόν νεοελληνικό 20ό αιώνα, άποτελούν, σέ μεγάλο βαθμό, συστατικό μέρος του πνευματικού άέρα πού αναπνέουμε μέχρι σήμερα: έτσι, οι αντιλήψεις καί οι θεωρήσεις άπέναντι στις όποιες ό άναγνώστης μαθαίνει νά στέκεται κριτικά κάθε άλλο παρά άγνωστες ή ξένες του είναι. Η μεγάλη πλειονότητα, κατά τεκμήριο τουλάχιστον,

ΕΛΛΑΣ, ΤΗΝ ΣΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΑΘΑΝΑΤΟΝ ΟΡΑΝ ΒΟΥΛΟΜΕΝΗ, ΣΟΥ ΜΗ ΔΙΔΟΝΤΟΣ, ΟΜΜΑΣΙΝ ΕΛΛΗΝΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΥΦΗΡΠΑΣΕ.

άφιερώθη τοῖς ἔλλησι

έχει άρδευθεί καί έπηρεαστεί από τά ρεύματα αυτά, καί συνολικά καί ως προς τήν άποψη της για τόν Κοραή.

Προχωρώντας σέ όρισμένα έπιμέρους ζητήματα, πιστεύω ότι βασικό στοιχείο τής έπιτυχίας τής μελέτης είναι ή ένδελεχής καί στέρεη γνώση του συγγραφέα.² Μιά γνώση πού φαίνεται, εκτός των άλλων, από τήν άνεση στην ανάπτυξη του θέματος, από τήν άγάπη στη λεπτομέρεια μέ τίς μικρές αλλά καιρίες παρατηρήσεις, από τόν πλούτο καί τή μεστότητα των ύπο-

2. *Ας σημειωθεί ότι, όσον άφορά ειδικότερα τόν Κοραή καί τόν κοραϊσμό, οι λογαριασμοί του Φίλιππου Ήλιού είναι μακροχρόνιοι: εγκαινιάζονται τό 1953, όταν σέ ήλικία 22 έτών εκδίδει τό *Άπό τήν άλληλογραφία του Κοραή. Άνέκδοτα καί ξεχασμένα γράμματα*, καί συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

σημειώσεων (δύσκολο, αλήθεια, έργο, οι σημειώσεις νά μήν είναι άπλως διεκπεραιωτικές, νά ελαφρώνουν αντί νά βαραινούν τό κείμενο!). Έτσι, ό προσεκτικός αναγνώστης έχει πολλά νά κερδίσει όχι μόνο για τά μεγάλα θέματα του βιβλίου, αλλά και για διάφορα «μικρά». Καί αυτό ισχύει τόσο στό επίπεδο των πληροφοριών (λ.χ., τίς πρώτες εμφανίσεις των όρων κοινωτισμός, σοσιαλισμός, σοσιαλιστής στή νεοελληνική γραμματεία: τή διπλογραφία του όνόματος Ζεΰγος-Ζέβγος: τή Δημοκρατία [δηλαδή τήν Πολιτεία] του Πλάτωνα πού εμφανίζεται στα πρώτα βιβλία του Γ. Σκληρού και του Γ. Κορδάτου), όσο και των παρατηρήσεων: λ.χ. για τίς έσωτερικές διαφοροποιήσεις στό στρατόπεδο του δημοτικισμού, ή τό πώς ό πρώτος ελληνικός μαρξισμός, παρά τό ότι άφομοιώνει μέ μάλλον άγνοο τρόπο ξένα δάνεια, οδηγεί σέ γόνιμες αναστατώσεις στό πνευματικό τοπίο τής χώρας: ή, τέλος, τίς θαυμάσιες (άλλά μόλις δύο) σελίδες όπου αναλύονται οι «βάναντες, διαδοχικές μερικεύσεις, πού επέτρεψαν νά μετατραπεί ό άποκαλυμμένος θεός σέ είδος ελληνικό και όρθόδοξο» (σ. 130-131).

Άν έπιμένω σέ κάτι πού μοιάζει άυτονόητο, τήν εύρυμάθεια ή, όρθότερα, τή σοφία του συγγραφέα, τό κάνω επειδή έχω τή γνώμη ότι, και στό σημείο αυτό, τό βιβλίο μπορεί νά άποτελέσει οδηγό. Τά τελευταία χρόνια, σέ εργασίες νέων κυρίως μελετητών, συναντάμε συχνά, κατά τή γνώμη μου, τόν συνδυασμό υπερέαλλουσας (και κακοχωνεμένης) θεωρίας μέ έλλιπή γνώση του αντικειμένου. Τό νά προβεί λ.χ. κανείς σέ μία φουκωική ανάγνωση του Γεωπονικού ή τής Άκολουθίας του Σπανού μπορεί ίσως (όχι πάντως κατ' ανάγκη) νά συνιστά ενδιαφέρον έγχειρημα, μέ έναν όμως, άπολύτως άπαραίτητο, όρο: νά μή γίνεται έρήμην του κειμένου και των κειμένων, νά στηρίζεται σέ καλή γνώση όχι μόνο τής θεωρίας (πού και αυτή ένίστε ελείπει), αλλά, πρώτιστα, του έκάστοτε Άγαπίου Λάνδου, Σπανού κ.ο.κ., τής παράδοσής τους, των συμφραζόμενων, των νοητικών και ιστορικών τους προϋποθέσεων.

Οι Ίδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού άποτελούν, επίσης, μάθημα γραφής. Δέν έπιθυμώ νά έγγίξω τήν άπόλυτη κοινοτυπία εκθειάζοντας τίς άρετές του ύφους του Φ. Ήλιού, αλλά θά ήθελα νά καταθέσω μία έντύπωσή μου: ή χαρά πού αισθάνεται ό αναγνώστης διαβάζοντας αυτό τό ωραίο κείμενο πηγάζει, έν πολλοίς, από τή χαρά πού αισθανόταν ό συγγραφέας του όταν συνελάμβανε τίς ιδέες του και τίς έριχνε στό χαρτί, εκείνη τή δυνατή χαρά πού προσφέρουν οι ανακαλύψεις και κατακτήσεις του πνεύματος. Ο συγγραφέας, έπιπροσθέτως, γνωρίζει νά χειρίζεται τίς πιο διαφορετικές πηγές (άπό τά φύλλα του Νομιά και τής Άμάλλειας Σμύρνης μέχρι τό Προδομένο Είκοσιένα ή τό Χαριστέιον Σεραφείμ Τίκα και τά άρθρα του Ίω. Ρωμανίδη) και αυτή ή ανάμειξη και ενχέρεια κίνησης σέ τόσο διαφορετικά πεδία του προσφέρει, νομίζω, μία άληθινή διασκέδα-

ση. Καί, όσο τόν ξέρω, δέν μπορώ νά φανταστώ ότι δέν ύπομειδιά, τουλάχιστον, όταν στό Εύρετήριο άποδελτιώνει τίς λέξεις «πίθηκοι» δίπλα στα λήμματα «πίστη θρησκευτική» και «Πλάτωνας», ή από τήν παράταξη των λημμάτων «όρθολογισμός», «ούμανισμός», «ούραγκουτάγκοι», «ούτοπικοί σοσιαλιστές», «όχλοκρατική μερίς».

Άφορμώμενος από τό εύρος των πηγών πού κινητοποιεί ό Φ. Ήλιού, θά ήθελα ακόμη νά έπισημάνω ότι αξιοποιεί, ιδίως στό τέταρτο κεφάλαιο («Ο μωπικός άλλοιθωρισμός»), τεκμήρια πού είτε θεωρούνται συνήθως γραφικά είτε θεολογικοθρησκευτικές πραγματείες και, ως εκ τούτου, δέν έχουν τύχει τής προσοχής των ιστορικών: λ.χ. τήν έφημερίδα Όρθόδοξος Τύπος, τά φιλοχουντικά περι παιδείας συγγράμματα του Έπ. Τζουβέλη, αλλά και τά πονήματα του Παν. Χρήστου, του Γ. Μεταλληνού και του Χρ. Γιανναρά. Είναι και αυτό, πιστεύω, άπόρροια τής έπιλογής του νά ασχοληθεί μέ τίς φωνές πού δέν πληρούν άυστηρά τίς προδιαγραφές του έπιστημονικού λόγου. Όχι μόνο γιατί, όπως έπισημαίνει, οι εξαίρέσεις επιτρέπουν στον ιστορικό νά έλέγξει τίς κανονικότητες και νά άνιχνεύσει τάσεις πού διέγραψαν μία σύντομη τροχιά (σ. 12), αλλά και γιατί πολλές φορές τέτοια έντυπα μās άποκαλύπτουν ένα εύρος πού δέν ύποψιαζόμαστε. Ο Φίλιππος Ήλιού μās έχει άποδείξει επανειλημμένα τή μαεστρία του όχι μόνο στή χρήση αλλά και στον έντοπισμό τέτοιων τεκμηρίων. Σέ κάποια, μή δημοσιευμένη, όμιλία του περι άρχείων μιλάει, άλλωστε, για τήν περιήχη «όμάδα των ρακοςυλλεκτών» του, ή όποια περιέρχεται, νύκτωρ, τίς όδους και τίς ρύμες τής πόλεως, συλλέγονσα, πάσης φύσεως φυλλάδια, τρυκάκια, άφίσες και άλλα πράγματα χρήσιμα τοίς ανθρώποις.³

Ο Φ. Ήλιού, στίς σελίδες τής μελέτης, μās δείχνει έμπρακτα πώς έννοεί και αξιοποιεί τόν όρο «ιδεολογικές χρήσεις». Στο σύντομο Ύστερόγραφο, πού προσέθεσε στήν παρούσα έκδοση, ώθούμενος φαντάζομαι από τήν κατάχρηση του όρου τά τελευταία χρόνια, αισθάνεται τήν ανάγκη νά προβεί σέ όρισμένες διευ-

3. Δέν έχω καμιά άμφιβολία για τήν ύπαρξη τής ομάδας, πιστεύω όμως ότι είναι άυστηρά μονομελής, άπαρτιζόμενη από τόν έξής έναν, τόν συγγραφέα των Ίδεολογικών χρήσεων. Βέβαια, αυτός θά συνεργάζεται μέ τούς συγγραφείς παραπλήσιων βιβλίων, όπως λ.χ. Κοινωνικοί άγώνες και Διαφωτισμός ή «Τύφλωσον Κύριε τόν Λαόν Σου», ένίστε θά προσφύγει για βοήθεια στον πρόεδρο των ΑΣΚΙ, ενώ εικάζω ότι τά έτη 2000-2002 διατηρούσε στενή συνεργασία μέ τόν τότε πρόεδρο του Δ.Σ. τής Αύγής.

κρινίσεις. Κάνει λοιπόν μιά τριπλή διάκριση. Έχουμε, πρώτον, τήν ιστοριογραφία ή όποία «προσπαθεί νά συλλάβει», «μέ τή μέγιστη δυνατή αντικειμενικότητα, τούς μηχανισμούς πού διέπουν τή λειτουργία συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών» δεύτερον, τήν ιστοριογραφική πρακτική «μέ τίς έγγενείς ιδεολογικές λειτουργίες της» και, τρίτον, τήν ιδεολογική χρήση τής ιστορίας, ή όποία «νωεΐται ως παραποιημένη ανακατασκευή τής ιστορίας από μεταγενέστερους, οί όποιοι έπιζητούν νά στηρίξουν τή συλλογιστική τους και στά σχήματά τους στην λίγο-πολύ, συνειδητή άγνόηση ή στή δάναυση μετατροπή έπαληθεύσιμων —δηλαδή, δυνάμενων νά έπαληθευθούν στην έποχή του κάθε ιστορικού— κοινωνικών καταστάσεων, προκειμένου νά ύπηρετηθεί ή έσωτερική συνοχή και ή προγραμματική επίδιώξη συγκεκριμένων, κάθε φορά, κοινωνικών ομάδων».

Δέν ξέρω άν οί σελίδες του Έστερόγραφο, αντί για τρεΐς, θά έπρεπε νά είναι δεκατρεΐς, είκοσι τρεΐς ή τριάντα τρεΐς, αισθάνομαι όμως ότι όσο περισσότερες τόσο μεγαλύτερο θά ήταν και τό όφελος του άναγνώστη, από μιά θεωρητική έκθεση και συζήτηση των προϋποθέσεων, των εφαρμογών και, ιδίως, των δυσκολιών τής έννοιας. Κι αυτό επειδή πιστεύω ότι ή «ιδεολογική χρήση», ως έργαλειό, άποδεικνύεται χρήσιμη και λειτουργική, και σίγουρα γονιμότερη από τήν ύπόθεση ότι όλες οί χρήσεις είναι αυτόχρη-

μα ιδεολογικές, άφοϋ ή ιδεολογία ένυπάρχει a priori σε κάθε ιστοριογραφικό έγγείρημα και κάθε ιστορικό. Άν όμως στην περίπτωση λ.χ. των σοβιετικών έγκυκλοπαιδειών έχουμε ένα καταφανές παράδειγμα ιδεολογικής χρήσης, άλλες φορές, όπως έπισημαίνει και ό ίδιος ό Φ. Ήλιού, τά όρια δέν είναι ευδιάκριτα. Γι' αυτές λοιπόν τίς μεταιχμακές, και έξόχως ένδιαφέρουσες, περιπτώσεις, όπου τά όρια ήθελήμενης και άθελήτης παραποίησης, συνειδητής και άσυνειδητης στρέβλωσης συμφύρονται, θά είχε ιδιαίτερη αξία νά παρακολουθούσαμε τίς σκέψεις του συγγραφέα.

Ό Φίλιππος Ήλιού συνδυάζει έπάξια δύο παραδόσεις: άπενός τήν παράδοση τής λογισύνης και τής ευρυμάθειας, και άφετέρου τήν παράδοση τής κριτικής σκέψης και άμφισβήτησης. Τά ευτυχή άποτελέσματα τούτης τής δύσκολης και δυσκολόβρετης σύζευξης, τά γεύεται, ως ώριμους καρπούς, ό άναγνώστης του έν λόγω βιβλίου. Και, όπως όλα τά πραγματικά καλά βιβλία, δέν οδηγεί στον κορεσμό, αλλά άνοίγει τήν όρεξη, διευρύνοντας και όξύνοντας τά διαφέροντα, τίς άπορίες και τούς όρίζοντες αυτού πού τό διαβάσει. Και, ως εκ τούτου, γεννά ένα έπιτακτικό προς τόν συγγραφέα αίτημα: νά μās χαρίσει και άλλα, ανάλογα, άναγνώσματα.

Η ΑΥΓΗ

ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, έγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ηφωνή των κοινωνικών κινημάτων.
- Η δράση της Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ για διεθνή θέματα, καθώς και παρουσίαση του διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο για το βιβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις για τα θέματα του καιρού μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.

- Γραφτείτε συνδρομητές στην Αυγή.
- Η Αυγή στο σπίτι σας, κάθε μέρα, και Κυριακή, το πρωί στις 7 με ειδικό Ταχυδρομείο. Ισχύει μόνον εντός Λεκανοπεδίου (όχι για την επαρχία).
- Για να γραφτείτε μπορείτε να απευθυνθείτε στο τμήμα Συνδρομών της εφημερίδας, Αγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgι.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €

Με τη συνδρομή σας ενισχύετε την εφημερίδα της Ανανεωτικής Αριστεράς

Κι εσύ καθ' αυγή με την ΑΥΓΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ Η. ΧΑΡΗΣ: «Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη»

Έκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003, σελ. 532.

του Παντελή Μπουκάλα

Οταν μετέχουμε στην παρουσίαση του βιβλίου ενός φίλου, ως όμιλητές ή ως ακροατές, μετέχουμε στη γιορτή του· δεν χωριζόμαστε καν σε όμιλητές και ακροατές, γιατί όλοι έχουμε έτοιμο από καιρό τον καλό τό λόγο για να τον ποῦμε, δίκαιο κι από καρδιάς· απλῶς κάποιοι κερδίζουν τό προνόμιο να ποῦν δημόσια αυτό πού όλοι λέμε στις παρέες μας. Μοιραζόμαστε λοιπόν τή χαρά του φίλου, νιώθουμε όλοι τήν ίδια συγκίνηση, πού ώρες ώρες καταλήγει να μᾶς ἐμποδίζει να ποῦμε όσα θέλουμε, όπως τό θέλουμε. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, τά καλοσιδερωμένα λόγια, τά κολλαριστά, δέν είναι απλῶς ἄχαρα και περιττά· είναι ἄδικο.

Ὁ Γιάννης Χάρης, λοιπόν, είναι φίλος μου και φίλος σας. Και σήμερα γιορτάζει, μᾶς και μέσα στους τόσους Αἰ-Γιάννηδες, δέν μπορεί, θά ὑπάρχει κι ὁ Αἰ-Γιάννης ὁ Διορθωτής, ἡ τέλος πάντων ὁ ἀποκεφαλιστής τῶν λαθῶν και τῶν ἀμαρτημάτων ἡμῶν. Πρέπει ὡς ἐκ τούτου να τόν πολυχρονίσουμε ἢ να τόν... πολυτομίσουμε, να του εὐχηθοῦμε δηλαδή πολλούς τόμους σάν κι αυτόν πού ἐπιτέλους ετοίμασε και μᾶς πρόσφερε. Να τόν πολυτονίσουμε πάντως, μᾶλλον δέν θά μᾶς τό ἐπέτρεπε, καθότι μονοτονικός ἐκ πεποιθήσεως αυτός.

Ἀλλά πρὶν του ποῦμε τόν καλό μας τό λόγο, πρέπει να τόν ψέξουμε. Να τόν ψέξουμε πού ἀργοπόρησε τόσο πολύ να καταπιαστῆ με τό συστηματικό δημόσιο γράψιμο. Ὡσπου να ἀποφασίσει να ξανοιχτῆ

στά «Μικρά Γλωσσικά», στά σαββατιάτικα «Πρόσωπα» τῶν *Νέων*, και να συμμορφωθῆ με τούς ὅρους και τά ὅρια τῆς τακτικῆς γραφῆς, ἐπιδιδόταν στό ἀντάρτικο, πότε στόν *Πολίτη* και πότε στό *Ἀντί*. Ἰδέες εἶχε, και μάλιστα κάθε ἄλλο παρά συμβατικές, αἶσθημα εἶχε, χιούμορ εἶχε, γλώσσα εἶχε, θυμό εἶχε, ἐμμονές εἶχε –γιατί λοιπόν ἐπρεπε να περιμένει, κι ἐμεῖς μαζί του, χρόνια και χρόνια, ὥσπου να μᾶς δώσει ὅ,τι τώρα μᾶς δωρίζει, ζωηρό, εὐθύβολο, χαριτωμένο ἀλλά και αὐστηρό, με ἐπιστημονικότητα πλήρως ἀναντίστοιχη, εὐτυχῶς ἀπό μιά ἀποψη, τῶν διπλωμάτων του;

Ἄς ὄψεται ἡ κάποια δημοφοβία του, για να μην πῶ ὀκνηρία, ὁπότε για να τόν ἡρεμήσω θά ἐπρεπε να τόν χαρακτηρίσω «ὀτρηρό» και ὄχι «ὀκνηρό», και τότε θά ἄρπαζε πεντέξι τόμους του Δημητράκου και θά τούς πέταγε καταπάνω μου πρὶν προλάβω να του ἐξηγήσω ὅτι μιά χαρά λέξη είναι ἡ λέξη ὀτρηρός, ἕνα χρησιμῶτατο «τρία σε ἕνα» είναι, ἀφού σημαίνει και δραστήριος και εὐστροφος και πρόθυμος. Ὡστόσο, εἶπα ἤδη τήν κρίσιμη λέξη: ἐμμονές. Δίχως αυτές δέν γίνεται ἡ γραφή, ἡ δημόσια ἐννοῶ γραφή, ἡ πολιτική· δίχως αυτές δυσκολεύεται να ὀρίσεις τό πεδίο σου, να ἀναγνωρίσεις τούς ἀντιπάλους σου, και κυρίως να συνεχίσεις ὅταν ὅλα σε ζορίζουν να σωπάσεις ἢ να ψευτίσεις. Ἀλλά πρὶν ἀπό τήν ἐμμονή είναι ἡ ὑπομονή και ἡ ἐπιμονή: να ἀποδελτιώνεις με φρόνημα ἀσκητικό ὅσα δημοσιεύματα ἀφοροῦν τήν περιπέτεια τῆς γλώσσας και ὅσα πάσχουν γλωσσικά, να ταξινομεῖς τά εὐρήματά σου, να ἀναζητῆς τό μόνιμο πίσω ἀπό τό περιστασιακό και τό ιδεολογηματικό πίσω ἀπό τό ἐπιστημονικοφανές, να πολεμᾶς για

* Ὁμιλία στην παρουσίαση του βιβλίου *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, Θέατρο του Νέου Κόσμου, 1.12.2003.

τίς απόψεις σου ακόμα κι όταν σε πικραίνει ή αίσθηση ότι είχε δίκιο εκείνος ο ματαιολόγος ο Έκκλησιαστής, ή αίσθηση δηλαδή ότι και στο γλωσσικό, όσα κι αν ειπωθούν, οι άγκυλώσεις δεν θα θεραπευτούν, κι ο καθγός θα ξεκινάει πάντοτε από την αρχή, ίσως έπειδή συντελείται μεταξύ ιδεολογικώς βαρηκόνων.

Πρίν κι από αυτά όμως είναι οι συστάσεις, χρειαζόμενες, έστω κι αν είμαστε φίλοι ανάμεσα σε φίλους. Έγραφε λοιπόν ένας τέτοιος φίλος, ο Άγγελος Έλεφάντης, στον Πολίτη, στο τεύχος 90-91, τόν Ιούλιο-Αύγουστο 2001 – και νά πώ εδώ τό απόλυτως περιττό, ότι δέν τόν τσιτάρω για νά λουφάρω έκατό ή και διακόσιες λέξεις παρά γιατί νιώθω άκατανίκητη τήν ανάγκη τοῦ συναισθηματικού δεσμοῦ, τοῦ «άνήκειν», πού θά έλεγαν και οι φιλοσοφότεροι έξ ύμῶν γερνάω, άρα λευκαίνει κι ή μνήμη μου και ή αγάπη μου, και γίνεται μεροληπτική, συγχωρήστε με. Έκει άλλωστε, στον Πολίτη, δευτερογεννήθηκα κι εγώ, λίγο πρίν – λίγο μετά τόν Γιάννη, χονδρικώς τό ίδιο αίσθημα μειονεξίας μοιραστήκαμε: ο δλάχος, εγώ δηλαδή, πού έγινε οδοντίατρος για νά γίνει διορθωτής – ο άπανεπιστημιάτος, ο Γιάννης δηλαδή, πού έγινε διορθωτής τών πανεπιστημιακῶν... Λέει λοιπόν ο Άγγελος Έλεφάντης:

«Ο Γιάννης Χάρης είναι έπιμελητής εκδόσεων, διορθωτής και μεταφραστής. Διετέλεσε διορθωτής αξιώσεων και τοῦ Πολίτη στά πρώτα 12 τεύχη τοῦ περιοδικοῦ, τό 1976-77, όταν και ο ίδιος άρχιζε τή σταδιοδρομία του πάνω στο μαρτύριο τών γραμμάτων, τών λέξεων και τών φράσεων (άρα και τών νοημάτων). Μάθαμε πολλά άπ' αυτόν και συνεχίζουμε νά μαθαίνουμε. Από τότε πού κυκλοφόρησαν τά «Πρόσωπα» τών Νέων, ο Γιάννης Χάρης, κάθε δεκαπέντε μέρες, από τή στήλη τοῦ “Μικρά Γλωσσικά” διδάσκει. Διδάσκει γραμματική και συντακτικό. Κρίνει τίς άπειρες γλωσσικές παρεκτροπές, κείμενα άνελλήνιστα και μαργαριτοδορηθή, δείχνει ασάφειες, σολοικισμούς, χοντρές άσυνταξίες, προχειρότητες, επισημαίνει πλείστα όσα μή ξελληνιαμένα γλωσσικά δάνεια (χονδροειδεῖς γαλλισμοί και άγγλισμοί), τά τραγελαφικά στά όποια καταλήγει τόσο συχνά ο λόγος τών έφημερίδων, τοῦ κράτους, τής ακαδημαϊκής κοινότητας και τών βιβλίων. Άπορρίπτει βαρύγδουπες “θεωρίες”, ιδεολογίες δηλαδή, περί λεξιπενίας και περί γλωσσικοῦ ζητήματος. Προτιμᾷ νά μιλά για προβλήματα πού έχουμε στή γλώσσα μας και μέ τή γλώσσα μας, προβλήματα πού μᾶς κληροδότησε ή ιστορία και πολλαπλασίασε ή άπαιδευσία, οι έμμονές νεοκαθαρευουσιάνων αλλά και δογματικῶν νεοδημοτικιστῶν. Και καταπιάνεται μέ άπορίες, γιατί δέν είναι όλα λυμένα και τακτοποιημένα άπαξ και διά παντός. Η ζωή και ή ζωή τής γλώσσας τά άνακατώ-

νουν συνεχῶς τά πράγματα και τά λόγια. Επισημαίνω τίς μεγάλες άρετές τών “Μικρῶν Γλωσσικῶν” τοῦ Γιάννη Χάρη όχι για νά πώ έναν καλό λόγο σε παλιό συνεργάτη και φίλο αλλά γιατί τά γραπτά του είναι χρῆσιμα. Μέ ωφέλεια θά τά επισκεπτόταν ο οιοσδήποτε. Διότι αν άποφεύγονταν αυτά τά άπειρα γλωσσικά όλισθήματα, ο δημόσιος λόγος θά ήταν σαφέστερος και πιό ευάνγνωστος».

Πόσο πίσω είναι τό γενέθλιο 1976 στο όποιο άναφέρεται ο Άγγελος Έλεφάντης; Έναν αιώνα, μπορεί και δύο, μέ τόσα «μετά» τοῦ «μετά» πού επήλθαν, ή νομίζουμε ότι επήλθαν, και κυρίως, κυριότατα, μέ τούς τόσους άπόντες μέ τήν τιμή τών όποίων τήν άτίμητη μετράμε εκτοτε τή δική μας παρουσία. Τῷ καιρῷ εκείνῳ, λοιπόν, για νά άλαφρύνω τό βαρύ πού δέν άλαφρώνεται, όταν άρχιζα κι εγώ νά μαθαίνω τά σημαδάκια τής διόρθωσης μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Δήμου Μαυρομάτη πού θά μᾶς βλέπει τώρα από ψηλά και θά στρίβει τίς μουστάκες του όλο χαρούμενη ειρωνεία, ο Γιάννης Χάρης, κι όχι μονάχα αυτός, ήταν στήν ψυχαρική φάση τοῦ δημοτικισμοῦ. Μάρτυς μου ή Άλληλογραφία τοῦ Κάρλ Μάρξ και τοῦ Φρήντριχ Ένγκελς, στίς εκδόσεις τοῦ Όλκοῦ. Οι δύο πατριάρχεις δρέθηκαν νά μιλάνε, έξαιτίας τοῦ μεταφραστή-έπιμελητή τους, σε μιᾷ γλώσσα πού θά άνάγκαζε τόν Ψυχάρη νά ξουρσιτεῖ και νά κουρευτεῖ γουλί, για νά μήν τόν πούνε μαλλιαρό.

Τό θυμίζω αυτό όχι για νά κακολογήσω τόν φίλο μας αλλά για νά σημειώσω τό αυτονόητο πού δέν είναι πάντοτε αυτονόητο: είμαστε ή ήλικία τών έμμοῶν μας, είμαστε ή εξέλιξη τών έμμοῶν μας. Ούτε ο Γιάννης ούτε κανένας άλλος έμεινε «κολλημένος μέ τήν μάλα», πού λέει ή διαφήμιση, κολλημένος μέ τίς απόψεις του για τή γλώσσα. Τή δημοτική, τή γλώσσα δηλαδή, τή μάθαμε, και συνεχίζουμε νά τή μαθαίνουμε, λέξη τή λέξη, άπορία τήν άπορία, γαμοσταυρίδι τό γαμοσταυρίδι, άνακάλυψη τήν άνακάλυψη. Δέν ήταν έτοιμοπαράδοτη, όριστική, πηγμένη και ληγμένη. Φτιαχνόταν, έπειδή συνεχίσαμε νά τή φτιάχνουμε – έπειδή συνεχίσαμε νά έχουμε άπορίες, όλοι μας, οι γραφιάδες, λογοτέχνες, επιστήμονες, πολιτικοί σχολιαστές, οι διορθωτές, οι έπιμελητές, και οι διορθωτές πού γίναμε γραφιάδες.

Πορευόμασταν και εξακολουθοῦμε νά πορευόμαστε πελαγωμένοι μέσα στίς αντιφάσεις τών λεξικῶν, τέτοιες αντιφάσεις, πού για νά άποφύγει κανείς τό τρίλημμα πῶς στά κομμάτια γράφεται τελικά ο ξυπόλυτος, μέ δύο ὑψιλον, μέ ὑψιλον και ήτα ή μέ γιώτα και ήτα, φτάνει συγχυσμένος νά επιλέξει είτε τήν κάποια καθαρεύουσα, και νά γράψει «άνυπόδητος», είτε τήν περίφραση και νά γράψει «ο μή ποδεμένος». Θά πείτε, δέν χάθηκε ο κόσμος για τό πῶς γράφεται ο ξυπόλυτος. Προφανῶς δέν χάθηκε, μολονότι ξερούμε από τίς άναπαραστάσεις ότι και ο θεός όταν εφτιαχνε τόν κόσμο, ξυπόλυτος ήταν, άρα κά-

πως πρέπει να τον φανταστούμε, κάπως ορθογραφημένο δηλαδή, για μήν πέσει τό στερέωμα και μās πλακώσει.

Ο διορθωτής, λοιπόν, και ο έπιμελητής είναι ένα πλάσμα απολύτως χρειαζούμενο και έντελώς περιττό. Έντελώς περιττές φαίνονται ώρες ώρες και οι γνώσεις του, χρήσιμες μόνο για τό «θέλεις να γίνεις εκατομμυριούχος;» σέ φιλολογικότερη έκδοχή. Ξέρει ας πούμε ότι υπάρχουν τριών λογίων εξαρτίσεις, ή μιά μέ ήτα, ή άλλη μέ ύψιλον, ή τρίτη και πίο σπάνια μέ γιώτα. Άλλά και πού τό ξέρει κι αυτό κι άλλα πολλά, δέν μπορεί να κόψει τήν εξάρτησή του από τήν ακατανίκητη ουσία πού λέγεται αμφιβολίνη. Ποτέ δέν είναι σίγουρος, και πάντως λιγότερο σίγουρος είναι όταν προσποιείται πως είναι απολύτως βέβαιος. Ποτέ δέν κομμάτια ήσυχος, γιατί ξέρει ότι ο διαδόχτος δαίμονας δουλεύει υπερωριακώς κι ή ούριστα του μετριέται μέ τά μίλια, όχι μέ τίς σπιθαμές, άρα μπορεί να τρυπώσει παντού. Σύν τοις άλλοις, παίζει τό ρόλο της κι εκείνη ή παλιά σύγχυση: τά σωστά αποδίδονται πάντοτε στον συγγραφέα, άκόμα κι αν παρέδωσε τραυλό χειρόγραφο για τά λάθη καταγγέλλεται ο διορθωτής, άκόμα κι όταν δέν πρόκειται για λάθη αλλά για ορθογραφικές ιδιορρυθμίες του συγγραφέα, δεδομένου ότι στην άνοιχτή Δημοκρατία της Γλώσσας συνωστιζόμαστε μερικές χιλιάδες αυτοκράτορες κι άλλοι τόσοι νομοθέτες.

Είναι μιά μανία ή διορθωση – άλλιώς δέν αξίζει να τήν αναλάβεις, επαγγελματικά. Είναι μιά μανία σαν κι αυτή πού οδήγησε τόν Γιάννη, όπως μās λέει στον πρόλογό του, να διορθώνει τόν κατάλογο των έστιατοριών – γιατί όσο να 'ναι ένας «σολωμός» μέ ώμέγα δέν κατεβαίνει πανάθεμά τον μέ τίποτε, όσο νόστιμος κι αν φημολογείται–, κι οδήγησε κι έμένα, τό ένδοξο 1979, να ζητάω από έναν ύψηλότατο φίλο και συμφοιτητή μου να μέ σηκώσει στην πλάτη του για να διορθώσω τήν άνορθόγραφη ταμπέλα ενός περιπτέρου στην Άλεξάνδρας. Τότε κυκλοφορούσαμε όλοι μέ έναν χοντρό μαύρο μαρκαδόρο στην τσέπη του τζάκετ, για να διορθώνουμε πάραυτα και έπιτοπίως, άρα κατά φαντασίαν, όλα τά στραβά του κόσμου.

Δέν έχω τήν πρόθεση να ψάλω τόν άχρειαστο ύμνο του διορθωτή, αλλά, μιλώντας για τόν Γιάννη και για τό βιβλίο του, δέν μπορώ παρά να μιλήσω για τή διορθωση και για τήν έπιμέλεια, δηλαδή για τό καθεστώς της διαρκούς αμφιβολίας. Αυτό άκριβώς τό καθεστώς της ανασφάλειας, ενός συνεχούς πέραδωθε στη μορφή των λέξεων (και ή μορφή πού αποφασίζεται, τό ξέρουμε πιά, δέν αποφασίζεται αποκλειστικά από τήν καθαρή έπιστήμη παρά και από τήν κιβδηλοποιό ιδεολογία), αυτή ή πεποίθηση ότι ή γλώσσα είναι ένα παιγνίδι έσαι άνοιχτό, πού άρχισε πολύ πριν από μās και θα συνεχιστεί έρήμην μας, οδήγησε τόν Γιάννη Χάρη, και κάμποσους άλλους του σιναφιού των διορθωτοεπιμελητών, στη διαρκή

ανάγνωση και μελέτη των γραφών, μιά ανάγνωση πού όσα προβλήματα θεραπεύει, άλλα τόσα προξενεί. Τά ύψιλον και τά γιώτα, τά όμικρον και τά ώμέγα, αν έχεις τό σκουλήκι –κι ο Γιάννης τό έχει– δέν θ' άργήσουν να σε φέρουν στό ζουμί της γλώσσας, στην ιστορία της, στην ιστορία των παθών πού φούντωσαν εν ονόματι της– και τί ιστορία: αίματος.

Για πάθη μās μιλάει, λοιπόν, μέ πάθος ο Γιάννης Χάρης στό βιβλίο του, ένα πράγματι ένιαίο κείμενο, από τήν αρχή ως τό τέλος του, άπαρτισμένο από έπιφυλλίδες του πού δημοσιεύτηκαν από τόν Μάρτιο του 1999 ως τόν Φεβρουάριο του 2003, και οι όποιες καταπιάνονται μέ συντακτικά και ορθογραφικά ζητήματα, μέ ξενισμούς και γλωσσικά δάνεια, μέ πτυχές της ιστορίας του «γλωσσικού», μέ λεξικά και παραγλωσσικούς μύθους. Έτσι άλλωστε μās ενδιαφέρουν τά λάθη της γραμματικής ή της σύνταξης: όταν άπορρέουν από πάθη –ιδεολογικά, γλωσσολογικά, ιδεογλωσσολογικά. «Περί ψυχής παθών και άμαρτημάτων» μās μιλάει, άκόμη κι όταν γράφει για τή γενική της Σαπφώς, πού βεβαίως και πρέπει να είναι «της Σαπφούς», κι ας λέει ό,τι θέλει ο Γιάννης, διότι άλλιώς χάνεται τό καταληκτικό «ους», τό αυτό δηλαδή πού έστρεφαν προς τή λύρα της ποιήτριας οι άρχαίοι ήμών, χάνεται δηλαδή όλη ή εικόνα του προφορικώς άναπτυσσομένου πολιτισμού.

Γενικώς ο Γιάννης κρατάει κλειστά τ' αυτιά του όταν βοούν τά τεκμήρια πως ή έλληνική είναι ή μητέρα όλων των γλωσσών. Φοβάμαι λοιπόν ότι δέν θα ένιωσε έθνικά υπερήφανος μέ τή μόλις προχθεσινή ανακάλυψη, συγκλονιστική όσο και ή άμέσως προηγούμενη, σύμφωνα μέ τήν όποία άκόμα και τό «κουμπεπέ» πού λέμε στα νήπια είναι άρχαιοπινές, καταγόμενο από τό «κούπα ω παϊ». Καθηγητής, λοιπόν του Παντείου, ανακάλυψε και μās διαφώτισε δι' έπιστολής του στον Τύπο, ότι έλληνικό, έλληνικότατο είναι και τό «όλέ» των Ίσπανών, τό «(χ)αλλό» των Άγγλων και τό «όλα-λά» των Γάλλων πατέρας τους λέει είναι τό όμηρικό «ούλε», προστακτική του ρήματος «ούλω», πού παναπει «χαίρω άκρας ύγείας». Ώστε λοιπόν όταν οι γαύροι τραγουδούν «όλέ όλέ όλέ όλέ, Θρύλε θεέ!», είναι προφανές ότι συνεχίζουν τά όμηρικά έπη σέ λαϊκότερη μορφή. Κι αν δέν τό ξέρουν οι ίδιοι, τό ξέρει τό γονιδίο τους.

Ένα από τά πάθη πού παθιάζουν ιδιαίτερα τόν Γιάννη Χάρη, και στό όποιο έπιφυλάσσει όρισμένα από τά πιο φαρμακερά του βέλη, είναι ο «καημός της διαχρονίας», για να χρησιμοποιήσω τόν δικό του όρισμό, ένας καημός πού, όταν συνυπάρχει μέ λειψή και έπιπόλαιη γνώση των παλαιότερων φάσεων της έλληνικής γλώσσας, οδηγεί σέ φράσεις πού είναι άπλως άφιερώματα στού κίτς τή μάνα, κι ας νομίζουν οι κατασκευαστές του κίτς ότι αποτελούν κομψοτεχνήματα πού άποδεικνύουν τή θεϊκή καταγωγή της έλληνικής και τήν αυτονόητη λέει άνωτερότητά της. Για τούς νεοατικιστές των καιρών μας, ο Γιάν-

νης Χάρης ίσως και να αποδεχόταν, χάριν άστεισμού και μόνον, τή θεραπευτική μέθοδο που χρησιμοποιούσε ο λίαν αγαπημένος μου Λουκιανός για τους «υπεράττικους» τής δικής του εποχής, προσπαθώντας να προστατέψει από τους παραχαράκτες τό ισχύον νόμισμα τής γλώσσας, «τό καθεστηκός νόμισμα τής φωνής».

Ό σοφιστής Λεξιφάνης, λοιπόν, στον οικείο διάλογο του Λουκιανού, όντας «τής άπτικίσεως άκρον» γυρνάει γλωσσικώς περί τά χίλια χρόνια πίσω και κορφολογάει «άτοπα και διάστροφα όνόματα» για να στολίσει τήν κενότητα του λόγου του. Δέν τόν άντέχει άλλο ο Λυκίνος, φωνάζει έναν γιατρό, τόν Σώπολη, και τόν παρακαλεί να σώσει τόν φίλο του από τόν «λήρο». Πάραυτα ο γιατρός δίνει ένα φάρμακο στον Λεξιφάνη, ένα καθαρτικό, μήπως και συνέλθει, «τής τοιαύτης τών λόγων άτοπίας κενωθείς». Κι άρχίζει εκείνος να ξεροβολάει τά καθαρευουσιάνικά του, τό «μων», τό «άμηγέπη», τό «δήπουθεν», τό «σκορδινάσθαι», κι άλλα τέτοια που βαρυστομάχιαζαν και τόν ίδιο και τούς άκροατές του, και, άνακουφισμένος, επιστρέφει στον πραγματικό χρόνο, τόν γλωσσικό άρα και τόν κοινωνικό.

Τέτοιο μαντζούνι δέν ύπάρχει βέβαια. Και δέν χρειάζεται. Αυτό που χρειάζεται είναι έτουτο τό άπλό, τό πολυσύνθετα άπλό: τό πάθος μας για τή γλώσσα να μās οδηγεί στή μελέτη της, στή μελέτη

τής ιστορίας της, τών φαινομένων της, τών διαπλοκών της μέ τήν πολιτική, άρα και στον άπτεγλωβισμό μας από αστόχαστα ιδεολογήματα που κηρύσσουν τή μοναδικότητα τής ελληνικής και ταυτόχρονα τό θάνατο τής νεοελληνικής, από πενία λείει. Αυτό ακριβώς κάνει ο γλωσσολόγος και θεωρηθεί άντιποίηση άρχής: διαβάζει πριν γράψει, κι άφου ξαναγράψει, ξαναδιαβάζει. Έτσι τά έπιχειρήματά του κερδίζουν σέ βάθος και σαφήνεια, σέ άυστηρότητα και συστηματικότητα. Χάρη σ' αυτά τά γνωρίσματα τό βιβλίο του ούτε άνώδυνη συλλογή μαργαριτών είναι (άλλωστε ο Γιάννης δέν φοβάται να κάνει έχθρους, αλλά και δέν τσιγκουνεύεται και τόν έπαινο στους ίδιους τούς αντιπάλους του, όταν τόν δικαιούνται) ούτε τό λαθθηρικό συνταγολόγιο ενός έμπειρικού σαν κι αυτά που τά ύπονομεύει τό γεγονός ότι ξεκινούν από έρασιτεχνισμό —κι αυτό δέν είναι όπωσδήποτε κακό— και καταλήγουν στον έρασιτεχνισμό, κι αυτό είναι όπωσδήποτε κακό. Επίσης, δέν είναι ένα δημιουργημα του πνεύματος τής «άκανθολογίας», όπως τήν όριζαν οι άρχαίοι, δηλαδή τής χαιρέκακα μικρόλογης καταγραφής σφαλμάτων σε άλλότρια γραπτά. Έχουν αγάθια τά κείμενά του αλλά άκανθολόγος δέν είναι. Κι όσα λείει, χωρίς κανέναν δασκαλιστικό ή γλωσσολογικό τόνο, είναι πολύ παιδεμένα, και ως εκ τούτου ούσιωδώς παιδαγωγικά.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

SLAVOJ ŽIŽEK

SCRIPTA

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680

ΤΗΛ.: 210 3616 528, FAX: 210 3616 529 • email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr